Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ “Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника”

МАРІЯ БРУС

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В XI – XV ст.

Хрестоматійна частина
II

Івано-Франківськ
2017

УДК 811.161.2(091)
ББК 81.2Ук-0
Б89

Рекомендовано
до друку вченою радою факультету філології
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
(протокол № 10 від 29 червня 2017 р.)

Рецензенти

Ґрещук Василь Васильович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Пілецький Володимир Іванович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка.

Брус М. П.
Б89 Розвиток української мови в XI – XV ст. Хрестоматійна частина II. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2017. 186 с.

Посібник являє собою навчально-наукове видання. У ньому представлено навчальний (теоретичний і практичний) та науковий (хрестоматійний) матеріали з історії української мови XI – XV століть, яка становить основу вивчення фундаментальних і спеціальних навчальних історичних дисциплін у програмі підготовки спеціалістів із філології на базі вищих освітніх закладів.

Посібник складається з двох частин. Друга частина охопила наукові праці з історії вивчення української мови XI – XV століть: дослідження давньоукраїнської мови (загального й конкретного характеру), дослідження мови писемних пам'яток ділового, літописного, світсько-художнього і церковно-релігійного змісту.

Посібник укладено для вивчення основних і додаткових навчальних дисциплін із історії української мови на філологічних спеціальностях вищих освітніх закладів, а також для учителів-словесників, науковців-лінгвістів, знавців і дослідників історії української мови.

УДК 811.161.2(091)
ББК 81.2Ук-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XI – XV СТОЛІТЬ

ПЕРЕДМОВА

Період XI – XV ст. є показовим і визначальним етапом у формуванні української мови, бо на цей час припало творення й функціонування літературно-писемної мови з унікальними правописом та вимовою. За початок відліку давньоукраїнської мови взято XI ст., пов'язане з виникненням перших писемних творів у Київській державі, що відображали риси української мови, і становленням основних рівнів української мови, а за кінець відліку – XV ст., пов'язане з пізнім відтворенням найдавніших українських писемних пам'яток, первинною документацією окремих українських мовних явищ, започаткованих у давньоукраїнський період, та із завершенням формування української мови як самостійної системи. Передумовами становлення української мови були впливи додержавних мовнотериторіальних ознак, старослов'янської мови, українського фольклору, київської суспільно-політичної і мовної практики.

Важливість глибокого і ґрунтовного пізнання й засвоєння історії української мови, з'ясування розвитку української мови в XI – XV ст., усвідомлення процесу становлення власної писемної традиції зумовили підготування цього посібника. Метою написання посібника стало узагальнення й представлення в широкому обсязі наукових відомостей з історії української мови XI – XV ст., щоб дати студентам знання про загальні процеси розвитку давньоукраїнської мови, добитися правильного розуміння історії становлення й формування української мови, показати стан вивчення періоду XI – XV ст. у сучасній лінгвістиці.

Навчальний посібник складається з двох частин. У першій частині посібника теоретичний матеріал структуровано відповідно до стильових рідновидів давньоукраїнської мови – ділового, літописного, світсько-художнього і церковно-релігійного, з метою вивчення загальних процесів становлення і функціонування української літературної мови в XI – XV століттях. Практичний матеріал розмежовано на практичні завдання й тестові завдання для закріплення, повторення й перевірення засвоєних знань. У другій частині посібника подано вибрані праці з історії вивчення давньоукраїнської мови і книжкової спадщини XI – XV ст. загалом та з історії дослідження мови писемних пам'яток ділового, літописного, світсько-художнього і церковно-релігійного змісту (наукові праці представлено в повному або скороченому вигляді, зі збереженням мовних особливостей основного авторського тексту, без посилань, уточнень, пояснень та ін.).

Для впорядкування посібника без покликання на писемні джерела до уваги взято тогочасну кириличну графіку, зокрема для передання голосних звуків [і], [ĕ], [е], [ь], [ä], [ы], [у], [ъ], [о], [а] – використано літери *и, ѣ, е, ь, ꙗ, ы, у (оу, ю), ъ, о, а (я)*; для передання приголосних звуків [в], [м], [й], [н], [н′], [р], [р′], [л], [л′], [б], [п], [д], [д′], [т], [т′], [г], [ґ], [з], [з′], [ж], [дж], [дз], [дз′], [к], [х], [с], [с′], [ш], [ч], [ц′], [ф] – літери *в, м, й, н, р, л, б, п, д, т, г, ґ, з, ж, дж, дз, к, х, с, ш, ч, ц, ф,* а також *щ* – для [шч]. Якщо ж укладено завдання або дібрано текст на основі писемних творів, то використано графіку відповідної пам'ятки. Тому в посібнику знайшли відображення ще й такі букви, як ѧ «юс малий», ѫ «юс великий», *ω* «омега», ѳ «фіта», ѯ «ксі», ѱ «псі», ѵ «іжиця», ȣ «оукъ», *є* «ѥстъ», йотовані *ꙗ, ѩ, ѭ*.

У кінці посібника вміщено списки історичних джерел і рекомендованої літератури, з уведенням праць, що стосуються кожної окремої частини.

1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XI – XV СТОЛІТЬ

МАЙБУТНІ УКРАЇНСЬКІ РИСИ В СТАРОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ (до XIV ст.)

Л. А. Булаховський

Питання про наявність українських рис і час, коли їх можна виявити в староруських пам'ятках, конкретне і, хоча багато в чому нелегке і спірне, придається до певних висновків, що становлять у своїй основі досить цінне надбання нашої науки. Його розв'язанню з методичних міркувань мають передувати тези загального характеру.

Перша. Визначення часу, коли саме говірки східнослов'янського типу почали виділяти з себе такі, в яких уже до певної міри є виразні особливості, характерні для пізнішої української мови, – ускладнюється, як уже зазначено, тим, що протягом перших століть існування східнослов'янського письменства літературна мова, відома на території сучасної України, в переважній більшості своїх характерних ознак виступає в інослов'янській оболонці. Це є поширена в Київській Русі традиційна староболгарська (старослов'янська, або церковнослов'янська) мова, яку в певних жанрах було взято за літературну.

Ця мова спочатку мала культово-церковне призначення, а пізніше, в більшій чи меншій мірі, з тими чи іншими поступками місцевій вимові та словниковим особливостям, була застосована і до інших потреб, яким мало служити письменство народу, хоч, як є серйозні підстави гадати, на східнослов'янському ґрунті рано виник і свій тип писемної мови, переважно ділового характеру (законодавчі, офіційні акти).

У найдавніших писемних пам'ятках Південної Русі – у київських збірках великого князя Святослава 1073 та 1076 р., що дійшли до нас у копіях XII – XIII ст., у житіях Феодосія Печерського та Бориса й Гліба (XI ст.), у західноукраїнських «13 словах Григорія Богослова» (кінець XII або початок XIII ст.), у Галицькому Євангелії 1144 р. та ін. можна констатувати лише просвічування, та й то майже виключно із звукового боку мови, деяких особливостей південноруських (південно-східнослов'янських) говірок. Традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжноцерковне коло понять та способів висловлювання думки — все це у великій мірі закриває від нас живу народну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню лише більш-менш випадково. В деяких випадках ми маємо перед собою власне не певні безсумнівні факти прояву народної мови, а такі, що потребують витлумачення, а подекуди з тих чи інших міркувань – навіть і догадок.

Друга. Прослідки (про повне виявлення не доводиться і говорити) рис сучасної нам української мови в пам'ятках спільного східнослов'янського, або руського, письменства можна вказувати, тільки з'ясувавши, які саме риси української мови ми маємо на увазі. Йдеться, звичайно, про мовні особливості, що їх можна і треба виділити як одмінні щодо двох інших найближче споріднених з українською мов – білоруської і російської.

Виразніші щодо цього, як вже почасти зазначено вище, такі.

У фонетиці: 1) спеціальна рефлексація **о, е** в нових закритих складах (після відпадіння і випадіння зредукованих голосних); 2) рефлексація **ѣ** як **іе, і,** обмежена і не обмежена певними умовами; 3) збіг в одному звуку фонем **у (ы)** та **і**; 4) відсутність пом'якшення приголосних перед **е** і т. д.

У морфології: 1) тенденція поширювати поза колишніми u(ъ)-основами давальний однини на **-ови (-еви)**; 2) збереження (без ознак відступлення) видових форм на **-овати: -ую** і т. д.

Третя. Виявлення в староруських пам'ятках рис сучасної нам української мови не має бути прямолінійним, тобто зіставленням теперішніх рис української мови безпосередньо з фактами пам'яток. Українська мова в сумі її говірок – продукт тривалого історичного розвитку, і ознаки її мінялись протягом довгого життя їх носія – народу не раз і не два. Без урахування динамічності ознак, які в один час історичного існування мови групувались, відрізняючи її, протиставляючи спорідненим мовам, так, а в інший час – інакше, без урахування, що самі ознаки, переважно – фонетичні, можуть підлягати значним змінам і втрачати своє зовнішнє обличчя, – не можна вірно уявляти собі характер зв'язку між мовною сучасністю і сивою давниною, відбитою в пам'ятках. Не треба, отже, дивуватись, що факти владно вимагають урахування певної плинності зіставлюваних ознак, переміщення їх значимості по відношенню до різних епох, і не треба, таким чином, вважати недоліком відповідних зазначень їх великою мірою умовний характер: ця умовність цілком відповідає природі речей, з якими ми маємо справу.

Відповідно до останньої тези ми маємо право відмічати як дійсно важливу «українську» ознаку, наприклад, рефлексацію **ѣ** > **і**, хоч, будучи взята сама по собі, не разом з іншими діалектними ж рисами, ця ознака має щодо діалектної характеристики пам'ятки лише відносне значення, бо, як можна вважати без усякого сумніву, вона була з давніх-давен досить поширена та поширена і тепер у говірках староруського північного наріччя, безсумнівного предка теперішнього північного наріччя російської мови. Великою мірою умовна і така, наприклад, морфологічна, риса, як давальний відмінок однини на **-ови**. Хоч тепер вона становить серед східнослов'янських мов ознаку саме української і, мабуть, так було і раніше, в час, коли староруське відмінювання ще залишалось ближчим до вихідного, найдавнішого стану з виразнішим розрізненням відмінювання слів за колишніми основами на **-о-** і **-ъ-**, – закінчення **-ови** в пам'ятках не було чуже також і не південним говіркам. Доводиться, отже, локалізуючи за мовними ознаками пам'ятку і шукаючи в староруських пам'ятках саме «українських» (точніше – південноруських) ознак, враховувати велику умовність їх, сказати б, локальності для часу, про який ідеться.

Четверта. В порівнянні з російською в цілому українська мова в усій сукупності її говірок виявляє ближчу спорідненість з білоруською. Ця ближча спорідненість української і білоруської мов виявляється в ряді таких давніх ознак, що по відношенню до часу пам'яток древньої Русі цих ознак не можна не враховувати. Це зобов'язує при спробах виявлення в староруських пам'ятках прослідків мовних властивостей, належних предкам сучасних українців, разом з ознаками, більш-менш специфічними південноруськими, де оминати й таких, що разом із староруським півднем належали, імовірно, староруському заходові і

пізніше перейшли не тільки в українську, а і в білоруську мову (чи то в усю сукупність її говірок, чи в окремі наріччя).

З цих ознак більш за інші важать для часу пам'яток до XIV ст. фонетичні – 1) зміна **в : (ў)** перед приголосними і 2) рефлексація tръt, tlъt як **-ры-**, **-лы-**.

Зробимо тепер зауваження відповідно до окремих рис фонетики, граматики і лексики староруських пам'яток, рис, що їх можна з більшою або меншою імовірністю визнати історично пов'язаними з південноруськими говірками – предками українських.

Із давніх мовних явищ саме в **фонетиці** того цілого, що об'єднується тепер у понятті української мови, найвиразніше виявляється колишня її (української мови) одмінність від решти східнослов'янських говірок, з яких утворились ті щільно об'єднані тепер в окремі мови цілості, що ми їх звемо російською мовою (в двох її наріччях) та мовою білоруською. Натурально, отже, насамперед на цій ділянці виявити все, що можна, характеристичного давнього, яке справді свідчить про окремі риси звучання і приблизно про час їх народження або, – це є далеко певнішим, — про час їх фіксації пам'ятками староруського письменства.

Фонетичні риси мови писарів часу найдавніших відомих нам пам'яток звичайно не бувають виявлені послідовно: над ними міцно тяжіє церковнослов'янська традиція в текстах конфесіональних (а таких з усієї не дуже великої книжної спадщини дійшла до нас переважна більшість) і орфографічні навички канцелярій певних державних центрів у письменстві документальному (у договорах, у «Руській правді» і под.). Писемна спадщина староруського часу щодо її характеристики становить при цьому ще й ті великі труднощі, що її часто цілком доступна нашому науковому аналізу локалізація (встановлення місця написання) ускладнюється в переважній більшості випадків рядом моментів, несприятливих для справді певного розв'язання питання про рідний діалект писаря-упорядника. Це, по-перше, те, що «оригінали», які дійшли до нас, становлять насправді копії, і в нас здебільшого нема певності, що переписувач діалектно належав до того самого кола мовців, що й укладач певного документа або книги і, отже, констатована та або інша фонетична риса не є властивістю котрогось з писарів або переписувачів. По-друге, ніколи, крім особливо сприятливого збігу обставин, – а такий спостерігається фактично дуже рідко, – не буває певності, що особа, якій належить текст, що навіть припускає точну локалізацію, народилась або набувала свої мовні і орфографічні навички саме в тій місцевості, з якої походить аналізований текст. По-третє, світське староруське письменство найдавнішої доби не можна аналізувати щодо його мови без урахування факту, до якого певно ведуть наші спостереження, – значного (крім деяких рис, про які згадаємо нижче) діяння саме в документальній мові центрів, досить щільно наближених між собою політичними зв'язками громадської верхівки (князів, їх боярства, дружинників і т. д.), мовної koinē, досить усталеного з'єднання раніше – говіркових, пізніше – спільномовних елементів.

Щоб вірно уявити собі міру проступання фонетичних рис південних говірок староруської мови в церковнослов'янських пам'ятках древньої Русі, пам'ятках, що становлять переважну більшість і кількістю і, поготів, розміром староруської книжної (писемної) спадщини взагалі, треба взяти до уваги, насамперед, той

простий факт, що відповідні риси, зазначені в різних творах в основоположних «Лекциях...» хоча б таким надзвичайним знавцем староруських пам'яток, як акад. О. І. Соболевський, обмежуються звичайно лише кількома прикладами, і те, що в цьому відношенні зроблено іншими (не виключаючи акад. О. О. Шахматова), не виходить за межі поодиноких доповнень.

Від перших століть староруського письменства (XI – XIV ст.) збереглося понад п'ятсот книг, а відповідні більш-менш надійні приклади проступання (просвічування) південноруської фонетики іноді представлені одним-трьома випадками на ціле століття (див., хоча б, зазначене для відбиття trъt, tlъt). Навіть грамоти відповідного часу (щось із сто п'ятдесят), мовну основу яких, як є всі підстави гадати, становила саме руська мова, щодо діалектних фонетичних рис, за порівняно небагатьма винятками, мало виправдують теоретично імовірні сподівання на виразність і багатство їх матеріалу.

З урахуванням всього цього, що зобов'язує до певної обережності в можливих висновках, як більш-менш імовірне можна констатувати таке.

1. При встановленні, звідки походить та або інша староруська пам'ятка без ближчого зазначення про це в ній самій, важить, які в ній рефлекси колишнього загальнослов'янського «ятя» (ѣ). Проте відомо, що висновки, які можна зробити на підставі цієї риси, лише відносні, особливо щодо найдавніших пам'яток церковного характеру, з приводу місця написання яких доводиться міркувати майже виключно на підставі самої фонетики у випадково виявлених рисах переписувача. Рефлексація **ѣ** як **і** може виявитись однаково в пам'ятках, написаних чи переписаних і новгородцем, і киянином. Наявність у пам'ятці ікання показує тільки, що той, хто писав відповідний текст, не був представником східноруського («середньоруського») наріччя. Написання з **и** на місці **ѣ** О. І. Соболевський в південноруських церковних пам'ятках (галицько-волинських) зазначає з кінця XIII ст. (Галицьке Євсевійове Євангеліє 1283 р.). Певності, що ці заступлення говорять про **ѣ** > **і**, він не висловлює і припускає, що за ними може ховатись дифтонгічна вимова – **i͡e**, – думка, не позбавлена підстав.

Проте можна з цього приводу зазначити й таке. Важливого значення як пам'ятці саме південного староруського наріччя справедливо надається «Житию св. Савы Освященного» XIII ст., але кількість випадків рефлексації **ѣ** як **і** в цьому «Житии» обмежується одним – *свѣдитѣльствоують* замість «съвѣдѣтельствоують», хоч справжню довідність цього єдиного випадку підтверджує і гіперизм — заступлення етимологічного **и** літерою **ѣ**: *постръщи сѧ* – замість «пострищи сѧ»... Останній факт… найдоказовіший і більше, ніж матеріал, наведений Соболевським, дає право гадати про наявність, хоч, може, ще тільки й діалектну, переходу **ѣ** саме в **і**, а не **іе** в південноруському наріччі XIII ст.

Відносне значення мають висновки, що їх можна здобути з топонімічного (географічного) матеріалу, насамперед, нечисленного в тому, що може бути використаним для питання, яке нас цікавить, по-друге, не досить певного через умовність його старовинної передачі на письмі. Спробу зіставити цей матеріал зробив А. Марков у статті «Заметки по русской диалектологии». Він сам характеризує його як «некоторый материал для решения вопроса о местности, где

впервые возник процесс стяжения дифтонга **іе** в монофтонг **і**...». Ним наводяться: *Зимигола* (назва племені), поряд із *Зимѣгола* в інших випадках з Лаврентіївського літопису в різних списках і *Зимиголи* у ввідних статтях рукопису «Літопису Авраамки» (близько 1501 р.); назва річки *Піщани* (притока Дніпра) у вигляді *Пищана, Пищаньци* в Лаврентіївському літописі, *Пищана* в Іпатіївському літописі при *Пѣщана, Пѣщанци, Пѣщаньци* в цих же пам’ятках, – написання з **и** характерні для ряду і пізніших списків; *въ Ситолми* (перший раз) і в Іпатіївському літописі, *въ Ситомли* в IV Новгор. і Никон. літописах, проти частішого *Сѣтомль* (назва річки під Києвом); назва містечка *Сутинъ* (в чотирьох днях путі на південь від порогів Дніпра) в ряді списків літопису, *Сутинь* у Воскрес. літописі проти частішого *Сутѣнь*; назва річки – *Пина*, що, мабуть, походить з «пѣна», і похідна від неї назва міста — *Пиньскъ*, згадувана в літописі під 1097 р. і пізніше (назва річки, проте засвідчена лише з XV ст.): у великоруських списках XVI – XVII ст. зустрічаються випадки з рефлексами «ятя» — *Пѣнескъ* і *Пенескъ*. Менше важить назва Мінська – у написанні з **и** відома лише з XVI ст. (раніше тільки *Мѣньскъ, Мѣнескъ*).

До наведеного Марковим матеріалу слід додати ще й староруське *Черниговъ*…, якому відповідає теперішня вимова *Чернігів*, що її, за всіма імовірностями, слід уважати відбиваючою глибоку старовину, – *Чернѣговъ*. Усі випадки, зазначені Марковим, відбивають рефлексацію **ѣ** тільки в позиції не під наголосом, «Чернігів», – наголошеного «ятя». Останній випадок дає, отже, право гадати, що вже принаймні з X ст. це місто населяли «ікавці» — «іêкавці». На жаль, етимологія назви цього міста дуже сумнівна, якщо не взагалі неприступна поясненню. Дуже мало імовірності, що назва походить від слов’янського імені (з гаплологією) *Чьрно-нѣгъ (пор. ім’я, прізвище художника Петръ Милонѣгъ в Іпатіївському літописі під 6707 роком або Перенѣгъ, «муж» князя Святослава, в «Руській правді»); вірніше, відповідне ім’я – якогось чужого походження (типу мови, з якої походить назва народу печенѣгъ (печенѣзи).

2. Типовий для переважної більшості українських говірок збіг звуків **ы** та **і** церковні пам’ятки відбивають, хоч й зрідка, не раніше XII ст. Більш за інші доказовими випадками є, наприклад, *сыръ* (=*сиръ*) і гіперистичне *стидяхоуся* (= *стыдяхуся*) в запису Галицького Євсевійового Євангелія 1283 р., хоч і з приводу їх не зовсім усуненим може бути підозріння впливу паралельного явища південнослов’янських оригіналів. Щодо буковинських грамот з XIV ст., де збіг **ы – і** відбитий виразніше, припускається можливість впливу на них південнослов’янської орфографії.

Те, що окремими авторами… наводилось на доказ ранішого часу цього збігу, базується на сумнівних або зовсім невірних даних (описки, старослов’янські варіанти, давні дублети: *тисѧща*...: чес. *tisíc*, аналогійні форми тощо). За словами Соболевського, «случаи употребления **ы** вм. **и** и наоборот, указывающие на отвердение согласных перед **и**, являются в галицко-волынских памятниках уже с XII в., но до XIV в. очень редки и не внушают к себе доверия». Абсолютної певності, що перед нами в таких наводжуваних Соболевським написаннях, як *погубывый, просыти, съвѣтьныкъ* у Добриловому Євангелії 1164 р., *о назарянынъ*, *седмыжды* в Поликарповому Євангелії 1307 р., *съ нымъ* в Луцькому Євангелії

XIV ст., – справжні прояви фонетичної риси, що пізніше стала характеристичною для української мови, звичайно, не може бути. Особливо сумнівні випадки, як *погубывыи, седмыжды*, де списувач міг відносно легко помилитись, вживши **ы** замість **и** перед наступним **ы**. Але, з другого боку, до певного довір'я іншим зазначеним випадкам, як викликаним живою фонетичною тенденцією, схиляє та обставина, що всі такі випадки Соболевському вдалось навести тільки з пам'яток галицько-волинських, тобто південноруських.

3. Здійснення в живій мові переходу **о** в **u (у)** в закритих складах свідчиться галицькими грамотами з середини XIV ст.: *друздъ, унукумъ* (1359 р.); *добровульно, прузвищамъ* (1366 р.).

Перші приклади переходу **о** в **і** ряд дослідників убачав у мармароській (моромориській), тобто карпатській, грамоті Грушевському монастирю 1404 р., опублікованій в Філологічному збірнику Чеської Академії наук за 1925 р. Підставу для цього, як думали вчені, що цікавилися згаданою грамотою, давали їм написання *оу сигѣту…* і *тодѣрь...* Але що таке розуміння відповідних написань не вірне або, в кращому разі, дуже сумнівне, переконливо довів Г. Геровський у статті «О языке грамоты 1404 года Грушевскому монастырю на Карпатской Руси». Констатуючи безсумнівний факт, що писав цю грамоту румун, Геровський зробив правильний висновок, що для останнього **ѣ** не могло мати іншого звукового значення, як те, що належало цій букві саме в кирилівському болгарсько-румунському письмі, тобто **е** або **еа** (іа); до того, зауважив він, «изменение **о** > **і** в закрытом слоге неизвестно говору города Сигота и вокруг него, как и всему коренному южнокарпатскому русскому наречию в Мороморыше... В самом Сиготе, его окрестности и во всем южном Мороморыше... произносят *Сигу́т* (с изменением *о* > *у*), в северо-западном Мороморыше... *Сигӱт*, в согласии с господствующим там выговором на *у* или *ӱ*...». Щодо читання «Тодір» Геровський зауважує, і з його міркуваннями теж слід погодитись: «**Тодѣръ** по Панькевичу тоже нужно читать *Тодір*, как это имя будто бы звучит не только около Сигота, но и на Буковине... Однако, и то и другое не верно; около Сигота говорят *Фе́дур* (< Федо̄р), а на Буковине это имя звучит *То́дер* (а не *Тодір*), как говорят и румыны, от которых оно заимствовано». Перший більш-менш надійний приклад **і** з **о** Кримський зазначив у буковинській грамоті 1436 р. – *на иткилѣ*; (пор. теперішнє *відкіля* з *отьколѣ); з середини XVI ст. написання з **і** із **о** весь час збільшуються в числі.

Процес подовження **о** навряд чи міг бути віддалений скільки-небудь значним часом від занепаду зредукованих голосних; скоріше, їх треба уявляти собі як одночасні процеси. Отже, можна було б сподіватись, що перші випадки змін цього роду заявлять про себе в пам'ятках одночасно з прикладами відпадіння – випадіння глухих (зредукованих). Але фактично це не так: втрата (може, спочатку тільки діалектна) зредукованих голосних у південноруській області припадає, за пам'ятками, на час з середини XII ст., а перші випадки написань **оо** в закритих складах констатуються у Галицькому Євангелії коло 1266 р.: *воовьця* із *овьця* «вівця», *воовьчих* «вівчих», потім вже на початку XIV ст. – в Полікарповому Євангелії 1307 р.: *воотця* із *отьця* і в новгородському Іпатіївському списку Галицько-Волинського літопису, стор. 544 – *воотчину*.

Проте навряд чи можна цій хронологічній різниці в документації надавати серйозного значення. Звертає на себе увагу вже сама нерішучість правописного виявлення останньої фонетичної риси: перший приклад – з середини XIII ст., а другий – відомий вже тільки приблизно через півстоліття. Правописна традиція за церковнослов'янськими зразками лишається, отже, щодо непозначування подовжених **о** стійкою, і порушена вона, – і це навряд є щось цілком випадкове, – лише в двох однотипних словах-коренях: *овьця* > *воовьця*, *отьця* (род. відм. одн.) > *воотьця* вже з характерним також для пізнішої української мови приставним **в** перед рефлексами **о** в закритому складі і зі звучанням, що могло нагадувати в графічному відношенні здавна звичне при прийменнику **в(ъ)** (та інших, що закінчувались на приголосний): **во овьцю*, **во отьця* тощо. Згадаю, до речі, оскільки це як непорозуміння впливало на аргументацію декого з учених, – що південноруська (українська) зміна характеру **о** в закритих складах є явище, абсолютно відмінне від схожого в російських і білоруських говірках, де **о** наближається до **у** (**о**ʸ, ʸ**о**) в спеціальних умовах – як рефлекс **о** з колишньою інтонацією, паралельною так званій «новоакутовій», найкраще відбитій в чакавському наріччі сербо-хорватської мови…

4. Найдавніше слов'янське **е** тепер в (історично) закритих складах рефлектується в літературній українській мові та в більшості говірок як **і**. В пам'ятках такий перехід безпосередньо засвідчений з XIV ст., наприклад, у Путенському Євангелії: *нестроинья* (з «нестроєнья»), *крѣнъ сильныхъ* (тобто «кринъ сельныхъ»). В говірках цьому **і** відповідають також інші звуки: в північноукраїнському наріччі, замість **і**, виступають у наголошених складах **і͡е**, рідше **у͡е, у͡и, у͡і** найрідше **ӱ**. В окремих говірках досить виразно виявляється різниця рефлексації колишнього **е** залежно від положення перед м'якими (тепер або в минулому) або ж твердими приголосними: лемківські *лют* «лед», *мют* «мед», але *сім* «семь», *камінь* «камень».

Великою науковою заслугою акад. О. І. Соболевського є документальне, за пам'ятками, обґрунтування в дусі думки, висловленої ще О. О. Потебнею в розборі «Очерка звуковой истории малорусского наречия» П. Г. Житецького, про наявність у південноруському письменстві вже другої половини XII ст. (напис на хресті св. Євфросинії 1161 р. і Добрилове Євангеліє 1164 р.) окремого явища, так або інакше, треба вважати, пов'язаного із згаданими особливостями саме української мови, – «нового ятя» (вживання букви «ять» замість **е** в нових закритих складах у позиції перед м'яким приголосним): *пѣщь, сѣдмь, камѣнь, матѣрь, весѣлье, камѣнье, въ нѣмь*, але: *пещи, на камени, матере* тощо.

……………………………………………………………………………………………

5. Лише відносне значення має особливість, відома не тільки південноруським пам'яткам, – **е** > **о** після шиплячих перед наступним твердим приголосним, але там, де більш-менш виразно виступають інші південноруські риси, і вона, разом із ними, підтверджує просвічування скрізь умовності старослов'янської орфографії вже для певного часу говірок – предків сучасних нам українських. Для кореневих складів, і разом із тим, для випадків, що для них виключені аналогійні впливи, зміна **е** > **о** після шиплячих свідчиться з XIV ст. У морфологічних категоріях, тобто там, де могло первісно йтися про вплив відповідних (паралельних) форм твердої відміни,

ця зміна виступає раніше – вже з XII ст., але майже виключно у формах дієприкметників активних: *дьржащомъ* («Слово Іпполита», XII ст.); *не рассужающомъ, носящомоу* («Лѣствица», XII ст.); *поживъшомъ, приємшомоу, стоящомъ* («Тріодь Мойс. Киян.», XII – XIII ст.) і т. ін., не певних як руські форми. На фоні цих фактів спиняє на собі увагу форма *блажонъ* в «Слові Іпполита» та в Типографському Євангелії XII – XIII ст. і ряд форм типу *врѣжонъ, съврьшонъ, пущонъ* (пор. і *движомъ* – дієприкметник) – у «Житии Епифания Кипр.» XII ст.

6. Така історично типова риса, що зближує між собою українську і білоруську мови, як рефлексація trъt, tlъt, trьt, не в закритих складах у вигляді tryt, tlyt (укр. *кривавий, дрижати* тощо), відбита в пам’ятках XIII і XIV ст. тільки поодинокими випадками. Соболевський міг навести з пам’яток цього часу тільки *яблыко* (ст.-слов. *яблъко*) в «Житии Савы Освященного» (XIII ст.) і *скрыжетъ* (із *скрьжьтъ*) в Луцькому Євангелії (XIV ст.). З XV ст. кількість таких прикладів у пам’ятках, однаково південноруських і західноруських, зростає. Не має, звичайно, значення той добре відомий у науці факт, що говірки – нащадки старіших, відбитих у пам’ятках, у ряді випадків не зберегли цю рису в її чистому фонетичному вигляді. Давні відносини досить прозоро опізнаються ще й зараз із сукупності фактів; пор. укр. *яблуко* (з **у**, імовірно, із **о** в закритому ненаголошеному складі: родовий відмінок множини *яблъкъ*, зменш. *яблъчько*), але білор. *яблыня, яблына*, форми, під впливом яких і *яблыко*, також *яблык, яблынка* (пор. в словнику Носовича *яблоня, яблонка*); українське літературне *сльоза́, сльо́зи*, але діалектне – зах. фонетичне *слиза* тощо.

Предмет суперечок становить питання про те, якою мірою діалектною ознакою є для часу староруських пам’яток зміна **у : в** у позиції перед наступним приголосним. Нема сумніву, що ця риса в усякому разі спільна предкам українських говірок із предками говірок білоруських, і йдеться лише про те, чи може вона бути протипоставлена північно- і середньоруським говіркам того часу. Зауваження О. Колесси в згаданій його праці мені здаються в основному вірними, і, хоча я гадаю на підставі досить частих у пам’ятках написань *нооугородецъ, нооугородьский* тощо (так ще навіть у XVII ст.), що останні відбивають вимову цих назв самими новгородцями і свідчать, отже, саме про фонетичну рису **в > у** перед приголосними в їх говірці, – хронологія, яку можна здобути із староруських пам’яток, промовляє за різний час постання цієї риси на південно-західному ґрунті і на ґрунті північному, де вона з’являється і пізніше, і з далеко вужчим ареалом.

У пам’ятках, що їх Соболевський вважає «галицько-волинськими», зміна **у : в** і зворотна досить часті і засвідчені з XIII ст. В західноруських пам’ятках він зазначає окремі (рідкі) випадки з останньої чверті XIII ст.: *в сѣбе* (в Смоленській грамоті 1284 р.), *вдобь* замість «удобь» (у Псалтирі 1296 р.); і *во отця = в отьца* замість «у отьца» (в Полоцькій грамоті близько 1300 р.); в XIV ст. заступлення стає в західноруських пам’ятках звичайним.

Навіть беручи до уваги той факт, що і деяким старослов’янським пам’яткам відомі випадки змішування префіксів **въ : у** і що в південноруських пам’ятках певні приклади не є ізольовані, а повторюються в інших…, *вгодьнии – угодьнъ* в «Житии Савы Освященного» XIII ст. має собі раніші відповідники в Святославових збірниках 1073 і 1076 рр., а *оупрашаше* відповідає єдиному такому прикладу в

Галицькому Євангелії 1144 р.; пор. і раніше зроблені подібні зауваження І. В. Ягича, – навряд чи можна впевнено відкинути підозріння, що в подібних випадках, принаймні в частині їх, виявилась, мабуть, насамперед південноруська стихія. Підставу гадати так дає, крім іншого, те, що в північних і середньоруських пам'ятках, за Соболевським, **в** замість **у** майже невідоме (всі винятки стосуються до слова *завтра* і споріднених з ним, де цей перехід відбувся в позиції за голосним). У двінських документах XV ст. заступлення звука **у** звуком **в** часте, але стосується міни самих прийменників **у : въ**.

Отже, навіть підходячи до справи з певною обережністю, слід з великою імовірністю врахувати зміну **у : в** і зворотну як одну з ознак виявлення в пам'ятках з XIII ст. південноруської фонетики.

8. Ствердіння **р**, характеристичне тепер для багатьох українських говірок і для білоруської мови взагалі, далеко не завжди може бути віднесене в староруських пам'ятках до власне діалектних рис, бо в даному відношенні ці пам'ятки, імовірно, лише копіюють свої південнослов'янські оригінали... Але, разом із тим, на мою думку, Шахматов недооцінює значення вказаних А. Ю. Кримським форм у Святославових збірниках 1073 і 1076 рр., надто таких, як *твора, сътвороу, бороуться*, де заступлені носові голосні. Справедливо вказувалось і на такі поодинокі, але показові форми, як *приобращеть* (замість *приобрѧщеть*) в Архангельському Євангелії і *градуща* (замість *грѧдѫща*) – у Виголексинському збірнику, в яких найімовірніше припустити прослідки саме південноруської фонетики. Пор. із цим знову-таки *сътвороу, оупокрыти, оубокрыти*, тобто передачу грецького hypokritēs, і кілька разів *рызы* з особливо характеристичним випадком – виправленням **ы** на **и** – в Архангельському Євангелії.

Вказівку саме на південноруську говірку із ствердінням **р** подає Христинопольський апостол другої половини XII ст. Як встановив Л. Л. Васильєв у статті «С каким звуком могла ассоциироваться буква неиотированный юс малый (**ѧ**) в сознании писцов некоторых древнейших русских памятников», у цій пам'ятці юс малий, імовірно, означав **ӓ**, яке не пом'якшувало попереднього **р**. На користь саме такого пояснення промовляють: 1) те, що після **л, н** (пом'якшуваних сонорних) пишеться **ꙗ**, не вживане тут після **р** (і **в**); 2) те, що після **р** пишеться тільки **ѧ**, яке, треба гадати, дорівнювало **ӓ**; 3) що в той час, як у цій пам'ятці пишеться л**ѥ**, н**ѥ**, маємо в ній тільки **рє**; 4) що саме **р** не має значка м'якості перед іншими палатальними голосними.

9. Треба відхилити спокусу вбачати в деяких староруських пам'ятках південного походження південноруську рису – у нерідкій відсутності в них написання **ь** після **л**. Такий нахил був, наприклад, у Житецького, який посилався на те, що в українській мові «...согласные **л** и **н** звучат иногда твердо в тех случаях, когда можно было бы, по этимологическим соображениям, ожидать мягкого произношения их... Колебания в звуке **л** заметны и в письменных памятниках, начиная с позднейших. Очень часто в летописях Густынской, Львовской и у Самовидца (XVII в.) встречаются формы: *полци, тылко* и т. п.». Проте й Житецькому було відомо, що «в древнерусских памятниках XIV – XV в. есть также немало примеров отвердения звука **л**» (приклади він наводив з Іпатіївського та

Лаврентіївського списків літопису). Хоча на ранню відсутність у пам'ятках **ь** в ролі знака пом'якшення попереднього **л** у науці нема цілком усталеного погляду, але, як би не пояснювати відсутність **ь** після **л** (як і після інших приголосних, здебільшого пізніше стверділих), вона не є характеристична для самих південноруських пам'яток. Щоправда, чи не перший приклад (*свѣтилникъ*) такої відсутності зазначено саме в південноруському Добриловому Євангелії 1164 р., але це й натурально незалежно від долі пом'якшеного **л**, бо занепад зредукованих голосних на південноруському ґрунті становить взагалі рису, ранішу за північноруські пам'ятки приблизно на століття. З середини XIII ст. ми бачимо те саме і в рукописах північного походження (наприклад: *от лну* в новгородській грамоті 1265 р.).

10. Така типова фонетична риса української мови, як відсутність пом'якшення приголосних перед **е**, риса, що виразно відрізняє українську мову в цілому від найближче споріднених з нею – російської і білоруської та сусідньої польської, виникла, як є серйозні підстави гадати, вже в давнині, точну хронологію якої навряд чи можна напевно встановити. Про старовину цієї риси свідчить вже сама повнота охоплення нею всіх українських говірок. Щодо свідчень пам'яток, вони не припускають цілком безперечного пояснення, хоч і можуть певною мірою підказувати висновок про наявність цієї риси вже на початку південноруського письменства. Свідчення, про які йдеться в даному разі, такі. Так зване Архангельське Євангеліє (близько 1092 р., списане із старослов'янського оригіналу, з південноруськими рисами в частині, писаній другим почерком) з великою послідовністю розрізняє старі (етимологічні) **ле, не** і **лє, нє** (**лѥ**, **нѥ**) з колишніх (етимологічних) *lj, *nj: *възлеже, съплетъше, имене, небо* тощо, але: *глѥть, приѥмлѥть, възлюблѥныи, с нѥго, къ нѥмоу*. Важко сказати, напевно, чи це є тільки вірністю старослов'янському (староболгарському) оригіналові, або ж фактом, підтриманим живою вимовою. Звичайно, при останньому припущенні треба гадати, що сучасні нам українські форми, як-от *коле* (із *kolje), *поле* (із *po1je), діал. *у него* тощо, відбивають пізніше ствердіння колишніх пом'якшених **л, н**.

……………………………………………………………………………………………

Морфологічні риси

1. Іменникова відміна сучасної української мови ближча до староруської, ніж російська. Проте на вирішальні висновки цей факт не уповноважує: він промовляє не стільки про ближчий зв'язок українських говірок з відбитим у староруській мові, скільки про те, що сучасна нам українська іменникова відміна, сказати б, консервативніша за російську. Йдеться переважно про риси збереження в українській мові (іноді в її наріччях) старовини, раніше належної також мові – предку сучасної російської, але зниклої в процесі історичного життя великоруських говірок. Лише певною мірою, отже, можна надавати значення в питанні, що нас цікавить, українському закінченню давального відмінка однини **-ови (-еви, -єви)** як відповідникові староруського **-ови (-єви)**, аналогійно поширеного із свого вихідного пункту – ъ- (u-) -основ і, може, як думав А. Мейє (це річ тільки гіпотетична), з *jъ- (ju-) -основ (*mǫžjъ).

Проте не позбавлена інтересу констатація Соболевського в його «Лекциях по истории русского языка», що «формы дат. на *-ови* встречаются также в грамотах галицких, но особенно часто в Волынской летописи, сохранившейся в Ипатском

списке...», тобто в пам’ятці, з походження найбільш виразно південноруській. Пор. також **-ови, -еви**, але тільки, крім «по Дунаєви», в імен осіб (майже виключно власних) у «Слові о полку Ігоревім» (поряд із рідшими **-у, -ю**).

Мало значить, мабуть суто зовнішній, збіг українського південно-східного новотвору **-ові, -еві (-єві)**, що примушує гадати про попереднє **-овѣ, -евѣ (-євѣ)**, – із староруськими іноді засвідченими в пам’ятках написаннями з «ятем»-таки: останні становлять, імовірно, графічне заступлення кінцевого **і**, що пом’якшувало в говірках – предках російських попередній приголосний **в**.

2. Певною мірою характеристичні кличні форми чоловічої відміни. Напрям їх розвитку зближує між собою факти української сучасності і те, що відбито в цьому відношенні староруськими пам’ятками. Варт порівняти щодо цього хоча б теперішній літературний ужиток і близькі до нього форми, поширені в говірках, з формами, засвідченими «Словом о полку Ігоревім». Ми маємо в цій пам’ятці, імовірно з походження останньої чверті XII ст., в «м’якій» відміні: *Игорю* (чотири випадки), *Словутицю* (тобто *Словутичю*), *соловию – славию*, але *Донче*, тобто не позбавлений до деякої міри значення паралелізм до того, що живе в українській мові й тепер.

3. Не уповноважує на будь-які висновки, крім подібних до тих, як згадане закінчення давального однини **-ови**, те, що саме українська, а не російська мова зберігає у нащадків колишніх jā-основ у родовому відмінку однини рефлекс колишнього ѣ («ятя»): *землі, душі* із *землѣ, душѣ* і под.

4. Висловлювалось припущення, що за південноруську морфологічну ознаку «Жития Савы Освященного» (XIII ст.) слід прийняти наявність у цій пам’ятці форм давального – місцевого відмінків одн. *тобѣ, собѣ* замість старослов'янських *тебѣ, себѣ*. Є усі підстави гадати, що *тобѣ, собѣ* є справді, супроти старослов’янської мови, особливість руська, але питання про її діалектний характер не можна вважати розв’язаним цілком певно. Українська і білоруська мови, як і деякі інші слов’янські (чеська і польська), відбили у відповідних займенниках вплив форм орудного відмінка (пор. ст.-слов. *тобоѭ, собоѭ*); укр. *тобі, собі*, білор. *табе, сабе*, але такий напрям граматичної індукції, за свідченням деяких пам’яток здійснений на руському ґрунті вже в XI ст., не є характеристичним для самих говірок – предків теперішніх українських і білоруських, бо форми, що сходять на колишні *тобѣ, собѣ*, відомі у наш час також багатьом великоруським говіркам.

Щодо староруських пам’яток, то, як показує матеріал, недавно переглянений М. А. Гадоліною, залишається серйозна імовірність, що форми *тобѣ, собѣ*, як дивились на них уже акад. Б. М. Ляпунов і С. П. Обнорський, є спільноруськими взагалі, а *тебѣ, себѣ* становлять книжні, занесені із старослов’янської. На користь такого розуміння фактів промовляє старовинний ужиток – розподіл у відносно багатьох пам’ятках перших форм у текстах побутового або близького до побутового змісту, других – у забарвлених більш-менш відбірно – урочисто та ін. Разом із тим, серйозними залишаються сумніви, якою мірою для таких широковживаних форм, як *тебѣ, себѣ* можна припустити теперішній великий діалектний ареал і усталення їх у літературній російській мові без попередніх передумов (попереднього існування) принаймні в деяких старовинних великоросійських говірках. Зважати, отже, треба

на зазначену Б. М. Ляпуновим можливість, що зміна *тобѣ, собѣ* на *тебѣ, себѣ* є явищем аналогійного порядку на російському ґрунті (вплив родового – *тебе, себе*; Ляпунов враховує при цьому також можливість асиміляційної тенденції).

Зупиняє, звичайно, на собі увагу факт, що найстаріші руські приклади форм *тобѣ, собѣ*, і притому якраз не поодинокі, припадають на пам'ятки з іншими ознаками південноруського походження – Святославів збірник 1073 р. і Архангельське Євангеліє 1092 г. Але по одному випадку вони зазначені Соболевським і в новгородських Мінеях 1095 і 1097 рр. Характеристична їх наявність (кілька випадків), зокрема, в імовірно південноруському «Житии Савы Освященного», причому в супроводі специфічної особливості: коли, крім одного випадку, писар вживає відповідні старослов'янські форми, закінчення **ѣ** він заступає літерою **е**, ототожнюючи, мабуть, форму давального – місцевого з формою родового – знахідного. З цією самою особливістю, проте, ми зустрічаємось, наприклад, і в Мінеї 1097 р., хоч проти «Жития Савы Освященного» є поряд у ній чимало правильних (старослов'янських) написань. Ягич указав на цю ж особливість ще і в «Слове св. Ипполита об антихристе», пам'ятці з послідовним розрізненням **ѣ** і **е**. Здається, що й тепер в аспекті, який нас спеціально цікавить, з приводу зазначених фактів можна пристати на припущення, висловлене Ягичем же, а саме, що форми *тобѣ, собѣ* в старіших пам'ятках — «преимущественно южнорусские». Відносно його твердження, що вони поширились «на север более путем литературного влияния, чем народной среды», то це інше питання. Великих імовірностей за себе остання здогадка, на мою думку, не має.

5. За рису діалектного – південноруського характеру можна із значною імовірністю визнати напрям аналогії у формах двоїни і множини наказового способу. Саме українська і білоруська мови, одмінно від російської, відбивають у цих формах дієслів класів **-є-** та **-и-** вплив відношень, типових для класів **-е-, -не-**: ст. слов. *несѣмъ, несѣте, двигнѣмъ, двигнѣте* тощо; пор. укр. *ходім (ходімо), ходіть* (ст. слов. *ходите*), *просім (просімо), просіть* (ст. слов, *просите*), білор. *хадзем, хадзеце* – із старіших *ходѣмъ, ходѣте, просѣмъ, просѣте*. Форми останнього типу добре засвідчені саме в південноруських пам'ятках (за Соболевським, в «галицько-волинських») з XII ст. і значно пізніше – з другої половини XV ст. – в західноруських. Приклади з південноруських: *ропъщѣте, свяжѣте* (Добрилове Євангеліє 1164 р.); *не хвалѣтеся* (Христинопольський апостол, XII – XIII ст.); *простѣте* (в запису Галицького Євангелія 1283 р.); *отвалѣте* (Полікарпове Євангеліє 1307 р.) і т. ін. Факти досить виразні, і Соболевський, либонь, слушно не надає в даному разі значення тому, що всі вони стосуються списків з церковнослов'янських оригіналів. Хоч і в болгарській мові взяв гору у формах наказового способу такий самий напрям аналогії, як і в українській та білоруській, і окремі випадки його вже констатуються навіть у деяких «паннонських» пам'ятках староболгарської (старослов'янської) мови (Зографське Євангеліє, Савина книга), пізніше – в Троянській притчі (середина XIV ст.) і у влахо-болгарських грамотах XIV – XV ст., малоімовірно, щоб кодекси, з яких списувано в древній Русі відповідні тексти, щодо цієї ознаки розподілилися випадково, а не у відповідності з живою мовою територій, де вони переписувались.

Щодо доказовості фактів, наведених Соболевським із «галицько-волинських» пам'яток, може виникнути сумнів і з іншого боку — чи не є відповідні приклади випадками гіперизмів у писарів, які вимовляли ѣ як і? Зовсім усунути таке підозріння навряд чи можна, але не на користь його промовляє те, що в інших категоріях для цих пам'яток такого роду гіперизми не характерні.

6. До останнього часу панувала думка, ніби форми імперфекта в староруському письменстві є суто книжні, церковнослов'янські. За вирішальний аргумент при цьому правив факт повної відсутності їх, при наявності досить численних аористів, у письменстві діловому – в найстаріших грамотах і договорах. Факт цей, справді, зупиняє на собі увагу, але, як би його не пояснювати, йому треба протиставити той, що схиляє нас заперечувати повну штучність вживання імперфектів на староруському ґрунті, а саме – послідовно проведений у тих пам'ятках, де він густо представлений, морфологічно своєрідний тип цих творень.

Найдавніші пам'ятки старослов'янської мови, крім Савиної книги, мають імперфекти у вигляді -ѣахъ, -яахъ, -аахъ, -ѣаше і т. д. Поряд відомі їм також стягнені форми на -ѣ- з -ѣа- і на -а- з -аа-, на -ꙗ- з -ꙗа-. Останні форми виразно переважають у архаїчніших Зографському і Маріїнському кодексах. Але руські пам'ятки знають, як витримане правило, саме стягнені форми імперфектів, і це схиляє до припущення, що, незалежно від того, коли форми імперфекта зникли як живі на староруському ґрунті, саме такі форми на останньому підтримав мовний ужиток попереднього часу. Здогадка про діалектну специфіку староболгарського книжного впливу, тобто про те, що на Русь, може, потрапляли болгарські тексти тільки з певних областей із властивими їм особливостями творення імперфектів (із стягненням), була б малоімовірна і навряд чи її слід підтримувати.

Але – що особливо важить для розглядуваного нами питання – форми імперфекта в третій особі однини і множини, відомі в староруській мові, і притому широко відомі, також із спеціальною одміною, за всіма імовірностями, діалектного характеру. Далеко більше значення, ніж згадані морфологічні факти, що продовжують спільноруську старовину, має це староруське явище, за всіма ознаками – діалектного поширення, **-ть** як додатковий флективний елемент у формах третьої особи імперфектів.

При цьому не виключена можливість, що діалектно ж це явище могло набувати вужчого обсягу: **-ть** у певних говірках, судячи хоч би по Галицькому Євсевійовому Євангелії 1283 р., додавалось лише до форми третьої особи множини: *нарицахоуть, прѣщахоуть* та ін. Можливість, що свідчення такого роду в пам'ятках не випадкові, підтримується тим міркуванням, що ця діалектна риса могла виникнути і підтримуватись аналогією закінчень теперішнього часу дійсного способу: *несе, веде: несуть, ведуть.* Щоправда саме в Євсевійовому Євангелії відсутні форми третьої особи однини дійсного способу без **-ть**, але це могло залежати від властивостей оригіналу, з якого списував Євсевій, і взагалі від випадковості відбиття в пам'ятці з церковнослов'янською основою рис говірки списувачів.

У багатьох староруських пам'ятках, отже, хоч, здається, в жодному не послідовно, не суспіль, імперфекти в третій особі однини і множини виступають з додатковою морфологічною ознакою – із закінченням **-ть**, що, найскоріше, як тільки що сказано, сходить на вплив відповідних закінчень теперішнього часу:

чтяшеть ю акы матерь (Лаврентіївський список літопису від 6605 р.) «шанував її як матір»; *опаки руцѣ сьвязывахуть* (там же, під 6449 р.) – «зв'язували руки ззаду».

На жаль, досі нема ґрунтовного обслідування питання про ареал цієї риси, важливої для питання про колишнє діалектне розшарування староруської (східнослов'янської) мови, і, говорячи про неї, доводиться спиратися лише на певною мірою побіжне враження від свідчень пам'яток. Проте це враження навряд чи в цілому помилкове, і навряд чи врахування фактів в їх можливій повноті внесе до нього дуже істотні корективи. Вже П. А. Лавровський помітив, що ця риса в основному південна: «...приставку **-ть** видим мы, – пише він, – в преходящем времени обоих чисел. При этом должно заметить, что в памятниках севера она менее была обычна, чем на юге. В летописи Ипатьевской, в самом Слове о полку Игоревом, несмотря на большое сохранение в нем черт языка народного, окончания **шеть** и **хуть** господствуют почти всюду, тогда как в летописях новгородских и псковских они весьма редки, а в грамотах и договорах северных областей Руси их вовсе не видно».

Щодо фактичного стану речей слід внести в твердження П. Лавровського деякі корективи і доповнення, що, проте, не касують справедливості його основного твердження – про діалектний характер цієї риси. Не може бути «видно» цієї одміни імперфекта у грамотах і договорах, бо там їх взагалі не вживається. Треба порушити питання, що його Лавровський не ставить, чи є ця діалектна риса староруського літературного вжитку зовнішня, занесена, або ж вона, наприклад у «Слові о полку Ігоревім», тому так широко виявлена, що мала свої корені в колишньому народному вжитку (отже, мабуть, не «несмотря на большое сохранение в нем черт языка народного», а саме завдяки йому).

Моє враження від читаних пам'яток таке, що додаток **-ть** у третій особі обох чисел виявляється послідовніше в формах станів на **-ся**, хоча він нерідкий і в формах дійсного стану.

Те, що ми звемо пам'ятками староруської мови, в переважній своїй більшості становить, як зазначено, списки і, ще частіше, – списки із списків. Отже, в переважній-таки більшості випадків не легко встановити, якою мірою давня діалектна риса – додаткове **-ть** у формах третьої особи імперфектів – належить авторові колишнього оригіналу або ж одному з переписувачів. Тому нас не здивує, що цю діалектну рису ми, при уважнішому обслідуванні фактів, іноді зустрінемо і поза межами звичайного її поширення. Як приклад цього, вкажемо хоча б на пам'ятку, що становить список самого початку XV ст. (1406 р.) – «Палею толковую». Пам'ятка списана в Коломні, південно-східнослов'янських рис у ній ніби нема, але форми імперфекта з додатковим **-ть** у ній не рідкі. І проте не слід у цьому факті вбачати заперечення положення про саме південноруський характер цієї риси. Списувач пам'ятки – росіянин, який в усьому істотному відбиває великоруський ізвод церковнослов'янської мови, але раз-два в нього можна помітити, мабуть суто механічне, збереження фонетики свого південноруського оригіналу прямого або віддаленого. Найцікавіший, мабуть, випадок – «и веселить бъ о єдинооумь и братьи», – з -«ооу», тобто **о͡у**, мабуть, як південноруським рефлексом голосного **о** в закритому складі. Дослідники «Палеї толкової», відносячи її виникнення на руському ґрунті до XIII ст., не пов'язують її походження з півднем,

хоч і не локалізують цього походження звичайно взагалі… Отже, можливість, що **-ть** у відповідних випадках, які спостерігаються в Коломенському списку, походить з якогось південноруського списка, ні в якому разі не є виключеною. Mutatis mutandis так доводиться гадати і в інших подібних випадках. Так само, коли в Московському літописному ізводі XV ст. ми, наприклад, під 6637 р. читаємо *зовяшеть, стояшеть*, то такі форми є не що інше, як перенесені з південноруського оригіналу, що ним користувався московський упорядник-переписувач.

Зазначене, гадаємо, дає право приписувати цій рисі давнього діалектного подрібнення більше значення, ніж це робилось досі. З повною виразністю за себе промовляє факт, що ця риса зовсім чужа всім іншим слов'янським мовам і становить, отже, справжню властивість староруської мови. Ще більше важить у питанні, яке зараз нас цікавить, що вона, за всіма імовірностями, була на час свого існування діалектною і свідчить, таким чином, про те, що південні староруські говірки певною мірою відрізнялись від інших староруських не тільки лексично і фонетично, але й морфологічно.

7. Говорячи про зв'язок сучасної української флексії із староруською, слід зупинитись також на питанні про деякі випадки, що не виявляють такого зв'язку або виявляють його слабо. Це, власне, з того, чому можна надати деякого значення, – закінчення третьої особи однини і першої особи множини дієслів тепер. часу.

Переважна більшість сучасних українських говірок у третій особі однини теперішнього часу та в цій же формі майбутнього часу доконаного виду має у дієслів класів **-е-, -не-, -є-** чисту основу (без закінчення **-ть**). Староруська писемна мова, навпаки, характеризувалася дуже виразною перевагою, якщо не повним пануванням, закінчення **-ть** і в цих класах дієслів. Важить, проте, що і в староруському письменстві форми без **-ть** засвідчені, хоча і порівняно рідко, і на них, отже, можна дивитись як на такі, що іноді пробивались через звичну писемну кору старослов'янщини як відбиття морфологічної риси, властивої вже південноруським говіркам. Слід, при цьому, не спускати з ока, що розглядувана риса (відсутність закінчення) відома і старослов'янським пам'яткам, і церковним староруським, причому на підставі даних із них її не можна упевнено визнати властивістю саме класів **-е-, -не-** і **-є-**. Отже, оскільки йдеться про староруський час, справедливим було б сказати, що засвідчені в пам'ятках форми із **-ть** у класах **-е-, -не-, -є-** можуть бути в своїй переважній більшості відбиттям традиційного книжного вжитку, хоч не виключена також і можливість, що це, принаймні частково, аналогійні форми, виникли під впливом **-ть** класів **-и-** та атематичного, форми, колись, мабуть, поширені і в певних південноруських говірках. Що важливіше, – є підстави вбачати у випадках форм третьої особи однини без **-ть**, хоч і нечисленних, діалектну рису і саме південну ознаку староруської мови. Знаменний в усякому разі факт, відмічений Соболевським...

………………………………………………………………………………………………

Див.: **Булаховський Л. А.** Майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.). *Питання походження української мови* / відп. ред. Ф. Т. Жилко. К.: Вид-во АН УРСР, 1956. С. 43–82.

КУРС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЯЗИКА. ВСТУП І ФОНЕТИКА

Проф. Є. Тимченко

……………………………………………………………………………………………

ВСТУП

І. Назва і язиковий обшир.

1. Назва “Україна”, “український”, хоч така давня, як сягає наша писана пам’ять, стає національною (культурно-політичною) назвою цілої території і всіх українських племен тільки в XIX віці. Виходячи з сучасного моменту і об’єднуючи в однім історичнім процесі теперішнє з минулим, ми охоплюємо цею назвою теж і далеку минулість нашого народу, доки сягають наші відомости тої минулости.

Але на початку нашої історії загальної національної (культурно-політичної) назви , що була б об’єднувала всі племена на теперішній території України, тоді ще не було, і вона помалу утворюється, коли скандинави принесли з собою своє ймення Русь і тим іменням стала зватися держава, що заложили Варяги (Русь – назва шведського плем’я; по-фінському Ruotsi). Держава ця об’єднала в одну політичну організацію всі східнослов’янські племена, себто пізніших великорусів, білорусів (литвинів) і українців, і ймення “Русь” стало їх національною назвою, хоч уже в VIII – IX віці племена, що увійшли в склад названих трьох народів, удавали з себе тісніше об’єднані групи так мовою, як і звичаями, характером і світоглядом, а органом національної мислі, свідком культурно-політичного об’єднання всіх племен східної галузі слов’янства, був язик ст. болгарський, провідник греко-болгарської культури в Київську державу, де вона ширилася від українського державного осередку на периферії білоруські і великоруські. Ст. болгарська мова засвоювалася в політичних (культурно-адміністраційних) і торговельних осередках у верхах тогочасного суспільства і звідти ширилася в маси. Східні слов’яни з ґрафікою ст. болгарського язика асоціювали у відповідних словах звуки своєї, а не болгарської мови, через те мова та мала ріжний тип залежно від території, де вона ширилась: української, білоруської чи великоруської, дедалі щораз наближуючися до живої мови оточення.

В XIV–XVI віці, в добі литосько-руської державности національна назва Русь, руський, русин в свідомости наших предків охоплювала Білорусь і Україну (в сучаснім, а не тогочаснім розумінні). Орґаном національної мислі в цім періоді було койне́ (гр. χοινή – спільний язик) білорусько-українське на тлі церковнослов’янщини з домішкою польщизни; його вкраїнський варіант виступає виразно в XVII віці).

З прилученням до Московської держави, Україна і Білорусь знову державно об’єднуються з великоруською народністю під одною національною назвою Русь, руський. Але від XIII до XVII віку зайшли великі зміни в економічнім, культурнім і політичнім житті, а разом з тим і в мові трох східнослов’янських народів, а найбільше з одного боку Великоруського, а з другого Білоруського з Українськім, так що в добі прилучення і пізніше заходила потреба в диференціяльній назві для тих трьох народів; її й найдено в термінах Велико-, Біло- і Малоруси. Назви штучні, роблені, але вони дуже влучно виражають свій ґатунковий характер, підпорядковуючися родовому поняттю Русь, руський. З моменту прилучення України до Московської держави починається боротьба за існування двох національних язиків, двох культур, двох укладів життя. Бере гору язик пануючого

державного плем'я; йому засвоюється назва "руський", хоч він уже не був компромісом, чи койне́ трох народів, що увійшли в склад Московської, тепер уже Російської держави, а був тільки компромісом двох великоруських діялєктів: північного й південного (себто перехідною говіркою, що в собі сполучала прикмети обох діялєктів). Державно-національні (культурно-політичні) форми життя українського народу нищуться , завмирає й виразник цих фором, національний язик, і сама народність українська переходить у стан аморфної етноґрафічної маси. Але результатів п'ятсотлітнього диференціяльного процесу в культурі й мові східнослов'янських народів не можна вже було ні об'єднати у вищій одности дорогою природної інтеґрації, ні остаточно ґвалтовно знищити мірами адміністраційних розпоряджень на користь пануючої народности і її культури. Український нарід, хоч і позбавлений національного життя, не переставав виділяти з свого надра активні елементи, свідомі своєї національної відрубности, носителів національної традиції. Змагання до національного життя щораз дужчає і в XIX віці набирає виразних політичних фором: орґаном його стає південноукраїнський діалект, і йому засвоюється назва "український язик".

2. Обшир, що заселювали предки українського народу на початку своєї історії, важко докладно означити, але можна гадати, що в передісторичні часи предки наші на півдні займали чорноморські степи, сидячи понад річками, що впадають в Чорне море (Уличі і Тиверці) і сягаючи на північ приблизно в сучасних границях, а на схід займаючи південь сьогочасної Чернігівщини і північ Полтавщини. Літописець подає такі назви племен, що замешкували територію сучасної України: Тиверці, Уличі, Бужани (Волиняни, Дуліби), Деревляни (на Поліссі), Поляни (в Київщині), Сіверяни (по Десні, Сеймі і Сулі) та в Карпатах Хорвати. Тиверці і Уличі становили племена південноукраїнські. Кочові орди, що раз у раз розташовувалися в наших степах, відкинули Тиверців і Уличів на північний захід, і ті промкнулися в землі північних українців і в значній мірі змішалися з ними діялєктично; цим дається вияснити присутність північноукраїнських елементів у мові південників. Але обшир, що залюднював український нарід в давні часи, не залишився і на тепер той самий: оселі нашого народу сягали значно далі за Карпати, але там він у значній мірі змадьяризувався, почасти пословачився, а на північнім заході, де наші оселі доходили до Висли, тепер відступили від неї на схід, бо наші надвислянці спольщилися. Зате колонізація на схід з XVII по XIX вік значно збільшила територію заселену від українського народу, поширивши її знов на південь до Чорного моря і на схід до Кавказу.

Опріч того, поза суцільною територією Український нарід розкинувся обширими колоніями в Саратовській, Самарській та Астраханській губ., в східнім Сибіру та в Америці (в Бразилії та Аргентині, в Канаді та Сполучених Державах); в Сибіру з України Російської, а в Америці з Галичини та Буковини.

3. В загальних рисах границю української території можна відзначити так: на заході від вустя Дунаю р. Прутом до Чернівець, далі на захід майже до Сиґету, потім південними збочами Карпат аж до Попраду, далі на північ Дунайцем і недалеко Тарнова на схід до р. Сяна, потім ухиляючися на схід іде границя на північ аж до Більську, звідти ухиляючися на південь доходить вона до Прип'яти і понад Прип'ятю до Дніпра, потім Дніпром вгору до Сожа, звідти на схід до Десни над

Новгород-Сіверським, потім на південний схід до Сейму коло Путивля та Рильську, звідти до р. Ворскли і далі на схід до м. Коротояна над Доном, далі Доном до Павловська, далі границею Богучарського повіту і Старобільського до Донця, звідти на південь до Дону коло Новочеркаську і далі на південний схід до Ставрополя, звідки на південний захід до Чорного моря коло Адлера; південну границю української території становить Чорне море.

4. В означені границі входять такі провінції: Бесарабія (переважно Хотинський п. і по Пруту та Дунаю до Чорн. моря), частина Добруджі, північна частина Буковини, північні комітати Угорщини (Мармарош, Угоча, Берег, Уг, Землин, Шариш, Спиш), Галичина (до р. Сяну), більша південна частина Городненської губ. (пп. Берестейський, Кобринський, Пружанський; півд. ч. Слонимського, Волковійського, півд. сх. ч. Білостоцького і Більського пп.), Хомщина,

східна ч. Люблинської губ., Поділля, Волинь, части південних повітів Мінщини (Мозирський, Новогрудзький, Пинський), Київщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія, Полтавщина, Харківщина, Чернігівщина (опріч півн. ч. Новгород-Сіверського п., Мглинського, Стародубського, Суразького, Новозибківського, части Городнянського – де мешкають Литвини (Білоруси) і опріч східн. част. Новгород-Сіверського та Глухівського – де мешкають москалі) руські, вроси), південні повіти Курщини (зах. ч. Рильського і Суджанського пп., Грайворонський, Волчанський, Ново і Старо-Оскольський п.), південна половина Вороніжчини (ч. Бирюченського, пп. Валуйський, Коротояцький, Острогозький і Богучарський п.), на Донщині окр. Ростовська, Таганрозька і зах. половина Черкаської, Кубань, Чорномор'я).

5. Ґрупування української мови в діялекти чи наріччя, піднаріччя та говірки ще далеко не усталено. Найважніші праці в цій царині:

Головацкій Я. Росправа о языцѣ южнорусскомъ и его нарѣчіяхъ. Львов 1849.

Михальчукъ К. Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной России въ связи съ нарѣчіями Галичины (в VII томі "Трудовъ этнографическо-статистической эспедиціи въ Юго-Западный край подъ ред. Чубинскаго, ст. 453–512). Къ южно-русской діалектологіи. КС. 1893, т. X. – Статистика въ области діалектологіи. К. 1893.

Потебня А. Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи. Воронеж 1871.

Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache. Lemberg 1880.

Ogonowski E. Kilka słow o narzeczach s gwarach języka ruskiego (Rozprawy Akad. Nauk w Krakowie 1883).

Соболевскій А. Опытъ русской діалектологіи. Вип. III. Малорусское нарѣчіе. Живая Старина 1892, 4 (Рецензія на неї К. Михальчука: Къ Южно-русской діалектологіи "Кіевская Старина", 1893).

Зілинський І. Проба упорядкування українських говорів (ЗНТ. ім. Ш. т. 117).

Дурново Н., Соколовъ Н. и Ушаковъ Д. Опытъ діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніем очерка русской діалектологіи. Москва 1915.

Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів. (Зап. Іст.-Філол. Відділу УАН, кн. IV, 1923).

Карскій Е. Русская діалектологія СПБ. 1924 (ст. 119–147).

На окремі говірки чимало оголошено робіт, важніші:

Kopernicki. Spostrzeżenia nad wlasciwosciami językowemi w mowie górali Lieskidowych (Rozprawy i sprawozd. W. F. Ak. Um. T. III. Krakow 1875).

Семеновичъ А. Объ особенностяхъ угро-русскаго говора СПБ. 1883 (Сб. ст. по славяновѣдѣнію В. Ламанскаго СПБ. 1883).

Страшкевичъ Н. Особенности народнаго говора въ Холмщинѣ и на Подлясьѣ. (Пам. русск. стар. в зап. губ., изд. П. Н. Батюшковымъ, в. VIII. Холмская Русь СПБ. 1885).

Янчукъ Н. Малорусская свадьба въ Корницкомъ приходѣ Константиновскаго у. Сѣдлецкой губ. Москва 1885 (властив. гов. 4–10).

…………………………………………………………………………………………….

6. Майже всі новітні діялектольоґи, розходячися часом в засадах поділу, і в територіяльних межах, сходяться з собою в остаточних вислідах, ділячи український язик на дві великі групи діялектів: південну (південно-східну) й північну (північно-західну).

Головніші ціхи цих двох груп такі:

а) в південнім діялекті на місці старого наголошеного і ненаголошеного довгого *о* в замкнених складах *і*; в північнім – в наголошенім складі дифтонґи, або монофтонґи *у, и, ӥ,* а в ненаголошених *о* або *у*;

б) в південнім діялекті на місці старого наголошеного і ненаголошеного довгого *е* в замкнених складах *і* (*ї*); в північнім – в наголошенім складі дифтонґи, а в ненаголошених *е* (*и*);

в) в південнім діялекті на місці колишнього *ē* (ѣ) в наголошених і ненаголошених складах *і* (*ї*); в північнім – в наголошенім складі дифтонґи, а в ненаголошенім *е* (*и*);

г) в південнім діялекті на місці колишнього *ę* маємо *а* з попередньою м'якою шелестівкою; в північнім – в наголошенім складі *е* з попередньою м'якою шелестівкою, а в ненаголошених *е* з твердою попередньою шелестівкою;

д) в південнім діялекті *а* по м'яких шелестівках заховує своє тембро, а в північнім переходить в *е* (*јек, јелина*);

е) в південнім діялекті звук *р* буває твердим і м'яким, а в північнім тільки твердим.

Територія північного діялекту займає Холмщину, укр. частину Городн. губ., Пинський, Мозирський і Новогрудзький пп. Мінщини, Володимиро-Волинський, Ковельський, Луцький, Ровенський, Овруцький, Звягельський, Житомирський пп. на Волині та Радомиський п. на Київщині і укр. част. Чернігівщини, Переяславський п. на Полтавщині та Путивельський п. в Курщині. Решта території української мови належить до південного діялекту. Між південним і північним діялектом тягнеться пас переходових говірок, з прикметами обох діялектів, як знов таки маємо смугу переходових говірок до словацької, польської, білоруської і московської мови.

II. Головні моменти в історії науки про український язик.

7. До XIX віку таких праць, де б українська мова була їх спеціальним предметом, ми ще не маємо. Хоч в XVI–XVII вв. вже зароджуються лінгвістичні

інтереси й з'являються невеличкі словнички (Зизанія, Беринди і ин.) слов'яно-українські, викликані до життя практичними потребами пояснити незрозумілі, переважно церковні, слова, і церковно-слов'янські граматики (Αδελφότης, Зизанія, смотрицького), але їх об'єктом не був український язик. В російській літературі XVIII і початку XIX віку ми вже подибуємо (у Тредьяковського, Ломоносова, Бандке, Качановського і инш.) певне трактування "малороссійскаго нарѣчія", але першу граматику, дуже звичайно коротку і примітивну, надруковано тільки в 1818 р. Ми її завдячуємо великоросові А. Павловському. Тоді ж друкуються при різних виданнях (в граматиці А. Павловського, при "Енеїді", при збірниках пісень і т. ин.) невеличкі укр.-російські словнички.

В той час ідея історії язика вже зароджується в науці Західньої Европи (в працях Як. Грімма, Боппа і ин.) і потроху захоплює російські наукові сфери. В 1838 р. Максимович цікавиться питанням "о древности трехъ русскихъ нарѣчій". Його міркування щодо повноголосся ("полногласіе") у східно-слов'янській групі і взагалі її характерних прикмет, а також про давність української мови, мали в своїм часі видатний інтерес), але строго наукового методу в його працях ми ще не бачимо.

Ідею безперервної еволюції язика ми знаходимо уперше в праці І. Срезневського "Мысли объ исторіи русскаго языка" (І вид. 1849 р., 2-ге 1887) і таким чином можемо сказати, що він поклав перші підвалини історичного трактування східно-слов'янської групи язиків. І. Срезневському ми також завдячуємо багатий визбір лексичного матеріялю з пам'яток старого письменства на Україні XI–XIV в., що він умістив в своїх "Матеріалахъ до словаря древнерусскаго языка" (посмертне видання 1893–1909 р. під ред. Ольги і Всеволода Срезневських).

8. Дальше розроблення питання про походження українського язика ми маємо в працях П. Лавровського "О языкѣ сѣверныхъ русскихъ лѣтописей" (СПБ, 1852), "Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія Малорусскаго сравнительно съ великорусскимъ и другими славянскими нарѣчіями" (ЖМНПр. 1859, № 5). Він як і Срезневський початки української мови клав на XIV вік. В своїй праці "Описаніе семи рукописей И. Публичной Библіотеки" ("Чтенія" Общ. Ист. и Др. 1858, т. IV) він виступив оборонцем думки Погодина про неспоконвічність української людности, а значить і мови, в Київщині; на його думку "і на півдні Росії у згадані віки (XI– XV) ще панувало не наріччя малоруське, а теж великоруське", а українців він виводив з Прикарпаття.

9. Вповні наукового характеру набрало студіювання української мови в працях А. Потебні. Він на розв'язання окремих тоді суперечних питань притяг знадібок діялектольогічний і язикові об'яви розглядав в історичній перспективі. В своїх "Двухъ изслѣдованіяхъ о звуках русскаго языка" (ФЗ. 1865, I–III), в "Замѣткахъ о малорусскомъ нарѣчіи" (ФЗ. 1870, I–II, IV–V), в "Къ исторіи звуковъ русскаго языка" В. 1876, він відсував походження укр. язика в передісторичну минулість і термін "руський язик" розумів, як узагальнення в значінні цілокупности всіх східнослов'янських діалектів. Опріч цінних праць з царини української діялектольогії, історичної фонетики і лексикології Потебня в "Запискахъ по русской грамматикѣ" (т. I–II 1889, т. III 1899) багато причинився до розроблення української синтакси в широких рамках порівнаного методу.

10. По дослідах Потебні в працях П. Житецького науковий інтерес направляється на вияснення внутряної історії укр. язика. Потебня висвітлив поодинокі об'яви доводами з історії язика і порівнанням із спорідненими слов'янськими язиками, але не дав суцільного історичного нарису фонетичного розвою язикового. Цього завдання піднявся П. Житецький. Виходячи з заложень Потебні, він дав нам звукову історію української мови на підстави живих сучасних говірок і пам'яток письменства з XI до XVIII віку і показав в обсязі звуків можливо докладні границі між українським, ц. слов'янським і староруським язиками не минаючи при тім і в. руського. Більшою працею Житецького є "Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія" 1876. Історію літературного язика він дав в працях: "Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII в.". Кіевъ, 1889 і в "Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в." Кіевъ, 1900.

11. Поважна праця О. Огоновського: Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache, Lemberg. 1880, дає фонетику, морфольоґію і синтаксу української мови в історичнім освітленні на підставі великого діялектичного матеріялю, і також в польській мові: O ważniejszych własciwościach języka ruskiego (Rozprawy i sprawozdania z pos. wydz. fil. Ak. Um. t. X, 30–93. Kraków 1884).

12. За творця української діялектольоґії справедливо уважається К. Михальчук, що перший уґрупував українську мову в діялекти і їх відміни в розправі: "Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины" з діялектичною мапою (Труды этногр. стат. экспед. въ зап. русск. край т. VII). Його ж перу належать з тої ж царини: "Къ южно-русской діалектологіи" рец. на працю А. Соболевскаго: "Очеркъ русской діалектологіи. III. Малорусское нарѣчіе" (ЖС. 1892, IV) і "Програма до збирання діялектичних одмін української мови" (стор. 1–77 і 127–146), вид. УНТ. в Києві 1909.

13. Наука української мови повинна також з подякою згадати ймення А. Соболєвського, що в своїх "Очеркахъ изъ исторіи русскаго языка" К. 1884, на підставі студіювання цілого ряду пам'яток XII–XV віків вияснив риси української мови тієї доби; і ту довгість *е,* що про неї догадувався Потебня в кінцівках на *-еньє, -ельє.* Соболєвський не тільки блискуче потвердив на багатьох прикладах з пам'яток, дотепно догадавшись, що під літерою *ѣ* не тільки в цих суфіксах, але і в инших випадках перед складом з неповноголосим, криється довге *е*, так зване секундарне *ѣ*, що з нього розвинулося пізніше *і* в замкнених складах по заникові неповноголоски *ь.* "Ця риса, як справедливо завважає П. Владиміров ("Пятидесятилѣтіе", 22) уперше гостро відзначила звукові властивости українського письменства в супротивність північноруському". В своїх "Лекціяхъ по исторіи русскаго языка" Соболєвський дає спробунки характеристики "древнеруських" говірок, кодекс даних на підставі студіювання давніх пам'яток на звукові і формальні властивости східнослов'янської групи язиків (з його погляду "нарѣчій").

Соболєвському належить вже згадуваний начерк української діялектольоґії, де він на підставі аналізи дотогочасного друкованого матеріялу, дає нове уґруповання українським говіркам, ділячи їх на дві великі групи: південну й північну. Михальчук в рецензії на цю працю приняв поділ Соболєвського як цілком слушний.

14. З царини діялектольоґії української ще звертають на себе увагу праці О. Брока, що дав у них фізіольоґічну характеристику звуків укр. мови: Zum Kleinrussischen in Ungarn (ASPh. XVII, 1895; XIX 1897); Studien von slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn. Kristiania 1897. Weitere Studien v. d. slovakisch-kleinruss. Sprachgrenze im östlichen Ungarn. Kr. 1899; Aus der ungarischen Slavenwelt SPh. XXI 1899; Угро-русское нарѣчіе села Убли СПБ. 1899.

І. Зелінський дав цікаву: "Пробу упорядкування українських говорів" (ЗНТ. ім. Ш. т. 117–118). Ганцов В у своїм артикулі: "Діялектологічна класифікація українських говорів" (ЗУАН. т. IV) дав спробунок нової клясифікації, заложеної на принціпі ріжноякої еволюції наголошених і ненаголошених голосівок, а в розправі "Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку" (ЗУАН, т. III) дає нове висвітлення еволюції цього фонетичного процесу.

О. Курило в своїх працях: "Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів. К. 1924" та в "До характеристики і процесу монофтонґізації чернігівських дифтонґічних звуків" (Україна 1925, № 5) дає фізіольоґічну характеристику північних дифтонґів і їх дальшу еволюцію в монофтонґи.

15. З царини історії укр. язика не можна поминути мовчки, на жаль нескінчену, працю А. Кримського "Украинская грамматика", що має в собі чимало цінного матеріялю, цікавих спостережень і догадів.

Величезного значіння для історії української мови мають праці А. Шахматова. Дуже тонким аналізом еволюції звуків і міркуваннями історичними Ш. доходить до установлення діялектичних ґруп східного слов'янства в передисторичні часи. Загально його схема така. Приближно до VII віку ще епоха праслов'янська; VII–VIII віки – епоха односта східного слов'янства; IX–X віки – епоха діялектольоґічного розгалуження на три групи: північну, середню і південну; XI–XII віки – епоха національного об'єднання і переживання знову спільних язикових явищ (напр. *о* і *е* з *ъ* і *ь*, кінцівки *-ам, -ами, -ах* у множ. речів. муж. роду); XIII і пізніші віки – епоха формування і дальшого розвитку діялектів українського, білоруського і в. руського. В Енциклопедії: Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ т. II Шахматов дав "Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка". В праці: "Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка" (Энциклопедія славянской филологіи в. II, 1) Шахматов дає висліди всього свого попереднього студіювання найдавніших епох язика східніх слов'ян до епох їх відосібненого життя в постаті трох народів і язиків укр., б. руського і в. руського.

III. Джерела до історії українського язика.

16. Історія українського язика, як і всякого иншого, починається з того часу, коли ми маємо писані його пам'ятки. Але його еволюцію передисторичну ми можемо собі уявити, беручи певний конвенціональний момент, яко вихідну точку цієї еволюції. За такий момент нам править історично не засвідчений, але гіпотетично відбудовуваний на підставі порівнання звуків і форм, засвідчених в найдавніших пам'ятках всіх слов'янських язиків, язик праслов'янський, себто система звуків і форм, що їх існування ми припускаємо в підкладі звуків і форм історично засвідчених в слов'янських язиках. Добу праслов'янську ми звемо конвенціональним моментом на тій підставі, що язика праслов'янського в його

еволюції ми не знаємо, і гіпотетичні звуки і форми того язика нам видаються майже на одній площі, і цю площу ми звемо станом праслов'янського язика перед його розпадом на поодинокі слов'янські язики.

17. Історію українського язика ми починаємо з XI віку, власне з його другої половини, бо перші пам'ятки, де відбилися прикмети нашої мови (коли не лічити назви дніпрових порогів у Костянтина Багрянородного (X в.) та ще деяких дрібниць) сягають саме цієї доби.

Як не вважати на зовсім дрібні написи на монетах, і напису на камені князя Гліба Тмутороканського про те, що він міряв Керченську протоку взимку, як замерз лід, це було 1068 року, то найстаршими писаними пам'ятками, де відбилися прикмети української мови, треба вважати "Изборники Святослава", їх два, 1073 і 1076 рр.

Їх списав для кн. Святослава дяк Іван у Києві з староболгарського первопису, що був перекладом з грецького збірника для болгарського кн. Симеона (928). Внаслідок помилок у списуванні проти оригіналу де-не-де промикаються прикмети тогочасної української мови. Напр., в Изборнику 1073 р.:

1. Літери *ѫ, ѭ, ѩ* плутаються з *оу, ю* і **ꙗ** (*а*): пишоу 7а, дрѫгъ 4г, ѩко 8д, **ꙗ**зыкомъ 16г, слоучѧи.
2. Сполучення ръ, рь, лъ, ль віддаються через *ър, ьр, ъл, ьл*: кърмити, чьрвь, бълванъ, сълньцє.
3. Ѧ зам. *ѣ* в дієсл. формах, напр.: бѧахоу, имѧше.
4. Назвукове *ро, ло* зам. *ра, ла*: роботати, розбоиники, локъть, лоди**ꙗ**.
5. Повноголосі форми: поросѧте 251а, полон 63в, черепи**ꙗ** 33а, норовъмь 97в.
6. И зам. ѣ: ісцили, видыи, вь вѣри.
7. Ѣ зам. *е*: срѣбро, сѣмь, синѣ.
8. *О* зам. *є*: оже, одъва.
9. *Оу* зам. *въ* і навпаки: оуселять сѧ 36, въгодити.
10. *Ж* зам. *жд*: оутвьрьжениє, прѣже, жажа, рожениє.
11. *Ч* зам. *щ*: аче 156в, клевечѫщѧ 27б.
12. *Ѣ* зам. ѧ в ген. одн. і акузат. мн.: доушѣ, отъ неѣ, єѣ, всѣ мцв (ак. мн.).
13. В прич. *а* зам. *ы*: река, дада.

В збірнику 1076 опріч відзначених вище під 1, 2, 5, 7, 8, 10 ще ѧ зам. *ѣ* в формах: мѣдѧнайа, плътѧнии, і *ск* зам. *сц*. в дат. одн.: морскѣи.

Далі до пам'ятків XI віку треба залічити 13 слів Григорія Богослова, Архангельська євангеля 1092 р. На догад А. Бичкова до XI віку належить тільки друга частина рукопису з 77 стор. Там знаходимо прикмети укр. мови відзначені вище під п. 1, 2, 5, 6, 8, 12, 13 і 4 рази рызы зам. ризы. Потім того напис на міньятюрі Трирського псальтиру, де намальовано кн. Ярополка Ізяславича: ϐ δίχαιος **ꙗ**рополъ.

18. З XII віку ми маємо: Мстиславову Євангелю 1117 р. (приблизно), Галицьку Євангелю 1114 р., Добрилову Євангелю 1164 р. Відтак можемо назвати Несторове життя Теодосія Печерського і життя Бориса і Гліба, що написано між

1091 і 1093 рр.; на жаль, ми маємо тільки копію цих житій XII–XIII в., в так званім "Успенськім Збірнику", а де її списано не знаємо, Бесіди на Євангелю папи Григорія Великого. З XII віку залишилися також написи: на чарі Чернігівського князя Володимира Давидовича до 1151 р. і на фотелі Офросині Полоцької.

19. З XIII віку ми маємо: Галицьку євангелю 1266–1301, Євангелю Євсевієву 1283 р., Виголексинський збірник XII–XIII в, Життя Сави Освященного, Покажчик євангельських читань при Галицькій євангелі 1144 р., Ірмолой Григоровича, Віденський октоїх, Холмська євангеля, Хутинський служебник, Христинопольський апостол XII–XIII в., Рязанська Кормча 1282 р., Бучацька (Городиська) євангеля.

20. З XIV віку більші пам'ятки такі: Поликарпова євангеля 1307 р., Пандекти Антиоха 1307 р., Луцька євангеля XIV в., Часослов XIV в., Путнянська євангеля, Євангеля Верковича.

Ці пам'ятки церковного письменства мають ту головну хибу, що стоять під дужим впливом штучної ґрафічної маніри болгаро-сербських рукописів, що дуже затушковує прикмети української мови.

21. З XI віку у нас уже починають укладатися хроніки, писані в мові близькій до тогочасної вкраїнської, але на жаль тих хронік ми не маємо в їх первопису, або ж бодай в українських списках, а тільки в великоруських відписах: Лаврентієвський літопис 1377 р., списаний в Суздальській землі, і Іпацький XV віку в Новгородській країні. В обох цих списках багато ознак великоруської мови, і користуватися з них треба з певною обережністю. Так само і "Слово о полку Ігоревім", що написано 1185 року і мало б бути величезної ваги причинком до фонетичної історії нашого язика, теж дійшло до нас в новгородськім списку XVI в. і має для нас ціну переважно лексико-граматичну, як і літописи, і багато вже меншу фонетично-морфольоґічну.

22. Опріч вищезгаданого церковного матеріялю, ми вже маємо з другої половини XIV віку і світські пам'ятки в постаті різних актів, напр., купчих, записів, наказів і инше. Цей актовий матеріяль дає багатий знадібок до студіювання стану нашої мови і в XV віці.

З церковних пам'яток XV віку варто згадати: Каменець-Струмиловська четвероєвангеля 1411 р., Львівська євангеля 1423 р., Апостол XV віку, Четвертинська євангеля XV в., Повчення Єврема Сирина 1492 р.

23. XVI вік дає нам ще більше різноманітного матеріялю студіювати наш язик. Опріч великої лічби різного роду актів: церковних, правничих і т. ин., ми ще маємо описи замків, київські пом'яники XVI віку і т. д. і ряд перекладів євангель на українську мову, напр.., Пересопницька євангеля 1561 р., Літківська євангеля і ин. Опріч того з світської літератури: Інтермедії Якуба Гаватовича надруковані 1619 р. і пісня про Штефана воєводу 1571 р.

24. XVII і XVIII віки дають велику продукцію різного літературного матеріялю: акти, релігійно-полемічні трактати, переклади св. письма, казання, мемуари, літописи, драматичні твори, вірші, граматики, словники і т. ин. в язику в різній мірі близькому до живої людової мови.

25. Оглядаючися на ввесь цей знадібок до історичного пізнання нашої мови, ми мусимо ще раз заакцентувати, що пам'ятки найдавнішої доби XI–XII віку, як ми вже бачили, мають ту хибу, що їх писано староболгарською мовою і тільки

списано на Україні, себто ми, властиво кажучи, не маємо суто українських пам'яток цієї доби. Нам доводиться вишукувати прикмет української мови в помилках проти болгарського тексту, що робили списувачі, і на жаль не завжди ми можемо твердо сказати, що певна прикмета є властивість первопису, чи помилка проти його у списувача. Пізніших забутків мовних, як, напр., "Слово о полку Игоревѣ" і Літопси, ми не маємо в українських первописах чи списках: вони загинули в історичних перевертах, залишилися тільки їх в. руські списки, що дають радше матеріяль до студіювання московської мови, як української. Опріч того, церковні забутки нашого язика XIV–XV віку малися під упливом тогочасної ґрафічної моди середньоболгарських пам'яток, і таким чином під тією модою личкуються фонетичні прикмети української мови. Що ж до свіцьких пам'яток, то вони теж на початку улягали ґрафічним звичкам церковних пам'яток, пізніше впливові білоруських канцелярій, впливам польським і т. ин. Нарешті видавані пам'ятки мовні, здебільшого, друкували історики в цілях своєї науки, а не язиковці. Через те ці матеріялі з огляду на достотність видання мають великі хиби і недокладности, і в дослідах над мовою дуже необережна річ покликатися на ці видання не перевіривши цітованих місць в первописом.

Всі вказані хиби наших забутків мовних не дозволяють бачити в них джерело міродатної ваги; цю вагу належить класти на дослідження живої мови у всій різноманітности людових говірок. Виходячи з сучасної системи язика, ми можемо підноситися до найдавніших діб ідучи за законами зміни звуків і фором, і щоразу кориґуючи подання пам'яток мовних.

…………………………………………………………………………………….

Див.: **Тимченко Є.** Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. К.: Державне видавництво України, 1927. С. 5–28.

ПО ПОВОДУ ВОПРОСА О ТОМ, КАК ГОВОРИЛИ В КИЕВЕ в XIV и XV вв.

П. Г. Житецький

Кто ставит вопрос о том, как говорили в известной местности в то или другое время, тот разумеет, конечно, не одни диалектические особенности одного и того же наречия, а целое наречие во всем его составе, и потому сам на себя возлагает обязанность говорить не об одних звуках изучаемого наречия, но обо всех проявлениях его индивидуальной жизни как в формах слов, так и в построении речи. Вот почему в прошлом заседании я и предложил Вам несколько мофологических данных, свойственных современному нам малорусскому наречию и утраченных в великорусском. На это Вы мне возразили, что указанные мною формы свойственны были и древнему великорусскому, в чем, я, собственно говоря, никогда и не сомневался. Сила дела – не в том, что эти формы жили некогда в великорусском наречии, а именно в том, что они перестали жить в нем. Уже одно это обстоятельство ясно указывает нам, что в одних древнерусских наречиях крепче стояли те или другие грамматические формы, а в других слабее, отчего они и вышли раньше из употребления, поэтому я не могу согласиться с мнением Вашим, что «морфология в древности была одинакова и в великорусском и в малорусском наречии». Без сомнения, древнерусские наречия в морфологическом отношении ближе стояли к древнеславянским, чем современные славянские наречия; семь-восемь веков тому назад общеславянское морфологическое наследство еще не растрачено было славянскими наречиями в такой степени, как теперь, но утрата тех или других форм имела место и тогда, и притом утрата не одинаково пропорциональная в разных русских наречиях. Уже в XI в., например, можно видеть следы падения звательного падежа в новгородском наречии, а в XII в. в том же наречии падение простых глагольных форм прошедшего времени, которые, видимо, долго хранились на юге, где и до сих пор аорист не вымер окончательно. Иначе и быть не могло: раз мы допускаем ранние превращения в области звуков, то неизбежно допустить должны и последствия этого явления, т. е. скажение и потерю форм, которые образуются не из иного материала, как из тех же звуков. Так, уже в XI в. (судя по Новгородским Минеям 1096 г.) новгородское наречие представляет отклонение от южного типа в дательном и предложном падеже имен женского рода и в предложном имен мужского рода вследствие ослабления в чувстве языка переходной мягкости гортанных. Затем Вам известно, что физиологическими превращениями звуков нельзя всего объяснить как в прошлой, так и в современной жизни языка, что на весь строй его – как фонетический, так и морфологический – всегда имела громадное влияние так называемая аналогия, т. е. мотив психологический, а не физиологический. Действие этой аналогии заметно, например, уже в Изборнике Святослава 1073 г. в форме *ѥсьмы* или в причастной форме *дада*, отзвук которой слышится, например, в малорус. *яко мога.* Часто аналогия идет по следам совершившихся уже звуковых перемен, часто же она вызывает эти перемены – во всяком случае колеблет старые морфологические пропорции, видоизменяя их или же создавая на место их новые. Все это существенно отражается на строе речи, на согласовании слов, на самом устройстве предложения. Вот почему уже в древнейших памятниках русского письма ясно

выступает своеобразный синтаксис речи. Так, в Клиросском евангелии чрезвычайно любопытна, например, форма предложения: «собрашѧ *ихъ злы и добрыя*». И в этом отношении в разных древнерусских наречиях нет уже единообразия. Так, в том же Клиросском евангелии, вопреки Вашему заявлению, что «нельзя искать народного синтаксиса в таких памятниках, как псалтыри и евангелия», я вижу народный, и именно малорусский народный синтаксис речи в таких, например, выражениях: «ядый хлѣба», «имать живота вѣчнаго», «нѣдостоинъ сапога понести»…

Таковы соображения, которые обязывают меня снова повторить то, что уже высказал я в прежнем заседании, именно – Вы не приняли в расчет всех категорий языка, как Вы знаете, стоят между собой в живой, органической связи, Вы построили свою гипотезу на одностороннем материале, и притом, как я уже доказал, неверно истолкованном. По-этому теории Вашей не достает истинно научного метода.

Я хочу обратить внимание на одну рукопись. Я разумею Галицкое евангелие 1144 г. Будем называть его Клиросским в отличии от Галицкого евангелия конца XIII в. Клиросское евангелие представляет признаки несомненно малорусские. Так, есть в нем: а) обмен звуков *в* и *у*: *у* градѣ, *у*ста отъ мертвыхъ, *в*ченикомъ и проч.; б) *жд* превращается по-малорусски в *жч:* дъ*жч*ь, и*жч*енуть.

Судя по этим признакам, можно было бы ожидать в Клиросским евангелии и другии признаки южнорусского письма, на которыи указали Вы в Добриловом евангелии и в целом семействе других малорусских памятником XII –XIII вв. (Типографское евангелие XII, Типографское XIII в., другое Галицкое XIII в. и проч.). Я разумею ту примету, на которой главным образом построена Ваша характеристика малорусских памятников – именно растяженное *е*, выражаемое буквою ѣ в тех случаях, когда в славянском и в предполагаемом вами древнем великорусском стоит *е*. Клиросское евангелие старше Добрилова евангелие всего 20 годами, между тем в Клиросском нет Добриловского ѣ, и именно в тех словах, которые приведены у вас по Добриловскому списку с буквою ѣ. Так, в Добриловском – камѣньѥ, в Галицком – ω(т) каменьѧ…

в Добриловском косвенные падежи мѣст. – въ нѣмъ, о нѣмъ и т. д., в Клиросском – к нему, ω(т) него, о немъ; будѣть – будеть. Вообще в Клиросском евангелии *е* стоит на своем месте там, где по аналогии с другими памятниками, похожими на Добрилово евангелие, можно было бы ожидать *е*, например, в словах: медъ, словеса, на селѣ, на земли, вельбужь. Все эти данные, которые с Вашей точки зрения характеризуют Киевские (великорусские) памятники, а не Галицкие (малорусские). Одно из двух: или Клиросское евангелие не есть малорусское, чему противоречит история этого евангелия и приведенные мною выше факты, – или же правильное употребление буквы *е* свойственно было и малорусским памятникам до второй половины XII в.

Ввиду очевидности фактов необходимо допустить это последнее положение. А отсюда неизбежно следует тот вывод, что до второй половины XII в. киевское наречие не различалось существенным образом от того наречия, которым говорили в Галиче, следовательно, до этого времени в Киеве жило то самое племя, которое жило и в Галиче. Если это было великорусское племя, то оно жило и в Галиче: вывод и для меня, и, кажется, для Вас невероятный.

Я обращу Ваше внимание еще на одну черту того наречия, которому принадлежит Клиросское евангелие. Известно, что этот памятник отличается большим радикализмом по отношению к юсам: ѫ в нем вовсе нет, а ѧ постоянно стоит после мягких согласных – там, где по современному великорусскому и малорусскому произношению требуется йотированное *я* или, после шипящих, *а*: вопѣющѧго, ищѧдье и проч. Есть в Клиросском евангелии и ꙗ, но оно употребляется только в начале слов или слогов, причем ꙗ стоит там, где, согласно с церковнославянскими преданиями, должно было бы стоять ѩ, например: *ѥ, ꙗ*. Такое правописание в Клиросском евангелии проведено систематически, и мне кажется, что оно согласовано в этом случае с живою речью, которая различала в произношении йотированное *а* от ѧ – так, как различает и теперь галицкое наречие, в котором после мягких согласных наше *я* произносится как *е* телѥ, тѥжко, жѥль, чѥс и проч., а когда слово или слог начинается с *я*, то этот звук удерживается: *я, чия, пояс* и т. п. Видно по всему, что писец Клиросского евангелия, постоянно употребляя ѧ после мягких согласных, подчинялся в этом случае народному выговору этого звука, и доныне сохранившемуся на родине Клиросского евангелия.

Я говорю об этом, имея в виду замечание Ваше, что в древнейшую пору киевское (по Вашему великорусское) наречие заменяло *а* звуком *е*. Если так, то нельзя ли и для Галицкой земли до половины XII в. допустить то же самое киевское наречие? Если же его там не было, т. е. если великорусское племя не жило тогда в Галиче, то нельзя ли сделать обратное заключение, т. е. что галицкое племя с наречием малорусского типа жило тогда в Киеве?

Для решения этого вопроса обратимся к киевским памятникам. От XI в. до нас дошли два знаменитые Изборника Святослава. Прежде всего бросается в глаза в этих памятниках настойчивое отбрасывание в 3-м л. наст. вр. флексии *ть*: *ѥ* вместо *ѥсть*, *бѫде* вместо *бѫдеть*. Буслаев видит в этом черту малорусского наречия, но, встречая ее изредка в Остромировом евангелии и в других древнеславянских памятниках так называемого юсового письма, я не придаю ей особенного значения.

То же можно сказать и о слове *бъчела*, написанном по-малорусски с начальным согласным *б* вместо *п*, хотя в связи с словами: *змарагдъ, изгорить* предпочтение звучных согласных отзвучным довольно ясно указывает на южнорусский выговор дьяка Иоанна, переписывавшего Изборник 1073 г. для великого князя Святослава.

Гораздо решительнее чувствуется южнорусский выговор в вокализации согласного *в* и в обмене его с согласным *у*: оуселятисѧ, оуселѥныꙗ, оуразити, въгодити и пр. Это уже то самое, что встречаем мы и в Клиросском евангелии, следовательно, и в Киеве эта звуковая особенность распростренена была так же, как и в Галиче.

Есть еще в Изборнике 1073 г. одна звуковая особенность, которую, с моей точки зрения, нужно считать более малорусской, чем великорусской – это именно изредка втречающееся *и* вместо ѣ: *разуминиѥ, смотривъше, пламениѥ.* Положим, это *и* вместо ѣ свойственно было и новгородскому наречию, но замечательно, что ни в одном новгородском памятнике XI в. – ни в Остромировом евангелии, ни в Минеях 1096 г., оно не встречается, тогда как в Минеях попадается уже один резкий признак новгородского наречия, именно обмен звуков *ц* и *ч*: *ц*иновъ вместо *ч*иновъ.

Мне кажется, что это обстоятельство указывает на самостоятельную обмолвку дьяка Иоанна в словах: разуминиѥ, смотривъше, пламениѥ, т. е. дьяк Иоанн написал эти слова не под влиянием великорусского произношения, по крейней мере, не под влиянием новгородского говора. А так как произношение ѣ как *i* сохранилось только в новгородском говоре великорусского наречия да еще в современном малорусском наречии, то для признания этой черты великорусскою и в то же время не новгородскою и не малорусскою, мы не должны допустить в XI в. особенное великорусское наречие или же, как Вы утверждаете, киевское великорусское наречие, в котором произносилось ѣ как *i*. Одного только не достает этой гипотезе: она не может указать потомков этого киевского великорусского наречия, ибо во всех говорах великорусского наречия, за исключением новгородского, ѣ произносится кака *е,* а не как *i*.

Теперь становлюсь на Вашу точку зрения. Вы указываете на постановку ѣ вместо *е* как на черту малорусских письменных памятников, резко заявленную в Добриловом евангелии, т. е. в 1164 г. И что же? В Изборнике Святослава 1073 г. мы встречаем кое-где то же самое. Вот несколько примеров: Вот несколько примеров: *нѣ* вместо *не* – точь-в-точь то же, что в Добриловом евангелии. Затем: рѣкъше (есть и рекъше), подобоимѣниꙗ (есть отъименее), ꙗзьнѣнъ (поясъ имы ꙗз…), о вѣдомѣѣмь дѣлѣ. Что же это значит? Каким образом в памятник, как Вы говорите, великорусский и, во всяком случае, киевский, попали звуковые черты малорусские? Можно сказать что это описка, но ведь в описках, собственно, и обнаруживается настоящий выговор писца. Можно сказать еще, что примеров такого начертания в Изборнике Святослава не много, но их и не могло быть много в памятнике, который почти целым веком раньше Добриловского евангелия, где ѣ вместо *е* встречается часто: нужно же было время для того, чтобы вполне созрела эта звуковая черта и выразилась на письме. Да и в самом Добриловском евангелии не везде стоит ѣ вместо *е* даже в тех примерах, которые Вы приводите, так, например, у Вас стоят формы: в нѣмъ, можѣтъ, в перепечатке отрывков из Добриловского евангелия у Буслаева: на нѥмь, къ нему, хощеть; слова небо, земля пишутся правильно вопреки типографским евангелиям, в которых стоит ѣ вместо *е*. Я мог бы указать ѣ вместо *е* и в других памятниках XII в., но Вы скажете, что они писаны не в Киеве. Хотя я и не имею возможности посредством определенной даты доказать противное, но и отрицать киевское происхождение некоторых из них нет никакой возможности. Таково, например, житие Феодосия, написанное Нестором. В нем, между прочим, встречаем по списку XII в.: тѣлѣсныимъ, повелѣния, съплетѣниѥ, при всѣмъ (мест.п.), слова: *потреба, одежа* пишутся то с ѣ, то с *е*.

Таким образом оказывается, что в киевских памятниках есть следы того же наречия, которое проглядывает в галицких. Мы снова приходим к тому же заключению, которое сделали выше – на основании киевских особенностей правописания в Клиросском евангелии, т. е. что до половины XII в. в Киеве и в Галиче господствовал звуковой тип одного и того же наречия. Следовательно, нет причин полагать, чтобы со второй половины XII в. племя киевское перестало быть племенем – не тем, чем оно было в XI и первой половине XII в. Иначе нужно допустить историческое чудо – нужно предположить, что оно во второй половине

XII в. выселилось из Киева, а на его место пришло с севера другое племя – великорусское.

Наступают затем темные времена для Киева. Киевскою летописью заканчивается литературная производительность Киева, но эта летопись дошла до нас в Ипатском списке XV в., следовательно, о звуковых особенностях киевского наречия по ней судить мы не можем. В XIII в. Киев не имел уже своего летописца, потому что центр политической тяжести передвинулся в Галицко-Волынскую землю. Видно, что и умственные силы отхлынули в это время туда же: в этом убеждает нас Галицко-Волынская летопись, дошедшая до нас в том же Ипатском списке. По тону и стилю она есть продолжение Киевской летописи; видно, что летописцы двух соседних областей принадлежали к одной и той же школе, которая имеет весьма определенные признаки, отличающие ее от северных летописцев – новгородских и суздальских. «Новгородская летопись отличается краткостью, сухостью рассказа (…), – говорит Соловьев, которого трудно заподозрить в пристрастии к русскому югу. – Рассказ южного летописца, наоборот, отличается обилием подробностей, живостью, образностью, можно сказать, художественностью; преимущественно волынская летопись отличается особенным поэтическим складом речи: нельзя не заметить здесь влияния южной природы, характера южного народонаселения; можно сказать, что новгородская летопись относится к южной – киевской и волынской – как поучение Луки Жидяты относится к словам Кирила Туровского.

Что же касается до рассказа суздальского летописца, то он сух, не имея силы новгородской речи, и вместе многоглаголив без художественной речи южной; можно сказать, что южная летопись – киевская и волынская – относится к северной суздальской, как Слово о полку Игореве относится к сказанию о Мамаевом побоище. От XIII в. мы имеем один документальный памятник совместной литературной деятельности киево-волынской. Я разумею список Поучений Ефрема Сирина, написанный при Волынском князе Владимире Васильковиче для тивуна его Петра каким-то «многогрѣшнымъ и черезъ силу беззаконнымъ худоломъ Иевомъ». В этом же списке дошло до нас и Поучение черноризца Георгия, который подвизался в монастыре Зарубском, стоявшем на правой стороне Днепра против Переяслава. Мы не знаем, где жил Иев – может быть, в том же Зарубском монастыре, может быть, в Киеве, может быть, где-нибудь на Волыни. Во всяком случае, в целой рукописи, списанной Иевом, строго проведено малорусское правописание: в ней даже есть малорусская форма полительного наклонения: работаимо, покаимося и проч.

Можно, конечно, настаивать на отрицании этой живой литературной связи между Киевской и Галицкой землей – связи, основанной на единстве этнографического типа и на общих литературных преданиях. Можно ссылаться при этом на то известное обстоятельство, что от XII –XIII вв. не дошло до нас ни одной рукописи с ясной пометой, что она писана именно в Киеве. Но отсутствие этой пометы есть меч обоюдоострый. Не отмечено, например, в Добриловском евангелии 1164 г, где жил тот дьяк Добрило, который писал евангелие «попови Семеону», – видно только, что он состоял дьяком при церкви св. Апостолов, а поп Симеон при церкви И. Предтечи, а в каком городе находились эти церкви, неизвестно.

Точно также неизвестно место написания евангелий типографского XII в., другого типографского XII –XIII вв. и многих других памятников с ясными признаками малорусского письма. И вот, когда говорят нам, что они писаны не в Киеве, то позволительно спросить, откуда сие известно. Есть ли какие-нибудь положительные доказательства того, что они писаны именно не в Киеве? Если есть, то зачем мысль эта пущена в ход без документальных доказательств? С другой стороны, и точное обозначение места, где писан тот или другой памятник, не всегда может служить доказательством того, что он выражает местное наречие. Выражается ли, например, хоть одною чертою собственно новгородское наречие в Остромировом евангелии, хотя из послесловия к нему мы узнаем, что оно писано в 1056-1057 гг. в Новгороде диаконом Григорием для новгородского посадника Остромира. Еще пример. В библиотеке Московской духовной академии есть рукопись Златоструя с записью, из которой видно, что писана она в 1474 г. в Киево-Печерском монастыре дьяком Ондреем Тферитином, который и самое происхождение свое начертал по великорусскому выговору – с отзвучным *ф* вместо звучного согласного *в*. Теперь представим себе, что эта рукопись дошла бы до нас без записи: тогда и она могла бы служить вещественным доказательством того, что в Киеве в XV в. говорили по-великорусски, и мы имели бы в таком случае не четыре рукописи, на которые Вы ссылаетесь, а пять. Сами судите, много ли выиграла бы от того история русского языка.

Я вовсе не хочу сказать, что записи на рукописях в филологической науке – дело лишнее. Я хочу только выставить на вид то положение, что присутствие или отсутствие записей само по себе не решает еще вопроса о том, когда и как говорили в данной местности. По моему мнению, сила дела заключается в сопоставлении рукописных данных с диалектическими особенностями изучаемого нами наречия, в проверке писаного слова устным словом. Мы видим на письме только отражение языка, бледные, едва мелькающие тени прошлого, но они останутся для нас вечной загадкой, если мы ограничимся заботой о том, чтобы узнать, имеют ли они виды на жительство в той или другой местности. Сами мы живем в тех местностях, на который некогда блуждали эти тени, а в устах народа живут еще звуки, которые отразились в старинных рукописях, иногда те самые звуки, иногда же прямые и непосредственные потомки их. К ним-то мы и должны обратится для того, чтобы составить себе правильное понятие о прошой жизни языка.

От XIV в. мы имеем целый ряд грамот, испещренных малорусскими перезвуками основных гласных *о* и *е* в *у* и *ю*: Шульжичувъ, чтюнъ, на своюмъ селѣ и проч., изредка встречается даже позднейшее *і* вместо *о* и *е*: шисть, шистьцѧтого, у теребовльскии волости. Как известно, эти звуковые данные совпадают с современным произношением *о* и *е* в закрытих слогах в северном малорусском говоре, который начинается тотчас за чертой Киева – к северо-востоку по течению Десны, к северо-западу по течению Припяти, в так называемом Полесье. Очевидно, в настоящее время Киев стоит на территории северного малорусского говора, только к югу он открыт для позднейшего украинского говора. Теперь же, чтобы решить вопрос о том, как говорили в Киеве в XIV – XV вв., нужно доказать, что в это время Киев стоял на территории какого-нибудь великорусского говора, что во всей земле Киевской, лежавшей на правой стороне Днепра, господствовало

великорусское наречие, непосредственно соприкасаясь с волынском говором малорусского наречия. Ведь нельзя же представить себе, чтобы в одном Киеве говорили по-великорусски: что было в Киеве, то было в Киевской земле, которая считала Киев своим городом и была связана с ним не одними административными узами. Можно поэтому желать, чтобы нам указаны были хоть приблизительные территориальные границы предполагаемого киево-великорусского наречия. Я понимаю, впрочем, всю несбыточность такого желания, поэтому ограничиваюсь более скромным желанием: пусть нам укажут какие-нибудь остатки великорусского наречия в современной речи киевского Полесья, в названии, например, старинных местностей, урочищ и проч. Я имею право выразить это желание на том основании, что в прошлый раз говорили нам не о поголовном выселении всех великороссиян из Киевской земли, с другой стороны, и в настоящее время киевское Полесье представляет лесную глушь, чрезвычайно благоприятную для сохранения всякого рода архаизмов. Где же они, эти великорусские архаизмы, хотя бы в виде слабого намека на великорусских обитателей Киевской земли?

Но допустим, что великороссияне все вышли из Киевской земли или вышла главная их масса – остатки же их были поглощены нахлынувшим с запада малорусским племенем. На вопрос, когда это случилось, нам отвечают: не раньше конца XV в., потому что из XIV в. мы имеем один письменный памятник, а из XV в. три памятника, в которых ничего нет малорусского, хотя они писаны в Киеве. Отсюда следует, «что в киевском говоре XIV – XV вв. не было малорусских особенностей, поэтому и говор в Киеве был великорусский».

Итак, мы чувствуем как будто бы долее твердую почву под ногами. Если современное нам Полесье, не забывшее в течение пяти веков звуков *уо,юо* – тех дифтонгов, из которых образовались *у, ю* – первозвуки малорусского *і,* занесенные в малорусские грамоты еще в XIV в., – если, говорю, Полесье не сохранило звуковых остатков великорусского наречия, на котором будто бы говорили до XVI в. в Киевской земле, то оказывается, что остатки этого наречия сохранились на страницах письменных памятников XIV – XV вв. Интересно нам было бы знать эти письменные следы старинного киевского великорусского наречия. Нам сообщено было, что уже в древнейшую эпоху (следовательно, в XI – XII вв.) «в Киеве ѣ заменялось звуком *і*, *а* – звуком *е*». Что сталось с этими звуковыми особенностями в течении трех-четырех веком, судя по тем четырем памятникам XIV – XV вв. киевского происхождения? Сохранились ли они в своем первоначальном виде или же изменились в каком-нибудь отношении? Если изменились, то нельзя ли хоть теоретическим путем восстановить промежуточные ступени в их развитии? Какие вообще положительные черты этого киевского великорусского наречия – оригинальные или же сходные с звуковыми особенностями других говоров великорусского наречия, которые в XIV – XV вв. в настоящих великорусских письменных памятниках резко уже обнаружились? И если есть, наконец, такое сходство, то желательно знать, с какими именно говорами – северно-великорусскими или южно-великорусскими?

Все это такого рода вопросы, на которые обязательно отвечать, если мы желаем доказать, что в XIV – XV вв. в Киеве говорили по-великорусски. Согласимся на время, что есть четыре памятника XIV – XV вв., писанные в Киеве,

без признаков малорусского наречия. Можно ли сделать отсюда заключение, что это памятники великорусского наречия? Конечно, можно, если есть положительные признаки великорусского наречия… А если их нет? Тогда, скрепя сердце, нужно подчиниться суровому требованию логики, которое говорит, что в состав логического определения не могут входить отрицательные признаки. Кто говорит: предмет А не есть предмет Б, тот не удовлетворяет моей мысли, ибо я все-таки не знаю, что такое есть предмет А как А. А пока я этого не знаю, то и рассуждать не могу о предмете А – тем паче делать не могу широких выводов и обобщений, какие сделаны были в прошлый раз…

Но, может быть, дело еще поправить можно… Для этого, по моему мнению, следует еще раз всмотреться в те четыре памятника XIV – XV вв. киевского письма. Я не имел в своих руках Псалтыря 1397 г. и Евангелия 1411 г. Что касается Вкладной 1429 г., то это, сколько мне кажется, тот самый памятник, который напечатан Срезневским в XII т. Сборника Академии наук. Эта Вкладная есть не что иное, как запись на Четвероевангелии, которое писано в Киеве в начале XV в. «По языку эта рукопись, – говорит Срезневский, – не представляет ничего особенного. Видно, что она списана с древней и с такой, где были юсы». От себя прибавлю, что, судя по особенному употреблению юсов (*нѫ* вместо *но*), оригиналом киевского списка была рукопись среднеболгарская.

Самая Вкладная состоит всего из девяти строчек, правду сказать, крайне бесцветных. Есть, впрочем, налет малорусской речи в выражении: «а хто ся име(т) оуступа(т) оу моє прида(н)е што я́ да(л)…». Другой из четырех киевских памятников – Духовная грамота князя Владимира Андреевича – напечатана в Актах Западной России мастером этого дела протоиереем Григоровичем. Здесь уже мы имеем дело с более ясными признаками малорусской речи. Так, например, по современному малорусскому произношению написано здесь: «въ Печерѣ» вместо обычного: «въ пещерѣ», «пръшое» вместо «первое», «отъ четырѣхъ Евангелистъ» (после *р* ѣ вместо *е*), «дочьцѣ своей» (дат. п. с современным малорусским переходным смягчением гортанного *к*), – наконец, «были есмо» (есть и есмы). Форма «есмо» есть резкий признак малорусского наречия: из древнерусского «есмы» и «есми» образовалось северновеликорусское «есмё», южновеликорусское «есмя», малорусское «есмо» – и при том так, что в малорусских памятниках никогда не встречается ни *есме*, ни *есмя*, а в великорусском, безусловно, нет малорусского *есмо*. С этой глагольной флексией *о* мы встречаемся еще в XIII в. (в Поучении Ефрема Сирина), затем она последовательно проходит через весь XIV в. в галицко-волынских грамотах и попадается, наконец, в грамоте 1400 г. Стародубского князя Александра Патрикеевича, выданной польському королю Владиславу и написанной «*у-въ* озера у Круды, межи Городна и Меречь, по Розствѣ Христовѣ, у Пятокъ, у Канунъ святого обрѣзанія Христова, по нароженьи сына Божьего тисячя лѣтъ и чотыриста лѣтъ». Я нарочно выписал буквально эти немногие строки, в которых что ни слово, то новая типическая особенность малорусской фонетики, для того, чтобы обратить внимание: 1) на малорусский характер фоомы *есмо* в связи с другими приметами малорусской речи; 2) на то обстоятельство, что в конце XIV и в начала XV в. говорили по-малорусски на левой стороне Днепра, к северо-востоку от Киева. Еще разительнее в этом отношении другой малорусский памятник XV в., с

дипломатической точностью снятый покойным Иванишевым и хранящийся в Архиве Юго-Западной России. Это Жалованная грамота князя Семена Александровича, данная слуге его Иеремию Шашку и писанная на Прилуце за Днепром в 1459 г. Я не стану выписывать слов, которые постройкой своей характеризуют современное нам малорусское наречие, не стану говорить также о консонантизме малорусском, который слышится в каждом почти слове, – приведу примеры только малорусского вокализма: 1) вокализация зв. *в*: упадаеть вместо впадаеть; 2) *о* вместо давно погибшего ъ в 1-м л. мн. ч. наст. вр.: ознаймуемо, дали есмо; 3) *и* вместо ѣ: посмотрити, дидизны; 4) *у* и *ю* вместо *о* и *е*: *унъ* (отсюда через *вун* позднейшая форма *він*), при всюмъ, при всюй (отчизнѣ)…

Заслуживает внимание также палеография этой грамоты, напоминающая Клиросское евангелие XII в., ѧ употребляется постоянно после согласных звуков и выражает то *я*, то *е*, например, змиловавшисѧ, но в той же форме местоимения *ся* стоит иногда *е,* как в галицом наречии, напр.: «какъ *се* они мают», при этом, как и в Клиросском евангелии, рядом с ѧ, своим порядком пишется буква ꙗ в начале слов, например, ꙗрами. Таким образом, оказывается, что в половине XV в. говорили по-малорусски гораздо южнее Стародуба и тоже к востоку от Киева. По моему мнению, в этих данных заключается все, что нужно, и даже больше, чем нужно, – по крайней мере, не мене того, в чем могли бы свидетельствовать документальные памятники, написанные в самом Киеве. Стоит только представить себе на основании датированных фактов языка, что к востоку от Киева в XV в. в Стародубе и в Прилуке говорили по-малорусски, к западу и югу широким потоком разливалась речь малорусская в говорах волынских, подольских и галицких, а к северу толпились малорусские говоры Полесья, – что же останется тогда от гипотезы о ведикорусском киевском наречии в XIV – XV вв., которое, подобно оазису, окружено было со всех сторон малорусскими говорами? Я не знаю картины более фантастической, более невероятной… В общении древнерусских племен я не отрицаю передвижения тех или других общественных групп и даже значительных народных масс, но отсюда далеко до гипотезы о сплошном удалении из Киевской земли ее обитателей, создавших на этой земле такой центр древнерусской культуры, который в XI – XII вв. был не ниже многих других центров европейского просвещения. Предоставляя рассуждать об этом предмете историкам, со своей стороны замечу только, что в филологической науке те или другие гипотезы исторические могут иметь место тогда, когда нельзя вывести исторических моментов в развитии языка из наличных условий его существования, из собственной его природы, насколько это проглядывает в старинных письменных памятниках, а также – насколько она подлежит наблюдению в настоящее время в живых современных нам наречиях. Так ли обстоит дело, что нельзя обойтись нам без исторической гипотезы – этого последнего убежища, напоминающего филологу о бессилии его науки? Точно ли, в самом деле, нужно допустить черезполосицу в географическом расположении русских наречий для того, чтобы объяснить те четыре киевские памятника – будто бы великорусского происхождения?...

Див.: **Житецький П. Г.** По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв. *Вибрані праці. Філологія* / відп. ред. І. П. Чепіга. К.: Наукова думка, 1987. С. 287–300.

2. ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI – XV СТОЛІТЬ

2.1. ЛІНГВІСТИЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ ДІЛОВОЇ ПИСЕМНОСТІ

БЕРЕСТЯНІ ГРАМОТИ В УКРАЇНІ

В. В. Німчук

Як відомо, грамоти, написані на бересті, або так звані берестяні грамоти, – це різновид пам'яток давньої писемності, матеріалом для яких служив найдоступніший і найдешевший матеріал – березова кора (друс. *берестo,* укр. *берест,* діал. *бере́зто,* рос. *береста* «кора, луб берези»). Текст протискувався (продряпувався) писалом – загостреним металевим або кістяним стрижнем, на протилежному кінці (нерідко оздобленому) якого було вушко для підвішування його до пояса. Писали звичайно на гладкому (внутрішньому) боці кори. Завдяки тому, що текст наносився не за допомогою барвників, а видряпувався, він зберігався і в ґрунті. Всі берестяні грамоти знайдено при археологічних розкопках. Очевидно, берестяна писемність функціонувала повсюдно на Русі, але не скрізь місцевий ґрунт сприяв консервації бересту. Про поширення берестяних грамот свідчать численні знахідки металевих писал у різних містах, у тому числі й у Києві.

Перші грамоти, написані на бересті, відкрито влітку 1951 р. при археологічних розкопках у давньому Новгороді (Великому) під керівництвом А. В. Арциховського. У цьому місті знайдено абсолютну більшість відомих нині грамот (на 1988 р. їх кількість досягала близько 690 одиниць). Чимало таких документів виявлено в Старій Ру́ссі (на 1988 р. – 23 грамоти). Берестяні грамоти археологи виявили у Пскові, Смоленську, Вітебську, Мстиславі (на 1988 р. разом – близько 20), Торжку, Москві. Ці пам'ятки датуються XI–XV ст. (за культурними верствами, за допомогою дендрохронології, на основі особливостей мови).

Унаслідок тривалого перебування в землі чимало текстів берестяних грамот дійшли ушкодженими, у фрагментах (фрагментарність може бути зумовлена й тим, що після прочитання адресати їх знищували або викидали; вони висихали й кришилися). За змістом грамоти на бересті – насамперед ділове й приватне листування. Їх писали представники різних соціальних груп, у тому числі прості люди, що свідчить про порівняно високий рівень грамотності на Русі. Серед цих пам'яток є тексти, у яких більш-менш витримано узус літературної мови, але чимало неофіційних текстів дуже близькі до живого розмовного мовлення свого часу. У зв'язку з цим вони – унікальне джерело для вивчення історії давньоруських говорів. Звичайно, берестяні грамоти є також джерелом для вивчення суспільних відносин, економіки і т. д.

Першу пам'ятку берестяної писемності (три фрагменти: розмір 2 x 12, 2 x 8,5 та 1,8 x 3,2 см; висота літер: від 0,7 до 1 см) в Україні знайшли 26 липня 1988 р. у культурному шарі, який датують між 1110 р. і 1137 р., учні з Яворівщини Олег Колодка та Ігор Шило, котрі під керівництвом кандидата історичних наук І. К. Свєшникова брали участь в археологічних розкопках передмістя давнього Звенигорода (тепер с. Звенигород Львівської обл.).

Публікатор і дослідник уривків про звенигородську грамоту № 1 пише: «Збережений текст починається трьома літерами – «ънъ», що є закінченням якогось слова (можливо, слова *гривънъ*). Далі на двох фрагментах читається частково пошкоджений текст: «а мыне не надобе само» (а мені тут не потрібно); на третьому фрагменті збереглась лише одна літера «псі». Очевидно, у публікацію вкралися друкарські помилки, бо на фотокопії першого фрагмента виразно видно словоформу *мънє*, а не *мынє*, а на прорисі другого фрагмента – сє м…, а не *само*. Ми читаємо текст так: […]ънъ мънє нє [на]добє сєм[о] або сє м… (квадратними дужками відзначено втрачені елементи тексту), тобто: …мені не потрібно сюди або це. Наявність одного континуанта **ѣ** – **є**, незалежно від наголосу (етимологічно мало би бути: мънѣ нє надобѣ сѣмо), свідчить про те, що документ, мабуть, належить до XIII, а не до XII ст., й автор його походив із території сучасної Білорусі або ще північніших теренів. Адже перехід **ѣ** в **є** в усіх позиціях не був властивий говорам Південної Русі, всупереч твердженню І. К. Свєшникова, корий покликається на думку якихось фахівців. Правда, можна припускати, що в мові адресанта під наголосом вимовлявся дифтонг **і͡е** чи **е͡і**, однак він не зумів його адекватно передати на письмі (хоча б за допомогою літери **ѣ**).

Знак, що його І. К. Свєшников сприймає як літеру «псі», у прорисі має вигляд букви **ч** давньої конфігурації.

28 липня 1988 р. під час розкопок старожитнього Звенигорода під керівництвом І. К. Свєшникова у культурному шарі, що його археологи датують між 1110 р. – 1137 р., учитель середньої школи зі Львова М. С. Ших знайшов цілу грамоту на бересті (розмір 6,5 x 30 см, висота букв від 0,75 до 1 см; текст складається із 5 рядків). Її І. К. Свєшников транскрибує: «От Говѣновое: ко Нѣжничю дае 6 деся коуно лодиеную повѣдало Говѣно и да на соудо а попъ писалъ: а дае Луцѣ оли нь водаси то я у конязя поема отроко прижь приедю а во боле ти вонидь» й перекладає так: «Від Говенової [жінки] до Нежнича. Дай 6 десять кун лодієних [за оплату перевозу лодіями – човнами]. Сказав Говен и [!] дав на суд [або «идя на суд» – коли йшов у суд], а піп записав. А дай Луці. Якщо не віддаси, то я у князя візьму отрока [слугу, у даному разі якби судового виконавця], прижь [слово незрозуміле, очевидно, «якщо»] і приїду, а то тобі в більше [в більшу суму] увійде [обійдеться]».

Транскрипція тексту, поділ його на слова викликають деякі застереження. По-перше, на фотографії та прорисі грамоти в четвертій лексемі – другому особовому імені – буква на позначення приголосного в кінцевому складі має чітку давню форму літери **ц**, а не **ч**, тому тут читаємо *Нѣжьньцю,* а не *Нѣжничю* (до того ж, незрозуміло, чому автор транскрибує букву **и** там, де виразно видно літеру **ь**). Якщо давнє суцільне написання *дає… коунолодиєноую* поділити на частини як *дає… коуно лодиєноую,* узгодження між іменником і постпозитивним прикметником зникає, бо перший має форму родового відмінка множини (*кун*), а другий – знахідного однини. Цю суперечність можна усунути, зробивши іншу побудову тексту: дає… коуно лодиєноую – «дай… кун лодійних уєві», тобто дядькові по матері. Навряд чи автор документа вжив форму аориста – *и да* «і дав». Скоріше тут наявна живомовна форма називного відмінка однини активного дієприкметника

чоловічого роду *ида* від дієслова першої дієвідміни (пор. сучасний прислівник *якомога,* де збереглася застигла старожитна форма іншої лексеми).

Неоднозначно інтепретується елемент *прижь.* Його можна тлумачити як недописану дієслівну форму *прижьноу,* тобто «прижену (швидко приїду, прийду)». Не менш імовірно, що *прижe* – старослов'янський прислівник *прѣждє* з живомовною заміною **жд** на **ж** і з переходом **ѣ** в **і** (пор. укр. діалектний *пereже,* рос. книжний *прежде*). Прислівник *прѣже* у формі *прижe* часто виступає в Євсевієвому Євангелiє 1283 р. Отже, звенигородську грамоту № 2 читаємо: ω(т) говѣновоє: ко нѣжьньцю дає ѕ҃: дєсѧ[т] коуно лодиєноую повѣдало говѣно ида на соудо: а попъ ѱлъ: а дає лоуцѣ оли нь водаси то ѧ у конѧзѧ поєма отроко прижь[ноу] приєдю а во болє ти вонидь. У квадратних дужках подано недописані частини слів.

Правопис грамоти характеризується взаємозамінами літер **ъ – о, ь – є**: *коуно* замість *кунъ, повѣдало* замість *повѣдалъ, соудо* замість *соудъ, конѧзѧ* замість *кънѧзѧ, отроко* замість *отрокъ, нь* замість *нє, вонидь* замість *вънидє* та ін. Така орфографія є ознакою того, що лист написано не раніше XII ст. Буква **ѣ** зберігається лише під наголосом: *говѣновоє, нѣжьньцю, повѣдало, говѣно, лоуцѣ.* На місці ненаголошеного **ѣ** засвідчується є: *говѣновоє* замість *говѣновоѣ* (у прислівнику *болє* «більше» звук [е] – первинний). Своєрідність рефлексації **ѣ** вказує, що документ написано десь на Поліссі або північній Волині, бо залежність континуантів **ѣ** від наголосу і нині характеризує північне наріччя української мови. Характерною для грамоти є наявність голосної **е** після **й**, що передається через **є**: *лодиєноую* (основа – *лодьꙗ* «човен, лодка»), *дає* «дай», *поєма* замість *поима, приєдю* «прийду». Мабуть, у діалекті писця-попа при приголосних на місці занепалого [ъ] чувся призвук [о], а на місці занепалого [ь] – призвук [е].

З морфологічних особливостей слід відзначити живомовні форми родового однини повних прикметників жіночого роду **ѣ** →**-є**: *говѣновоє,* відсутність **-ть** у 3-й ос. одн. дієслів: *вонидь,* тобто *вниде,* відсутність допоміжного дієслова в перфекті: *повѣдало* замість *повѣдалъ єсть,* форми називного одн. активних дієприкметників теперішнього часу чол. роду на **-а**: *ида, поєма* (пор. ст. сл. *идъ, поимъ*).

Крім наведених вище двох випадків, лексика пам'ятки тлумачиться однозначно, жодних специфічних елементів не засвідчено. Проте це не означає, що «основний словниковий фонд звенигородської грамоти тотожний новгородському». З такою ж підставою можна сказати, що він збігається зі старокиївським, адже в документі представлена лексика праслов'янського походження.

І. Свєшников, покликаючись на карту № 235 «Атласу української мови» (К., 1988), твердить, що «вжита Говеновою форма слова «приїду» – «приедю» донині широко вживається в різних районах України («придю», «приїдю», «прислю», «принесю» і т. д.) – на Середньому (Рівенському) Поліссі, Буковині, частково на Східному Поділлі й Середній Наддніпрянщині». Однак в АУМ ідеться про форми дієслів, у яких основа 1-ї особи однини теперішнього часу вирівняна за формою 3-ї особи множини теперішнього часу (й інших форм однини та множини) типу *ход'у* «ходжу», *сид'у* «сиджу» (пор. *ходять, сидять; ходиш, сидиш* і т. д.), відсутність чергування приголосних, зокрема **д** із **дж, ж.**

У дієслівних основах *ити, ѣхати* ніколи не було чергування приголосних у 1-й особі однини теперішнього часу (*иду, ѣду*), і в звенигородській грамоті № 2 не зафіксовано явища зазначеного вирівнювання. Скоріше в ній – описка: **ю** замість **у(оу)** (пор. і попереднє слово, недописане *прижь*). У зв'язку з тим, що в документі графема **є** позначає не лише йотований **е**, а й пишеться там, де етимологічно повинен бути **и** (**й**) (пор. *дає* замість *даи*; *поєма* замість *поима*), словоформу *приєдю* можна сприймати двояко – *прииду* чи *приєду* (*приѣду*). Оскільки в документі під наголосом у словах зберігається **ѣ** (*нѣжьньцю, повѣдало, говѣно, луцѣ*), ми вбачаємо в пам'ятці відповідну форму дієслова *ити.*

У документі із Звенигорода виступають три чоловічі антропоніми. Ім'я *Говѣнъ* (або *Говѣно,* пор. у Галицько-Волинському літописі *Шварно*) – слов'янське (корінь *говѣ-ти,* пор. ст. сл. *говѣнъ* «побожний, поважний», цсл. *говѣнъ, -ый* «учтивый, че(ст)ный, почтивы(й)…»). Антропонім *Говѣнъ, -ь* у східних слов'ян засвідчується й пізніше (XVI ст.). Дериват-андронім *Говѣновая* цікавий як давній засіб називання жінки за іменем (прізвиськом) чоловіка. Вживання таких субстантивованих прикметників у повній формі (род. відм. *говѣновоє*) характерне для південної і південно-західної Русі, наприклад, у «Повісті временних літ»: послаша по *Всеволожю(ю).* и митрополита Николу; Київському літописі: посла… женыхъ. *Михалковоую.* и *Всеволожюю*; присылашеть же сѧ к нему *Глѣбоваꙗ*; престависѧ кнѧгини *Глѣбоваꙗ* Рѧзаньская: престависѧ кнѧгини *Всевололожаꙗ.* Такі форми часом трапляються і в новгородсько-псковських текстах. Вони представлені в старобілоруській писемності. Часто засвідчуються староукраїнськими пам'ятками.

Ім'я адресата, очевидно мешканця Звенигорода, І. К. Свєшников чомусь читає *Нежнич,* зіставляючи антропонім з іменем новгородського посадника *Нѣздинича,* яке фіксується під 1189 р. у Першому новгородському літописі. Проте приголосний кінцевого складу виразно читається як **ц**. Основою імені, безсумнівно, є прикметник *нѣжьнъ* (*нѣжьныи*). Субстантивований ад'єктив *Нѣжьнъ* ускладнено демінутивним суфіксом **-ьць** – *Нѣжьньць.* Про існування антропоніма *Нѣжьнъ* у XII ст. свідчить графіто-грамота про Боянову землю, де записано ім'я по батькові Михалько *Нѣжьнович.*

Текст грамоти перекладаємо: Від Говінової до Ніженця. «Дай шістдесят кун лодійних (за користування човном, човнами) уєві (дядькові)», – повідав (казав) Говін(о), йдучи на суд. А піп (за)писав. А (від)дай Луці. Коли не (від)даси (не повернеш), то я, в князя взявши (буквально: беручи) отрока-служителя, прижену (або: раніше) прийду (повернуся). А (тоді) в більше тобі обійдеться.

Пам'ятки, відкриті під час археологічних розкопок Звенигорода під керівництвом І. К. Свєшникова, мають першорядне значення для дослідження історії української мови та діалектогенезу, оскільки до нас не дійшов жоден діловий документ другої половини XII – XIII ст. в оригіналі, крім графіто-запису про Боянову землю на стіні Софійського собору в Києві.

Див.: **Німчук В. В.** Берестяні грамоти в Україні. *Мовознавство.* 1992. № 6. С. 11–14.

РУСЬСКАЯ ПРАВДА

І. С. Свєнціцкий

В мові Руської Првди помітне продовження синтаксичних явищ Договорів. Коли взяти до уваги правно-суспільну лексику РП, що обіймає значну кількість термінів громадського життя, якого в Договорах були тільки дрібні відрізки, то зрозуміємо, що ця однорідність синтаксичної побудови текстів обох груп памяток є своєрідною ознакою канцелярської мови правового побуту старої Русі. В цій мові помічаємо і великий поступ навіть у фонетичній структурі окремих слів. РП має всього тільки три не повноголосні форми: *вражда, срѣда, чрево* – при наявності 40 повноголосних, навіть такого типу, як *болого, волога, потерети, съверечи, умерти, хором, хоронити.* Це виправдовує появу в записі Остр. Єв. Повноголосної форми місц. відм. – *новгородѣ* – як вже цілком живої форми староруської мови новгородських словен. У мові РП немає також групи *шт- – жд-* у словах *аче, бъчела, госпожа, межа, нужа,* в інфінітивах *ожечися, речи, съверечи, усрячи* і в прикметниках *чужь, чюжь.* Цілком природно, що в цій мові не могло вже бути ніяких сліді носових звуків у 22 словах, що в старослов'янському звучали з ѫ і ѧ. Ось так фонетично і лексично РП є виразною пам'яткою староруської мови. Отже, зв'язок синтаксичної побудови цієї пам'ятки з синтаксисом Договорів, що відокрѣемлюється від старослов'янської, свідчить не тільки про існування виробленої вже канцелярської мови староруської доби X–XI вв., але й про її живу народно-мовну основу. РП має ось такі типові форми синтакси простого і складного речення: 1. inf. praedicati + dat. subjecti + cas. obl. objecti: *мьстити брату брата* (7) для окреслення наказу постанови, як поступати в даному випадку: *а кто будет начал, тому платити* (211); *своє єму лицем взяті, а за обиду платити єму* (256-8); *ити єму про своє куны ротѢ* (503-4); *то взяти єму исто. Пакы ли вьзметь три рѢзы, то иста єму не взяті* (531-4); *а двор без дѢла всяко мьншему сынови* (1099-1100).

2. nom. subj. + dat. obj.: *задницю князю* (632), або subj. + praed. + obj. praepos.: *за князя* (боярська) *задница не идѢть.*

3. Стягнене речення: subj. + cop. praed. + partic.: *оже ли не будеть кто єго мьстя, то положити за голову* (11).

4. Форма підмету зливається з формою предмету: «*то оже нань выведеть послуси* (має бути ac. pl. = *-хы*), *то, ти* (пропущено *послуси*) *пойдуть на роту»* (451-3); або в похідному відмінку предмету збережений підмет: *«а матери которыи сын будеть добр, тому же дасть своє* (718-20); *аче вси будуть єи сынови лиси, а дьчери можеть дати, кто* (= *къторая*) *ю кормить* (721-4); *аже зажжеть гумно. то на поток. а на разграбеж дом єго. переди пагубу сплатити. а в прочи князю поточити и»* (979-985).

У літописі зустрічаються також з дуже скороченою побудовою речення в ось таких випадках: 1. dat. abs. (subj. + part. act.) для окреслення часового значення побічного речення: 1022 р. *«Мьстиславу сущю Тмуторокани поиде на касогы; 1024 Ярославу сущю Новгород, приде Мьстислав; 1054 преставися в. к. руський Ярослав. и еще бо живущу єму, наряди сыны своя; 1073 бывши распри межи ими, быста с себе Святославав со Всеволодом на Изяслава; 1074 и сѢдящема има* (= Святославу

с сыном) *рече ему* (= князю Святославу) *Феодосий ... предаю ти монастырь на соблюдение…»*.

В літописному описі останніх днів Феодлсія зустрічається багато цих форм dat. abs. З різними підметами і різними змістами присудків, жля розвитку оповідання у двох площинах вставних речень: *«разболѢвшю бо ся ему и болѢвшю дний 5, по сем бывшю вечеру повелѢ изнестися на двор…; семому же дни пришедшю призва Стефана… и се ему глаголющю плакахуся братья глаголюще…».*

Ці конструкції стягнених речень з нагромадженням однорідних форм характерні для оповідальних періодів прол відношення різнопідметових змістів, напр. 1093: а) *«Володимиру же пришедшю Киеву,* б) *совокупистася у стого Михаила, и взяста межи собою распря и которы…* , в) *Половцем воюющим по земли…* , г) *рѢша има* (Святославу и Володимиру) *мужи смисленіи, почто вы распря имата межи собою, а поганіи губять землю русьскую»…* д) *«Половцем же осѢдящем торцьский,* е) *противящим же ся торком и крепко борющимся из града, убиваху многы от противных…».*

……………………………………………………………………………………….

Див.: **Свєнціцкий І. С.** Нариси про мову пам'яток староруського письменства XI віку. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол. : В. І. Борковський (відп. ред.) та ін. Львів: Вид-во Львів. університету, 1948. Кн. 1. С. 124–125.

МОВА СТАРОРУСЬКИХ ТВОРІВ СВІТСЬКОГО ЗМІСТУ X – XIII ст.

І. С. Свєнціцкий

Розвиток кожної літературної мови починається звичайно від якогось старшого зразка, складеного на основі, чужій для живої мови даного народу. Письменство Болгарії і Русі мало такий зразок у грецькій літературній мові, а західні слов'яни – в латинській. Літературна мова Сербо-Хорватії мала два зразки: на Хорватській Приадрії – латинський, а на Придунав'ї і в північній Македонії – грецький. Ці зразки впливали на живу народну мову своєю лексикою, фразеологією і синтаксисом. Але водночас сприйнята чужа лексика фонетично і семантично націоналізувалася, фразеологічно-синтаксичні чужі елементи набирали місцевого забарвлення, а згодом зовсім зливалися з основним етнічним мовним матеріалом.

Найкращі приклади впливу книжної і адміністративної латинської мови раннього середньовіччя в Європі ми знаходимо у початкових творах романського, германського і англо-нормандського письменства, в якому латинські слова і фрази переплітаються з народними. Проте вже дуже скоро з цієї мішанини сформувалась на кожній етнічній території своя літературна мова, що постійно розвивалася в процесі співжиття чужого нового і основного народного.

В розвитку літературної мови старої Русі роль іншомовної (неслов'янської) лексики була порівняно незначною. Проте й тут можна відзначити окремі слова в договорах: *рота, ротитися, дружина, биричь* – звучать зовсім по-народному, але їх семантика поширюється на цілий ряд споріднених чужомовних слів спільного

кореня. *Бирич* – рос. *глашатай*; укр. *возний, екзекутор, судовий слуга*; срб. *заступник кнеза* – війта, сільського старости; уг. biro – *суддя, сільський староста*; італ. birro, sbirro – *слідчий, прокурорсько-поліцейський таємний чин,* пол. żbir – *вісник, герольд*.

Староруське – дружина має теж свої аналогії в гот. driugan – *воювати*; ст.-сакс. – drüht, ст.-ісл. – drott – *воєнна дружина*.

Слова *рота, ротитися* в нинішньому значенні – *присягати, клястися* – мають свій відповідник у грецькому: ῥητάτινα – *договорена, встановлена умова*; ἡ ῥῆτρα – *договір, угода, народне зібрання, віче*. А через те, що на роту водили для прилюдного підтвердження клятвою обов'язуючої сили договору, то, очевидно, доводиться думати про однакове походження: *рота* (ῥητάτινά) і *грамота* (τα γράμματα – написане, книга, твір письменника).

Очевидно, що в цих випадках наявності одного кореня в словах різних мов, з вужчим або широким значенням одного характеру, годі навіть думати про якесь механічне переймання слова з одної мови в іншу. В цих випадках можна тільки говорити про т. зв. технічні терміни, що постійно ставали символами ясно окресленого міжнародного поняття на територіях, що найближче примикають до даних мов. Наймані дружини войовників-професіоналів діяли на всій території Європи аж до XVII ст., зокрема на Русі до XII ст.; вони приносили і залишали на різних мовних територіях певні групи професійної лексики, з якої староруська мова перейняла тільки дуже незначну кількість.

Найкраще свідчення цього знаходимо в Руській Правді, де тільки – *вира і гридь* – отже два слова проти 651, мають такий безпосередній зв'язок з старонордійськими verr, grið(i). Ці зіставлення найкраще виявляють тільки окремі ступені мовного сусідства, а не механічне запозичення. Зміна умов життя і суспільно-економічної структури зробила ці слова або архаїзмами (*рота, бирич, вира, гридь*), або злучила деякі із своїми власними коренями і надала їм спеціального, зовсім чужого давньому, значення (*друг* || *дружина*). Так, книжна мова світських пам'яток виявляє наявність у живій народній мові старої Русі тих термінів, які після занепаду великого Київського князівства відійшли в забуття.

Ігумен Данило в своєму «Хоженії» (поч. XII ст.) вживає теж слово *дружина*, але тільки в значенні товариства паломників, бо на Тиверіадське озеро іде він «с вои царскими»; зате в церкву князь Балдвід приходить «с дружиною своєю» – себто в оточенні свити, але в натовпі йому звільняють прохід до церкви «вои... насильством». Це протиставлення *дружина – вои* виразно вказує на відсутність у мовній свідомості паломника специфічно військового значення слова *дружина* і примикання його до загального поняття: громада, збір суспільно однорідного товариства.

Ігумен Данило вживав також слова: *терем, -мець*, гр. τερεμνον і *храм, -мин(к)а – хором,* які зберігаються в російській мові й донині для означення складових частин колишнього, звичайно боярського, житла; в українській мові вони є тільки в давніх приказках, що їх тепер вживають хіба тільки в поетичній мові.

Етимологічно можна дуже багато слів різних мов зв'язати з одним коренем, але ці слова семантично об'єднати майже ніколи не вдається. Мова кожний раз росте відповідно до обсягу і глибини думки, що їх вона має довести до загального

відома. Тому в окремих часах її історичного розвитку дослідникові доводиться звертати якнайбільше уваги на наростання і завмирання окремих слів, що тісно пов'язується з суспільними змінами виробництва і форм колективного життя.

В описах різних див у далеких країнах, що подаються руським ігуменом Данилом, є слова: «мусією исписан верх церкви» і «комары» кам'яного мосту на Іордані. Староруське *мусия*, гр. μουςίον лат. musivum було знане в рукописах і до XIV ст. Проте це слово затрималося в живій мові, бо мало було мистецьких творів, виконаних цією технікою, та не було і своїх майстрів цієї техніки. Відповідне слово *мозаїка* прийшло з французької мови (mosaïgue) при Ломоносові, що задумав у цій монументальній техніці прославити перемогу Петра над шведами.

Слово *комара*, гр. καμάρα, рос. *свод*, укр. *лук*, – існувало в російській лексиці до XV ст. Але в будівництві мостів уже Руська Правда знає слова: *городьня, -ница* – частина між «биками», самого майстра називає *городьникъ*. Ігумен говорить про луковидні підпори, тому вживає грецьке слово з руським звучанням першого ненаголошеного складу – *комара*, даючи цим свідчення про відсутність на Русі в XI – XII ст. кам'яних мостів. Коли ж на Русі стали будувати кам'яні мости, то вже могли свою технічну лексику – *городня, городник* – побільшити значною кількістю назв кожної окремої складової частини мосту.

На жаль, до нас не дійшли такі ґрунтовні літописні записи про будівництво монументальних пам'яток староруської архітектури, як їх дав Галицько-Волинський літопис під 1259 р. про будову церков князем Данилом у Холмі. Розгляд зв'язаної з цим історичним описом лексики належить уже до дослідження мови монгольської доби. Але тут необхідно згадати, що татарсько-тюркське слово *сайгат* появляється в цьому літописі вже на 20-му році після приходу монголів на підкарпатське Подністров'я. Це свідчить про дуже поширений серед монголів звичай – давати начальникам у знак пошани кращу частину здобичі. Цей побутовий вислів і входить у літопис, але не залишає ніякого сліду в сучасній мові народу. Зате в пол. XIV ст. в актовій мові західноукраїнської території ми зустрічаємо слово *могорич* (араб. maxaridj, євр. mahar), яке вживається в народній мові досі як назва частування після завершеного акту купівлі-продажу, що свідчить про живу тривалість звичаю, а з ним і слова.

* * *

Новгород і Київ як давні осередки постійної комунікації півночі нордійців з південною зачорноморською візантійською імперією в своїй торговій і державній верхівці мусили бути добре обізнані з обома мовами – нордійців і візантійців. Але вони мали також зв'язки з західною Прибалтикою – естами, латишами, литовцями, прусаками, поляками, поморянами та слов'янами середніх і верхніх басейнів Вісли, Одри, Лаби. На півдні вони мали торговельні зв'язки з населенням лівобережного басейну Дунаю, де скрізь були торгові відділи купців усієї Європи. Хоча ми ще не маємо достатньої кількості речових даних про обсяг цієї торгівлі, в мові пам'яток новгородсько-київської державності залишилось декілька слідів перейнятих слів, у лексиці договорів – з грецької мови, в Руській Правді – з нордійської, що було завжди зв'язано з окремими відтінками семантики.

Прикладом може бути ряд синонімів до загальнослов'янського слова *слуга*. В Руській Правді є значна група слів того ж загального значення, але кожний раз з

окремим семантичним відтінком. Так, у смерда буває *холоп*; у князів і бояр є *ти(в)уни* для різних справ: *огнищный, конюший, полевый, ратайный* та *ябедник*. За західно- і східнослов'янським *холоп* криється герм. корінь: hjalp-, норд. hielp-, нім. helf-en, пор. лит. selp-; отже, семантично *холоп* – помічник, наємник, але не постійно зобов’язаний слуга. *Тіун, тивун*, білор. *ціВун*, пол. *сушип* має відповідники: ст.-нім. thjon, швед. thiun, thion, нім. dien-er, проте в литовському tijunas, tēvunas – *старшина села* – tuvunijos. *Ябетник*, рос. *ябедник* взято із старонорд. aembaet(t)e, embaette, нім. amt (*служба* і т. п.). У Руській Правді – це слуга із челяді для окремих справ, але в сучасній мові – *наклепник, донощик*.

Наведені приклади свідчать про велику специфікацію на старій Русі сприйнятих слів. Згодом вони відслужили своє тимчасове завдання, вийшли з мови або залишили по собі тільки слід у напівзабутому архаїзмі. Так, у польській мові chłop – рільник, у словацькій – chlap здоровий мужчина, в чеській – парубок, а в західноукраїнських говорах *хлоп* – мужик, здоровий, сильний мужчина; зате в російській мові *холоп* – зневажливе: лакей, підлабузник, підлиза.

Взагалі суспільно-правова лексика і зв’язана з нею семантика у Руській Правді становлять окремий шар мови ранньофеодального укладу староруського життя. Такі слова, як *вервь* – укр. *громада*, рос. *община*, пор. сучасне – *верёвка; вира – дикая, виравирник – полувирье* – плата за вбитого мужа, зв’язані з коренем: ver-, лит. vyr, лат. vir – з семантикою групи «чоловіча сила, мужчина»; *векша* – білка, народне рос. – частина ткацького верстату, рівчатий кружок, гуц. *скраклі*; *ногать, ногата* – 1/20 гривни і т. п., вже в XIV ст. вживаються рідше, хоча до кінця XIII ст. вони були ще поширені і виступали виразниками важливої правової семантики. Іншу групу становлять назви міри: *голважня, уборок* (залишилося в серб. *у́борак* міра зерна з ст.-.в.-нім. auber, нім. eimer). Ці слова вийшли з запасу лексики східних слов’ян.

Виходить, що зміна системи державної економіки на півночі в Новгороді і Суздалі дала основу наростанню нової лексики з іншими семантичними обсягами та зв’язаної з ними змінами фразеології. Проте вивчення цих змін у лексиці веде і до дуже цінних спостережень над фактами зникнення слова на одному просторі слов’янських мов, тимчасом як на іншому воно може залишатися у первісному значенні, як напр., *тылесня* – обух, серб. *тилут* – тупий бік леза, *тилутине* – тупим боком леза.

* * *

У мові староруського письменства зустрічається чимало синтаксичних явищ, які згодом відійшли в забуття, бо їх заступили нові, більш точні і ясні конструкції. Так, після довгого періоду функціонування dativus absolutus був заступлений поширеними другорядними реченнями, що окреслювали час і інші обставини дії за допомогою сполучників *коли, як* і т. п. Ці зміни в синтаксисі надавали стилістичній структурі писаної мови іншого характеру, може дещо живішого і ближчого до оповідального жанру, але в той же час більш багатослівного. Поважна дефініційна скупість мови, призначеної для міждержавного вжитку в договорах і для громадянського вжитку в постановах Руської Правди, виявлялась уже зовсім недостатньою в писаннях XII віку.

У староруських пам’ятках наказовість окреслюється або інфінітивною конструкцією з давальним відмінком: «мьстити брату брата», або наказовим

способом другої особи: «не лѣнитеся», «а мы не рои». Проповідник вживає і книжно-описового наказу; *не моз'ѣте (свадити)*, паралелі якого залишились понині в заперечних наказах: болг. «не деи писа», серб. «немој певати», рос. «не смей кричать», укр. «не смій».

Найважливішою ознакою синтаксису Руської Правди з сучасної точки зору є його неповнота в будові наказу-заборони. Яку б постанову Руської Правди не взяти, кожна з них є немовби недоговореною. Але для тих, що знають справу, все в цих постановах ясне, бо зв'язане з загальновідомим для громадян звичаєвим правом. І цей зв'язок писаної мови з живим повним змістом усього звичаю в даному випадку дозволяє законодавцеві бути скупим на слова, як це є скрізь у всіх правних кодексах понині. Інтерпретація може словесно поширювати текст, але вона ні в чому не в силі змінити саму карну чи процедурну постанову. За ознакою цієї скупості слів і убогої, але прозорої стилістичної структури правових постанов Договори X в., Руська Правда 1016-1019 рр. і Слово Луки Жидяти 1038 р. становлять у синтаксичному відношенні одну групу пам'яток.

Не слід, однак, думати, що в цій групі існує стандартна одноманітність стилю в синтаксичній побудові текстів. Навпаки, помічається повна індивідуальна диференціація форм побудови, зумовлена суспільним призначенням кожної пам'ятки письменства.

Постанови Руської Правди побудовані однотипно за зразком: 1) *аже* + підмет + присудок + додаток + *то*... (постанова) і в доповненні внуків Ярослав; 2) «а се уроци судебнии» + специфікована постанова. У всіх окремих розділах постанов непорушна конкретність, що нагадує правові формули, для юриста – немов символи. Ця конкретність виражається скупою на слова, але дуже твердою за змістом і значенням кожного слова дефініцією. Такий стиль мови можна вважати характерним для тієї площини думання і вислову, на якій ідеться тільки про оформлення думки в слові, без уваги до завершеної будови речення. Звичайний у мові підмет дії, бажання, волі і т. п. в кодексі законів відпадає, бо головним підметом кожної постанови є неозначена збірність як об'єкт, свідок або виконавець завершеної дії та її суддя.

Договори своїми постановами і їх пов'язанням в єдиний зміст правного і міжнародного документа, вплетеного в літопис, творять своєрідну оповідальну єдність із статтями даного року, як виправданий наслідок історично завершеного походу. Це наскрізь історичні документи даного етапу міжнародних взаємин, але не загальнообов'язкові закони. Тому в договорах переплітається конкретно-дефініційна постанова з оповідальним і описовим елементом – взаємні посольства, переговори, форма ратифікації тощо.

Правні постанови доходять до нас у формі договорів як органічна складова частина розповідного твору – літопису, у формі документального елементу, що підтверджує історичність оповідання. Це призначення договорних актів для документації історичного оповідання видозмінює і стиль їх мови. Синтетична будова правових постанов переходить на аналітичне оповідання, отже, на стиль вищого щабля розвитку письменства, яке вже піднялося до складнішої синтаксичної будови писаної мови. А через те в договорах є ряд правових постанов, які знаходимо і в Руській Правді. З цього можна зробити тільки один висновок: Руська

Правда є кодексом, збудованим за звичаєвим правом до X віку, отже, стиль її постанов належить до старшого періоду розвитку мови, не пізніше IX віку.

Слово Луки Жидяти побудоване за зразком катехитичних, тобто повчальних нормативних, постанов першохристиянської церкви; воно було призначене для безпосереднього звернення автора – вчителя до слухачів. Ця безпосередність живої мови має ще багатшу основу, ніж писане слово, бо пов'язується з модуляцією голосу, мімікою, жестами, а найважливіше – ритмомелодикою мови.

На основі сказаного можна зробити висновок, що в групі найстаріших пам'яток нормативного змісту – правового кодексу, міжнародних угод і основ морального життя – виявляється кожний раз інший характер оформлення і подачі, з чим зв'язана інша основа синтаксичної будови відповідної пам'ятки письменства.

……………………………………………………………………………………………

Пам'ятки староруського письменства другої половини XI ст. характерні своїм виразно реалістичним зображенням моментів життя. Центральною особою цього письменства, за кількістю написаного і його суспільно-ідеологічною основою, є Володимир Мономах. На основі дослідженого матеріалу можна без будь-яких сумнівів говорити про частину літопису від 1073 р. і до року смерті Володимира Мономаха — 1125 р. як щільно пов'язану з його діяльністю у всіх важливіших моментах історії великокняжого Києва. Його участь у консолідації удільних і периферійних князівств навколо великокняжого стола в Києві була першою спробою створити одну міцно централізовану владу. Діялося це в добу удільно-феодальної роздробленості і колотнечі та невгаваючого натиску кочових орд причорноморських степів Подоння і Подніпров'я на Київ. Боротьба з половцями з метою захисту великодержавного значення Києва є найбільшою частиною діяльності цього князя як справді центральної діючої особи. Одночасно він дбає про зміцнення на півночі правобережного басейну Волги по оборонній лінії Муром–Володимир–Юр'єв–Переяславль–Ростов, де його син Юрій Довгорукий і внук Андрій Боголюбський встигли закласти тривкі основи розвитку могутньої державної організації Володимиро-Суздальського князівства. Нарешті, своїми творами – Повченням дітям, автобіографією в ньому і Листом до Олега Святославича – Володимир поклав міцну основу традиції в північному роді Мономаховичів дбати про ріст держави шляхом послідовної централізації і об'єднання дрібних державних організмів в одно ціле.

Очевидно, що ця кипуча діяльність відобразилась і в стилі мови писань. Автор цих писань підходить до самої суті справи. Свої думки він висловлює просто і ясно, без особливої образності. Він чимало знає, але говорить тільки про те, що його найбільше цікавить і болить, отже, про основи правління: справедливість і людяність. Його батько Всеволод «дома сѣдя, изумѣяше пять языкь»; він також знав чужі мови та їх письменство. Усе це, безперечно, мусило залишити в його світогляді тривалі сліди – як основа його асоціацій і самокритики. Тому він тільки в окремих важливих місцях свого власного наказу дітям покликається на однорідні думки відомих авторів минулого часу про ті самі справи. Ця однорідність думання була наслідком спільної йому і його авторам-учителям основи християнського світогляду. Завдяки цьому мова повчальної частини його писання є більш книжна, зате, де тільки він висловлює свої власні думки, його мова стає живою. Так,

вступний розділ і окремі настанови повчання видержані в конструкціях, відомих нам з договорів і Руської Правди. Наказовий спосіб заступлений тут безособовим загальним інфінітивом з давальним логічного підмета або без нього, напр.: «яди и питью без плища велика быти, при старых молчати... съ точными и меншими любовь имѣти; без луки бесѣдующе а много разумѣти...».

Тільки в прямому звертанні до дітей, коли на наказ припадає основний логічний наголос, уживається вокативна конструкція: «по истинѣ, дѣти моя, разумѣйте... а бога дѣля не лѣнитеся, молю вы ся, не забывайте... и сему ся подивуемы... си словца прочитаюче, дѣти моя... похвалите бога, послушайте мене... всего же паче убогих не забывайте, по силѣ кормите... и человѣка не минѣте, не привѣчавши, добро слово ему дадите... не мозите ся лѣнити ни на что же доброе... и сѣдше думати з дружиною, или люди оправливати, или на лов ѣхати...».

Обидва варіанти наказових конструкцій – прямої в 2-й ос. множ. і інфінітивної – мають у Володимира Мономаха кожен свій характер: перший – виразної наказовості, а другий – поради, просьби. Тут у площині батьківського повчання форма загального інфінітивного наказу звузила свою функцію до окреслення бажання батька, щоб його діти думали і поводилися так, як він. Наказ і порада, просьба можуть висловлюватися в конструкціях імператива і дієприслівника: «первое... страх имѣйте божий... и милостыню творяче неоскудну». В передачі чужої прямої мови конструкцію наказовості автор веде інфінітивами і дієприслівниками, як у розділі: «якоже бо василий учаше»: «...яди и питью без плища велика быти, при старых молчати... любовь имѣти, без луки бесѣдующе а много разумѣти...».

Автобіографічна частина Повчання: «а се вы повѣдаю, дѣти моя, труд свой, оже ся есмь тружал...» має виразно розповідний стиль, витримана в живому ритмі, без будь-яких вставок з чужих текстів, багата моментами напруженої дії. Минулі події життя зображені аористами першої особи – особи оповідача; попередні дії інших підметів виражені давноминулим. Мета і продовження аористної дії може бути виражена дієприслівниками минулого часу: «та посла мя Святослав в ляхы; ходив за глоговы... ходив в земли их 4 мѣсяци и в тоже лѣто и дѣтя ся роди старѣйшее...». Звичайно ж після дієслова руху стоїть супін дієслова мети: «идох... мира творит... ходихом... биться, и на ту весну к ярополку совокуплятся на броды», в останньому разі без дієслова руху, що знаходиться в попередньому сурядному реченні.

У цій частині часто міняються сполучники між сурядними реченнями: *та, а, той пакы, и пакы, и потом*. Цим чергуванням сполучників автор перериває одноманітну послідовність подій у ході оповідання; але п'ять раз підряд ужитий сполучник *и потом* у п'ятьох сурядних реченнях, що ідуть одно за одним, виразно вказує на швидкий темп зміни доручених авторові завдань.

Тут звертають на себе увагу давальні конструкції мети дії, що їх автор уживає паралельно з прийменниковими давальними напрямку, в обох випадках після дієслів: *ити, послати*. Серед 37 таких конструкцій є 21 конструкція без прийменника, 16 – з прийменником: къ + давальний назви місця.

Для ілюстрації можна взяти перший розділ: «А се вы повѣдаю, дѣти моя, труд свой, оже ся семь тружал, пути дѣя и ловы с 13 лѣт. первое – к ростову идох... посла мя отець, а сам иде курьску; и пакы второе к смолиньску со ставком с гордятичем, той паки отъиде к берестию... а мене посла смолиньску. То и(з) смолиньска идох володимерю тое же зимы... та идох переяславлю къ отцю»…

В кінцевому переліку обидві конструкції кількісно врівноважуються. З порівняння значення обох конструкцій виходить, що прийменникова конструкція в основному окреслює напрям, а безприйменникова – мету, на що виразно вказує фраза: «второе ко смолиньску со ставкомь, той пакы и отъиде к берестию... а мене посла смолиньску... Яз пакы смолиньску. а исмолиньска той же зимѣ та к новугороду на весну глѣбови з помочь»... и(з) смолиньска къ отцю придох чернигову».

В оповіданні про свої лови автор вживає аорист для означення повторної завершеної кожний раз дії: «и с коня много падах, голову си розбих дважды; и руцѣ і нозѣ свои вередих, в уности своей вередих, не блюда живота своего, ни щадя головы своея».

Дію, яка частіше повторюється, автор виражає складеним минулим часом дієслова повторного недоконаного виду, звичайно з пропуском зв'язки допоміжного слова – *есть* («по сту уганивал»). Коли ж дія була неповторно завершена, то автор ставить дієслово доконаного виду: «лютый звѣрь скочил ко мнѣ на бедры и конь со мною поверже». Свої завершені дії на ловах автор зобразив повними перфектними фразами першої особи без особового займенника: «ловил... дѣял... имал... дал + есмь». Для підкреслення особистого вчинку в протиставленні до третіх осіб автор вжив займенник: «сам есмь – держал, призирал».

Із цього зіставлення видно, що Володимир Мономах добре відчував і дух, і лінію розвитку руської мови своєї доби і добре орудував не тільки формальними і словотворчими засобами цієї мови, але і її семантично-синтаксичною гнучкістю.

Але Володимир Мономах був не тільки добрим оповідачем-письменником. У нього був і інший хист, який у «Письмі до Олега Святославича» підняв письменника на ступінь поета. Цей невеликий твір є єдиним зразком староруського листування. Він написаний на звістку про смерть сина і про передчасне овдовіння молодої невістки до морального винуватця цих трагічних подій. Могло б здаватися, ще в таких умовах перше місце займає гірке почування болю батька, може, навіть порив гніву до вбивці. А тут одинока початкова фраза листа: «О многострастный и печальный аз!» — відноситься саме до осуду власних пориву і болю, з якими зв’язалися згадки про давні міжусобиці…

……………………………………………………………………………

Див.: **Свєнціцкий І. С.** Мова староруських творів світського змісту X – XIII ст. *Питання слов’янського мовознавства* / ред. кол.: І. Г. Галенко, І. І. Ковалик, М. Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін. Львів: Вид-во Львівського університету, 1963. Кн. 7–8. С. 3–14.

МОРФОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРАМОТ XIV І ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XV в.

В. Дем'янчук

Історична морфологія не тільки української мови (що її історична граматика взагалі надто мало розроблена), а й російської мови, – досліджена надто слабо. Ось через віщо семінар з історії української мови при науково-дослідчій катедрі мовознавства у Києві (під керуванням д. члена Вс. Ганцова) поклав у програму своїх зайнять на найближчі роки розробляти питання історичної морфології. На мою долю припало розробити морфологію українських грамот XIV – XV вв. Наслідком цієї роботи і є оця наша стаття.

Дослідженням грамот XIV та першої половини XV віку полегшене тепер дуже завдяки збірці проф. Розова: Южнорусскія грамоты, собранныя Владим. Розовымъ. Томъ первый. Изданіе Отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ (Київ, 1917).

Опубліковано у цьому томі 95 грамот. Власне не всі 95 №№ являють собою грамоти; маємо серед них і записи: три (№ 4, 17 і 62) з Лаврашівської євангелії XIV віку (в музеї кн. Чарторийських у Кракові, № 2097), два (№ 41 і 63) з єв-ії XIV в. (у Рум'янцівському музеї № 112), один (№ 11) з єв-ії XIII–XIV в. (у Рум'янцівському музеї № 106), один (№ 58) з єв-ії 1411 року (колись Київського Микольського м-ря, тепер утрачена), один (№ 73) з Casta galic. t. 1 (в Бернардинському архіві у Львові) та один (№ 79) з львівської гродської книги № 1 (теж у Бернардинському архіві у Львові). Коли більшість із цих записів хоч змістом своїм підходять до грамот (здебільшого надання майна церкві чи манастиреві), то вже № 63 (опис тих церковних речей, які застав єпископ у церкві) аж ніяк уже не підходить під поняття грамоти, й навряд чи варто такі записи заводити до цього видання.

Більшість із зібраних у цьому томі грамот уже публікувалися (чимало з них по скількись разів) – тільки декілька грамот з'являються в цьому виданні вперше. Це, ясна річ, не зменшує ваги збірці проф. Розова. Бо вона найповніша із усіх дотеперішніх збірок, не кажучи вже за те, що всі попередні збірки поробилися бібліографічною рідкістю. До того ж автор дає, де можна, провірений з оригіналом текст. Правда, і його видання не можна визнати за бездоганне з цього боку.

По-перше, автор ніколи майже не відзначує в самому тексті непевні читання, чи навіть відтворені ним самим навздогад, від автентичного тексту, обмежуючись тільки відповідною зазначкою у примітках під текстом. Це дуже утруднює користування його текстами – треба при кожному слові раз у раз справлятися з примітками, чи самому спершу повідзначувати собі такі сумнівні місця.

По-друге, автор дуже непослідовний, розбиваючи текст (як відомо, суцільний) на окремі слова. Наприклад: у грамоті № $14_{1\text{-}2}$ **шєститисѧчноє** – а в грамоті № 5_1 – **шєсти тисѧщноє** (роздільно, хоч у словничку, ст. 73 а, це саме слово пишеться теж укупі). Або: **чотыри** (чи **чєтырє**) **ста** (роздільно) 34_8, 35_{11}, 38_{19}, 42_{20}, 69_{18}, 75_{17}, 86_{18} (і так само в словничку, стор. 73а, всі приклади, включаючи й 59_9 та 76_{36}) – але **чєтырєста** 59_9, 76_{36}. Чи знов: **шистьдєсть** 5_1, **шєстьдєсѧть** $61_{5,8}$, **шєстьдєсѧ(т)** 85_{22}, **шєстьдєсѧть** 84_{18}, 86_{18} (вкупі) – **шисть дєсѧть** $18_{9,15}$, **шєсти дєсѧть** 18_{15} (і в словничку, стор. 73b, усі названі приклади – роздільно). Так само в порядкових числівниках: **пєрвого на дцатого** 42_{21}, **пєрво(г) на дцѧ(т)** 43_{26} – але **сємого на(д)цѧ(т)** 77_{16} (хоч у словнику, стор. 59b, **сємого на (д)цѧ(т)** – треба б: **пєрвогонадцѧт[ого], сємогонадцѧт**.

…………………………………………………………………………………………

I. Речівники.

Щодо відрізнювання окремих типів відміни грамоти дають нам приблизно таку саму картину, що й сьогочасна українська мова.

Речівники чоловічого роду зводяться до одної відміни (в основі своїй давньої відміни пнів на *-о-, -jо-*). Тобто зникає цілком окрема відміна пнів на *-и-* (передавши тільки основній відміні закінчення декотрих відмінків, виразистіші від відповідних споконвічних закінчень пнів на *-о-*). Заникає, далі, окрема відміна пнів на *-і-* чоловічого роду – вони здебільша теж зливаються з пнями на *-jо-* (пор. **гостѧ** 7_{8}, **затєви** 13_{15}, ор. мн. **звѣри** 69_{10}), а почасти, зберігаючи давню свою відміну, переходять до жін. роду (прим. **пєчать**). Щодо колишніх пнів на приголосну (*-n-*) чол. роду, то, зберігаючи ще иноді свої давні закінчення, вони теж – як побачимо далі – виявляють уже вплив пнів на *-jо-*.

Щодо відміни речівників жіночого та середнього роду, то тут такого сильного перегрупування давніх типів відміни не було. Варто тільки зазначити, що слово **црьковь** (єдине, котре трапляється в грамотах із давніх пнів на *-ū-*) належить до пнів на *-і-* (пор. знах. **цр҇квь (цр҇квъ)**) 4_{3}, 13_{10}, $77_{3,6,14}$, 84_{13}, 85_{15}, 86_{11}, тай форми дав.-місц., хоч не такі певні, проте раз у раз виступають із закінченнями *-и* і ні разу з -ѣ. Знову ж у формі **дчєри** 44_{7} виявляється приналежність цього слова до давніх пнів на *-r-*, хоч уживається вже й форма **дочьцѣ** (дав. одн. 83_{14-15}).

Зупинившись у таких загальних рисах на типах відміни, що трапляються в грамотах, ми тепер перейдемо до огляду флексій, бо тут найбільше зайшло змін супроти первісного становища. Огляд свій робитимемо по окремих відмінках, не виділяючи вже окремо типів відміни. Починаємо зовсім, ясна річ, ті відмінки, у котрих флексія залишилася незмінна, відбиваючи хіба відповідні фонетичні зміни, що знайшли в українській мові.

Однина.

Щодо форм називного вімінка, то треба зазначити, що речівники сер. р. на *-иє* зберігають ще давнє оце закінчення наз-знах. **дубьє** 2_{5}, **оуспѣньє** 13_{10}, **потвєржєниє** 45_{25}, 49_{16}, 60_{10}, 64_{17}, 84_{16}, 85_{19}, **потвєржєньє** 33_{12}, 42_{19}, 44_{13}, 46_{7}, 65_{15}, 72_{30}, 74_{15}, 75_{22}, 76_{34-35}, 81_{25}, **потьвєрьжєньє** 78_{21}, **потвєржѣнъє** $23а_{16}$, 24_{16}, **потвєржѣньє** 52_{14}, 54_{19-20}, 55_{10}, 68_{3}, 82_{17}, **обличьє** 24_{5}, 28_{4}, 33_{3}, **залѣсиє** 38_{8}, **мєжикриховьє** 52_{13}, **мєшканє** 87_{6}, **бг҇омолє** 11_{7}, **прида(н)є** 58_{9}, 94_{13} тощо. Звук *е* зберігається і в орудному відмінку: **оумышлѣнъємь** 12_{4}, 13_{6}, 24_{4}, **приказанъємь** $23а_{4}$, **приказаниємъ** 51_{2}, $80_{3,5}$, **болонъємь** 24_{9}, **корчовьє(м), лозьє(м)** 54_{14} тощо.

Окрім досі вживаного **пани** $13_{3,15}$, 44_{6}, 46_{3}, $48_{14,20}$ стару форму називного на *-и* зберігає ще й слово **кн҇гины** 941, хоч свідчення цієї грамоти через її церковнослов'янізми, не зовсім певне.

У родовому відмінку речівників чол. р. (неживітніх понять) виступають рівнорядно закінчення *-а* (колишніх пнів на *-о-*) та *-оу-* (колишніх пнів на *-и-*), прим. **става** 5_{3}, $7_{4,5,5}$, 81_{17} – **ставоу** 85_{7}, **листа** 23_{16}, 54_{4}, 55_{3}, 85_{20}, 87_{15} – **листу** $37_{3,19}$, 39_{3}, 40_{3}, 48_{4}, 50_{2-3}, 57_{3}, 72_{30}, 82_{17}, **вѣка** 7_{7}, 9_{3}, 12_{14}, 13_{20}, $23_{а15}$, 43_{20}, 46_{6}, $48_{10,18}$, 52_{13}, $53_{10,12}$, 65_{5}, 68_{16}, 74_{4}, 75_{6}, 80_{10}, 82_{7} – **вѣку** 32_{6}, 39_{9}, 47_{5}.

Для слова **дєнь** засвідчені в родовому відмінку форми: споконвічна для тих пнів **днє** $3_{9,10}$, 16_{4}; далі, форма **дни** $42_{6,8}$, 50_{14}, що зрідка трапляється уже в найдавніших церковнослов'янських пам'ятниках (Маріїнській, Зографській єв-ії – пор. Vondrak, Altkirchenslav. Gram. 2, стор. 430-431). Але вже трапляються і форми за пнями на *-jо-*: **днѧ** 77_{16}, 78_{23}.

У києво-печерській духівниці кн. Андрія Володимировича (№ 83) засвідчені такі церковнослов'янського походження форми родового для речівників жін. р.: **вл(д)чцѧ** $_{20}$, **бц҃а** $_{20,23}$, мр҃їа $_{20}$; так само в грамоті № 71_{47} **бц҃ѧ**.

У давальному відмінку для речівників чол. роду, окрім закінчення -оу, -ю, трапляються (частіш у галицьких грамотах) і закінчення -ови, -єви: **иванови** $2_{1-2,11}$, $13_{8,17}$, **ходорови** $13_{9,17}$, 80_{6}, **ивашкови** 13_{15}, $50_{4,6,7}$, **протодьяконови** 13_{8}, **затєви** 13_{15}, **королєви** $3_{7-8,14,14,18,21-22}$, $7_{9,13,15}$, $18_{1,34}$, $20_{9,12}$, $21_{4,9,11-12}$, $22_{9,9}$, $23_{2,5-6,14}$, 26_{1}, $71_{44,45}$, $72_{17,24,25}$, **кролєви** 23а$_{19}$, 67_{17}, **мишєви** 23а$_{9,12-13}$, **истцєви** 73_{32} тощо. Поширюється це закінчення і на поняття неживітні: **листови** 24_{16}, 46_{7}, **лѣсови** 45_{13}, **розьиздови** 37_{6}, **мунастырєви** $13_{21,21}$.

У речівниках сер. роду закінчення цеє не трапляється ні разу.

Виступає це закінчення раз у раз із -и на кінці. Один тільки раз у грамоті галицького старости Петраша зустрічаємо написання з -ѣ: **васковѣ** 36_{5}. Але цей приклад дуже сумнівний, бо **васковѣ** можна тут уважати не тільки за давальний від речівника **васко**, а й за наз.-знах. двоїни від присвійного прикметника, тобто відповідне місце даної грамоти читати так: **далъ свою рѣчь [в] васковѣ в роуцѣ** 36_{5-6}.

У формах род. і дав.-місц. речівників жін. р. на *-і-* виступає раз у раз закінчення *-и*, ніколи не плутаючись із ѣ: **пєчали** 1_{5}, **мысли** 23_{2}, **пєрєросли** 57_{7}, **ѧблони** 37_{15}, **приязни** 92_{11}, **рѣчи** 40_{18}, 66_{1}, 68_{1} (не кажучи вже за такі форми, як **волости, мл҃сти, хитрости, льсти, чти** тощо).

Дуже рідко *-и* в закінченні дав.-місц. речівників жін. р. на *-ja-* плутається з ѣ: **к пустинѣ** 12_{14}, **тєслѣ** 18_{26}, **панѣ** 46_{4} (хоч зінчення родового цих речівників -ѣ досить часто плутається з *-и*: **зємли** 5_{6}, 6_{5}, 10_{2}, $12_{2,2,2}$, 20_{13}, 28_{2}, 29_{3}, 38_{16}, $42_{4,13}$, 75_{21}, $76_{7,10}$, $87_{5,12,13}$, 91_{9}, **воли** 27_{4}, 38_{11}, 87_{3}, **граници** $77_{9,10}$, **пєрєсопници** 91_{20-21}, бц҃и 13_{10}, 32_{13}, $47_{4,9}$, **королици** 20_{14-15}).

Поруч давніх форм **козєнѧти** 55_{4}, **кнѧжѧти** 72_{12} трапляються й форми **кнѧжѧтю** $71_{14,18}$, 72_{16}. Так само й **плємєню** 5_{5}.

Давня форма знахідного відмінка для речівників чол. роду (живітніх понять) трапляється тільки двічі: **жєрєбєць** 28_{8-9} (вишенська грамота руського старости Гнівоша 1393 р.) та **за кунь** (= за коня) 33_{6} (грамота львівського воєводи Мацини 1400 р.). До того ж перша форма (**жєрєбєць**) не цілком безсумнівна, зустрічається бо вона в такому контексті: **дали єму сєло оу тєрєбовльскии волости новосєлъцѣ а шисть кобылъ и-стада а жєрєбєць а два хрєсты сєрєбная** 28_{7-9} – тобто всі речівники, що стоять поруч отого **жєрєбєць**, мають знахідний = називному і, значить, у писаря могла виникнути категорія називного відмінка. Правда, друга форма, як прийменникова, безсумнівна.

Форму **листа** у фразі: **сєго листа чтучи(м) и слухаючи(м)** 54_{4}, 55_{3} вважати треба не за форму род.-знах. (поширену вже на неживітні поняття), а за форму родового, залежну від дієслова "слухати". Те сааме маємо у фразах: **а города луцьска блюсти ми** 15_{12}, **того исного города боронити** 19_{14-15}.

Речівники жін. р. на *-і-* мають в орудному відмінку закінчення *-ью* (**сѣтью** 6_{5}, **пєчатью** 43_{21}, 48_{26}, 53_{14}, 57_{13}, **пєчатью** 36_{21}, **пьчатью** 40_{23}, **мл҃тью** 12_{1}, 13_{1}, 37_{1} – приклади неведено тільки з галицьких грамот); зрідка тільки трапляється й закінчення *-ию*: **волостию** 19_{8}, **мл҃тию** 70_{1}, 80_{1}, 94_{1}, **мл҃тїю** 69_{1}.

Слово **пани** поруч нормальної форми **панєю** 38_{8}, 48_{5}, $87_{6,13}$ трапляється в орудному відмінку і в невідмінній формі: **ис пани просиньєю** 13_{4}, **ис пани ходьковою жєною** 28_{5}.

У місцевому відмінку, окрім давнього закінчення -ѣ (що иноді виступає у формі *-є*: **у лвовє** 44_{17}, 46_{12}, повѣтє 65_{5}, 70_{4}, 74_{4}, 75_{5}, $82_{6,6}$, 84_{5}, $85_{6,8}$, 86_{5}, **в києвє** 65_{16}, **на стырє** 82_{6}, рідше – *-и*: **повѣти** 81_{6}) виступає й закінчення *-оу*: **оу дому** 5_{11}, 6_{12}, 9_{18}, 13_{28}, 50_{14}, 83_{2}, **на вєрху** $37_{5,6}$, 78_{12}, 82_{12}, **оу ставу** 6_{5}, **при пану** 9_{11}, **на лану** 18_{13}, **на листу** 50_{10}, $69_{13,17}$ (і **на листѣ** $36_{9\text{-}10,13}$, $43_{14\text{-}15,16}$), **въ часу** 54_{1}, **на щирку** 8_{3} (але на **счирчи** 39_{4}), **на полку** $37_{11,12}$, **на воитку** 44_{4}, **оу сєрнъку** 48_{20}, **у луцку** 15_{5}, 19_{19}, 22_{13}, 70_{15}, 75_{24}, 80_{16}, 81_{27}, 82_{18}, 84_{17}, 85_{21}, 86_{17}, **оу дользкȣ** 77_{3}.

Це закінчення проходить навіть і до м’якої відміни: **оу галичю** 36_{22}, 40_{24}, 48_{26} (але й **оу галичи** $37_{19,20}$, 57_{13}), **оу коропцю** 87_{9} (але там таки й **оу коропци** 87_{8}), **оу крємѧньцю** $71_{46\text{-}47}$. Для сер. р. це закінчення засвідчене тільки для речівників на *-нє*: **оу дєржѧнию** 71_{21}, **дєр[ь]жѧнью** $72_{19,\ 26\text{-}27}$, єднанию 92_{12}.

Закінчення *-и* в м’якій відміні речівників чол. і сер. р. ніколи не плутається з ѣ (правда, ніколи воно не плутається і з ы).

Окремо згадати треба за колишні форми місцевого: **доловь (доловъ)** 10_{12}, 45_{17}, 91_{15} та **домовъ** 73_{22}, що власне вже не відчувалися як ці відмінки, а як прості прислівники.

Множина.

Через фонетичні причини (збіг и та ы) неясно виступає форма називного відмінка в речівниках чол. роду, збігшись із формами знах. мн., прим. наз. відм. від слова **листь** трапляється у формі **листи** 45_{8}, $64_{9\text{-}10}$ – але вже й у формі **листы** 52_{7}, $60_{6,9}$, 64_{7}, так само – **паны** 70_{13}, 76_{18}. Ясно виступає давня форма називного тільки в тих речівниках, що їх пень кінчався гортанною приголосною. Отож ми маємо: **свѣд[ъ]ци** 2_{14}, 911, 10_{16}, 12_{21}, $23а_{20}$, $24_{12\text{-}13}$, 28_{11}, 29_{15}, 31_{6}, 33_{10}, 37_{16}, 4018, 43_{23}, 45_{23}, 47_{10}, 48_{21}, 50_{10}, 52_{15}, 53_{14}, 56_{11}, 60_{12}, 64_{18}, **свѣдьци** $57_{8\text{-}9}$, **свѣдоци** $16_{5\text{-}6}$, 78_{18}, **свидци** 9_{16}, **свєдци** 44_{14}, **дьяци** 9_{13}, **бортници** 9_{14}, **чл̃вци** 18_{13}, **братєници** 43_{5}, **намѣстци** 54_{16}, **столєчници** 67_{7}, **послуси** 5_{6}, 6_{5}, 8_{8}, $14_{14\text{-}15}$, **ворози** 26_{23}.

Та збіг форм називного і знахідного в усій решті речівників призвів до того, що й у цій категорії речівників давню форму називного починає заступати форма знахідного. Найраніший приклад цього з’явища маємо в Ягайловій грамоті 1394 року: **намѣстъки** 29_{6} та **щаткы** 29_{6} (хоч, як це наведено вище, маємо ще в цій грамоті і форму **свѣдци**). Пізніші грамоти вже форм із зм’якшенням гортанної (тобто давніх форм називного) не знають зовсім: **свєдоки** 65_{13}, 70_{13}, 74_{13}, 75_{19}, 82_{14}, **свѣдоки** 76_{30}, **свєтки** 84_{13}, 85_{17}, 86_{13}, **свѣтки** 91_{31}, **моршалкы** 83_{17}, **братєники** 91_{8}, **липники** 91_{25}, **счадки** 93_{16}, **стѧги** 85_{8}.

За переходової так би мовити доби (коли відбувався процес оцього змішання) великого поширення набувають форми з закінченням на **-овє**: **п[є]рєдковє (продковє)** 42_{5}, 43_{8}, $66_{9,16,17}$, 68_{6}, $93_{4,7,13,15}$, **щѧтковє** $32_{4,8\text{-}9}$, **счѧдковє** 72_{24}, **свѣдковє** 32_{13}, **намѣстковє** 54_{19}, $67_{9,15}$, $68_{6,10}$. Узагалі це закінчення **-овє** має значно більше поширення супроти теперішнього: **пановє** 44_{14}, 46_{8}, $50_{10\text{-}11}$, 51_{14}, 65_{13}, 67_{9}, 71_{9} (**панови**), 72_{9}, 76_{31}, 81_{21}, $53_{6\text{-}7}$ (для кличного відм.), **поповє** 9_{12}, **дѣдовє** 43_{8}, **таровє** (=татарове) $3_{23,24}$, **бискуповє** 67_{1}, ба навіть поширюється воно і на неживітні

поняття: **листовє** 45_7, 51_7, **вжитковє** 9_4. Зрідка виступає це закінчення (у формі **-євє**) і в м'якій відміні: **старцєвє** 43_8, **ѡблазничєвє** $43_{5,6,7,12}$.

……………………………………………………………………………………………

Двоїна.

Форми двоїни не зберігаються вже послідовно у грамотах. Засвідчені для неї отакі форми:

наз.-знах.: чол. р. **два гроша широкая** 12_{19}, 18_{14}, **сєньковича два** 13_{25}, **два братѣньцꙗ** 79_5; жін. р. – **двѣ гривнѣ** 6_{12}, 18_{33}, **в҃ гривєньцє** 63_9, **двѣ поланѣ** 54_7, **в роуцѣ** 36_6. Не характеристична, бо збігається з формою множини, форма **двѣ волѡсти** 94_5; так само не цілком характеристична й форма **в҃ нє(д)ли** 3_{18}; сер.р. – **двѣ сєлищи** $61_{2,4,6,8}$, **двѣ сєлѣ** 87_9, **двѣ вєдрѣ** $91_{1,1\text{-}2,3\text{-}4,4}$;

род.-місц.: жін. р. – **дву копу** 33_6, **съ ѡбою** (чи **обу) сторону** 3_{31}, 12_{10}, 44_5, $45_{11\text{-}12}$; у формі **убою стороною** 12_8 маємо, очевидячки, перенесення закінчення числівника на речівник; неясне походження форм **обою стороновоу** 52_{11}, 64_{13}. Форма **с ону строну** $37_{13\text{-}14}$ ужита, очевидячки, замість форми однини;

дав.-ор.: чол. р. – **двѣма сн҃ма** $13_{23,24,25}$, **в҃-ма стрѣлцєма** 80_{12}; сер.р. – **ѡчима** 51_8 (нехарактеристичне).

Як видно із наведених випадків збереження форм двоїни, виступають вони в грамотах виключно (окрім нехарактеристичних форм **роуцѣ, ѡчима**) в сполученні з числівником. Але уже навіть у сполученні із числівником замість форм двоїни з'являються форми множини: **два хрєсты сєрєбная** 28_9, **два рокы** 42_6, **два рокы цѣлая** 42_9, **два братєники** 91_8, **два дворища** 24_6, **двєма копьи** 29_{13}, 75_{19}, **двѣма стрѣлци** 54_{19}, **обѣма бєрги** $85_{6\text{-}7}$, **по ѡбохъ сторонахъ** 93_7, **з обѹдвѹхъ сторонъ** $93_{10\text{-}11}$.

Тим паче не заховуються форми двоїни, коли при речівнику не стоїть числівник. Так у грамоті № 24 маємо **та дворища** 24_{11}, хоч вище мова йде про **дв[ѣ] дворищ[и]** 24_6. Те саме в грамоті № 94: **к ты(м) волостє(м)** 94_7, хоч раніш точно зазначено **двѣ волѡсти** 94_5. Инші приклади: **до бєрєгъ** 2_{11}, **боꙗрє** 9_{12} (хоч названо тільки двоє: **пѣтръ мошєнка ходко лоєви(ч), ѡзарьичи (дв҃дъ и ꙗковъ)** $20_{4\text{-}5}$, **тыми сєлы** (мова йде про двоє сіл: Грабовець і Тисьменичани) 37_5, **тымъ панꙗ(м)** 38_{17} **панамъ** 38_{17} (хоч мова йде про дві пані: Ядвигу Пилецьку та її дочку Алжбєту; форму наз. **пани** 38_{13} можна вважати і за форму двоїни, – хоч займенник **тыи**, який стоїть поруч, вказує на множину), **дѣтємъ нашимъ (вло(д)славови и казимиру)** 66_8 і знову ж **дѣтємъ нашимъ** $66_{16,18}$, **дѣтми нашими** 66_{10}; те саме і в наступній грамоті: **дѣтємъ** 67_{17}, **дѣтми** 67_{13}. Або знов: **сєла** (хоч мова йде про два села) 74_4, 75_5, 82_6 тощо.

……………………………………………………………………………………………

Див.: **Дем'янчук В.** Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в.: окрема відбитка із "Записок Історично-Філологічного Відділу", кн. XVI, стор. 73–109. К.: Друкарня Української Академії Наук, 1928.

СТИЛЬ ДІЛОВИХ ДОКУМЕНТІВ XIV ст.

М. М. Пещак

ВСТУП

1. У розвитку східнослов'янських мов значний інтерес становить діловий стиль пам'яток XIV ст., спільносхіднослов'янські риси в якому виступають фундаментом формування територіально вужчих особливостей староукраїнської і старобілоруської писемності.

Предметом аналізу є грамоти XIV ст. як документи спеціального жанру, що відрізняються від інших писемних пам'яток свого часу суспільним призначенням і умовами створення. Історія виникнення тексту окремо взятого документа пов'язана з разовою конкретною подією тогочасного суспільного життя. Зміст досліджуваних документів свідчить, що текст грамоти складався прилюдно. Писар виїжджав на місце події або ж зацікавлені особи приходили до того, хто видавав чи писав грамоту. Той, хто складав документ, незважаючи на існування певних схем текстового оформлення грамот, опинявся в ситуації, при якій опис конкретного об'єкта відповідного юридичного акту здійснювався з усних показань присутніх. Логічно припустити, що остаточному варіантові грамоти могли передувати його чорнові начерки. Щоб однозначно конкретизувати, наприклад, межі купленого чи подарованого нерухомого майна, як це вимагалося від юридичних документів, треба було точно і послідовно описати топографічні ознаки, якими визначалися ці межі.

Щодо чорнових варіантів, або «чорняків», у науковій літературі можна зустріти такі міркування: «Значення оригіналів мають і чорняки. Але ми повинні поводитися з ними надзвичайно обережно: може трапитися, що вони становлять тільки проект акта, насправді не випущеного в світ. У чорняку інколи титули і звичайні формули скорочені, дата не збігається зі збереженим оригіналом, який набіло міг бути пізнішим за проект; інколи в чорняку немає зовсім дати, зроблено ряд скорочень і поправок. У чорняку завжди відсутні знаки затвердження і под.».

Ряд досліджуваних грамот можна було б віднести до категорії охарактеризованих вище чорняків. Проте застереження М. П. Лихачова щодо обережного ставлення до чорняків не стосується їх лінгвістичної оцінки: для вивчення історії мови не має значення, стали ці грамоти юридичними документами чи ні. З лінгвістичного боку і чорняк, і оригінал фіксують мовні особливості .свого часу.

Зміст грамоти, очевидно, спочатку детально обговорювався, текст формулювався усно, і тільки після цього писався документ. Складання тексту грамот відбувалося колективно. Роль писаря і присутніх при цьому в різних ситуаціях могла бути різною. В одних випадках особа, яка писала грамоту, мала змогу більше втручатися в мовне оформлення тексту (порівняно вільно добирати лексику та її граматичне вираження), в інших – можливості писаря в оформленні грамот обмежувалися.

Нерідко форма викладу свідчить про те, що документ, мабуть, диктувався, а особа, яка писала текст, виступала пасивним фіксатором на письмі продиктованого. Вказану ситуацію можна припустити, зокрема, при складанні князівських угод, присяжних, поручних грамот і т. ін. За таких обставин мовні особливості, зафіксовані грамотами, можуть поєднувати в одному документі риси представників

кількох місцевостей: того, хто видавав грамоту; того, хто писав її; присутніх при складанні грамоти.

2. О. О. Шахматов не раз підкреслював, що писемні пам'ятки треба вивчати тільки у взаємозв'язку, і сам дав зразок такого комплексного вивчення текстів, присвячених «Повѣсти временных лѣт». У даному дослідженні виходимо з того, що грамоти як тип документа виступають елементами тогочасного актового матеріалу в цілому. Водночас кожна грамота становить окрему частину змісту певної ланки, що складається з сукупності однотипних писемних пам'яток. Подібно до літопису грамоти описують події, що відбувалися в конкретно визначений час на певній території. У розвиткові грамот спостерігаються спільні риси з багатьма жанрами східнослов'янської писемності. Широко вживаний спосіб «цитації» дозволяв використовувати тексти грамот у складі інших юридичних документів. Завдяки цьому їх структурні властивості взаємодіяли з властивостями інших жанрів безпосередньо й опосередковано.

Грамоти дійшли «до нас у трьох різновидах – як оригінал..., як копія, ...в скороченому вигляді або просто... в реєстрі і записних книгах», а також у літописних викладах. Будь-який окремо взятий текст документа мав попередника і наступника: з одного боку, оригіналові передував чорновий проект, з оригіналу робилися копії або короткий переказ змісту, а з другого – для написання грамоти виступали зразком її попередники (інші грамоти), а вона, в свою чергу, могла бути зразком для наступних актових матеріалів. Комплексне вивчення грамот дозволяє аналізувати в; кожному окремо взятому документі застиглу форму текстового вираження відповідного змісту, а на основі їх зіставлення – процес формування і розвитку цього літературного жанру східнослов'янських писемних пам'яток.

Вивчення грамот у монографії здійснюється за допомогою формалізованої процедури, яка дозволяє більш-менш однозначно виявити потрібні для зіставлення факти з тексту окремого документа і забезпечує надійну аргументацію відповідних текстологічних висновків, бо, як відзначав Ф. Енгельс, теоретичні узагальнення є науково цінними лише тоді, коли вони випливають з «найупертіших фактів». Для даного дослідження обрано шлях наукового аналізу, на який вказував С. М. Бонді: «...іти в праці не від частин до цілого, а від цілого до частин (і потім знову до цілого)». Такий підхід дає змогу розкрити ряд закономірностей структурної організації тексту грамот в їх динамічному розвиткові і частково описати явища, що досі не знайшли відображення в науковій літературі.

Комплексне вивчення текстів грамот полягає також у зіставленні однакових чи відмінних явищ. Окремі факти структурної організації тексту розглядаються в тісному взаємозв'язку як у межах однієї грамоти, так і в цілій сукупності досліджуваних документів.

3. Однією з особливостей запропонованої книжки є те, що одержані результати потребують літературознавчої та історичної інтерпретації.

У сучасних працях з дипломатики зазначається, що вивчення актових матеріалів, до яких належать і грамоти, повинно проходити «принаймні п'ять стадій: 1) аналіз зовнішньої (матеріальної) форми актів певного різновиду; 2) аналіз внутрішньої форми актів певного різновиду; 3) з'ясування соціального і політичного походження актів і окремо взятого акта певного різновиду; 4)

з'ясування достовірності змісту актів і окремо взятого акта певного різновиду; 5) використання актів певного різновиду для історичних реконструкцій на задані теми (в синтезі з використанням актів інших різновидів та джерел інших видів)».

З ознак, що належать до зовнішньої форми грамот, нами береться довжина тексту та його структурних підрозділів, яка досі не вивчалася ні в дипломатиці, ні в текстології. В мовознавстві вона привертає увагу тих, хто займається питанням автоматичної обробки текстів. Між довжиною грамот і внутрішньою будовою їх тексту проявляються два типи формальних відношень: а) різні показники довжини сигналізують про відмінності структурної організації текстів; б) загальна довжина грамот – досить складне текстологічне явище, що залежить від багатьох різновидів кореляційних відношень структурних елементів тексту.

Застосована методика текстологічного аналізу привела до часткового збігу з дослідженнями власне історичного характеру, які займаються вивченням конкретних формулярів. Історики використовують одиниці тексту (слова, словосполучення) як носіїв певного змісту, що свідчать про конкретні історичні факти минулого. Водночас ці одиниці виступають матеріалом стилістичної організації грамот та їх структурних підрозділів. Між власне історичним і лінгвістичним підходом до одного і того самого джерела є і суттєві розходження. У монографії основна увага зосереджена на лінгвістичному аспекті побудови тексту: зміст виділених одиниць – не кінцева мета аналізу, а тільки засіб для відповідних лінгвістичних інтерпретацій. В аналізі внутрішньої форми актів враховуються синтагматична будова тексту в цілому, формальні ознаки вичленування з тексту слова як лінгвістичної одиниці, текстологічно-лінгвістичні засоби вираження ономастичної лексики.

Лінгвістичний аспект вивчення актового матеріалу аналогічно до третьої стадії досліджень з дипломатики спрямовується на з'ясування територіального походження окремих документів та виявлення канцелярій, в яких вони писалися. Зіставлення текстологічних даних з даними про належність до конкретних канцелярій не менш ефективний фактор для реконструкцій певних історичних явищ, ніж здавна застосовувані у науці палеографічний аналіз та класифікація актового матеріалу за почерками.

Історичному з'ясуванню достовірності змісту грамот у лінгвістичному дослідженні відповідає завдання розмежувати оригінали від пізніших копій або підробок. Для лінгвіста одночасна і однотериторіальна з оригіналом чи прототипом копія або підробка не становить небезпеки, бо в усіх них була б представлена одна мовна система. У лінгвістиці має вагу різночасове і різнотериторіальне засвідчення відповідних мовних фактів, тому копії і підробки викликають особливий інтерес. По-перше, в них своєрідно поєднуються мовні особливості часу і території оригіналу з мовними особливостями часу і території копії чи підробки. «Якщо завдання фальшивого документа – досягнення відомого реального результату, то природно, що автор підробленого акта буде намагатися надати йому, в міру своїх знань і хисту, зовнішнього вигляду документа автентичного. Перед очима того, хто пише фальсифікат, повинен бути взірець, з якого він, з тими чи іншими змінами, копіює свій спис». По-друге, не співвідносні з оригіналом копії і підробки по-особливому поєднуються як з прототипом, так і з іншими одночасними і

однотериторіальними документами-оригіналами: мовні особливості копій і підробок як «штучне» поєднання в одному тексті різночасових і різнотериторіальних ознак протистоять «чистій» природній мові документів-оригіналів.

Результати лінгвістичного текстологічного аналізу грамот мають досить виражене прикладне значення. У монографії є спроби застосувати їх до авторизації неавторизованих документів, локалізації нелокалізованих грамот, а також указується на деякі свідчення міжнародних контактів та стану освіти в XIV ст.

……………………………………………………………………………………

I. ЗАГАЛЬНА ДОВЖИНА ТЕКСТУ – ПАРАМЕТР СТИЛЬОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГРАМОТ

1. Довжина тексту і стильова неоднорідність

Формальні ознаки, навіть при максимальній їх окресленості, характеризуються якісною і функціональною багатогранністю. У визначенні формальних ознак для наукового аналізу якісних властивостей певного об’єкта не можна обмежуватися етапом їх відбору. Вони вимагають не менш пильної наукової обробки, ніж якісні властивості об’єкта, призначеного для аналізу. Висловлену думку спробуємо продемонструвати на застосуванні довжини грамот як формальної ознаки у виявленні якісних властивостей структурної організації тексту.

Щоб обсяг об’єкта лінгвістичного дослідження міг бути використаний у вигляді формальної ознаки, потрібно відшукати для нього одиницю виміру, яка була б і окресленою, і в даному застосуванні максимально однозначно інтерпретованою.

В дослідженнях, присвячених аналізові писемного тексту, одиницями виміру можуть бути найрізноманітніші величини: літери, склади, морфеми, словосполучення, речення і под.

Грамоти XIV ст. в оригіналах відзначаються тим, що їх текст не ділиться на слова. Послівна сегментація цих текстів у публікаціях зроблена вже представниками XIX або XX ст., а наприклад, поділ на речення відсутній і досі. Найбільш окресленою й однозначно виділеною в грамотах є літера, тому її беремо за одиницю виміру.

Відібрані для дослідження документи – це тексти, що за змістом являють собою завершене ціле. Обсяг, або довжина, грамот різноманітний: від 85 до 6704 літер. У переведенні на більшу одиницю виміру, наприклад, слово, це становило б приблизно від 14 до 1118 слів. Співвідношення між найкоротшим і найдовшим документами 1 : 79. Ця різниця в довжині текстів досить велика, щоб вважати їх статистично однорідними.

Попарне зіставлення грамот за одержаними показниками довжини дає значне розходження (в досліджуваній збірці немає документів з абсолютно однаковим обсягом). Використання довжини тексту в такий спосіб не виправдовує себе, а сама ознака не сигналізує про провідні якісні властивості структури тексту. Вона може стати ефективним засобом наукового аналізу лише після певної обробки її абсолютних даних. Слід застерегти, що й математична обробка даних довжини повинна бути також цілеспрямованою. Наприклад, застосування середньої довжини тексту в ролі класифікаційного критерію дозволило поділити документи на дві

групи, але не дало можливості розкрити їх якісні характеристики. Довелося шукати інший спосіб математичної обробки. Відносно корисними виявились обрахування і визначення меж типової довжини текстів цих документів.

Той факт, що переважна більшість грамот (70 з 84) розташована в межах типової довжини, свідчить, що їх розміри чимось лімітувалися. Типова довжина дає змогу розбити наші документи на три групи: а) обсяг яких перебуває в межах типової довжини; б) з обсягом, більшим за типову довжину; в) з обсягом, коротшим за типову довжину.

Одержані групи мають якісне обґрунтування: структурна організація текстів кожної з груп характеризується лише їй притаманними стильовими властивостями. Фактори, що зумовлюють обсяг документів, довших за верхню межу (Х=+0,8σ) типової довжини, протистоять тим, від яких залежить обсяг, коротший за нижню межу (Х = — 0,8σ) типової довжини. Своєрідними особливостями структури тексту відзначаються документи, які розташовуються в межах типової довжини.

У кожній із груп можна було б виділити певну кількість підгруп, проте у даній праці класифікацію здійснено тільки всередині групи документів, обсяг яких не виходить за межі типової довжини. Тут вже добре «спрацювала» середня довжина, за допомогою якої утворено дві підгрупи з відносно виразними особливостями структури тексту.

2. Класифікація грамот за конкретним юридичним призначенням

1. Класифікація східнослов'янських грамот у науковій літературі зустрічається вже в XIX ст. Кожна з них виявляє особливості документів залежно від того, які диференційні ознаки бралися в її основу. Оскільки класифікаціями займалися переважно історики, то й диференційні ознаки були спрямовані на вияв історичних фактів тогочасного суспільства.

Наша класифікація грамот базується на лінгвістичних ознаках тексту, в яких значною мірою відображено суспільне життя. Термінологію на позначення цього типу писемних пам'яток у східнослов'янському мовознавстві взято із самих документів. Найпоширенішим і найзагальнішим за семантичним навантаженням у документах був термін грамота. Ним, очевидно, могли називатися всякі юридичні документи того часу. Значно рідше, але чи не з тим же семантичним змістом виступав його синонім лист, який в одному і тому самому документі міг вживатися поряд із словом грамота. Інші терміни, зафіксовані у пам'ятках, мали вужче семантичне навантаження і вживалися з метою диференціації конкретного змісту здійсненої юридичної операції, вірніше, диференціації документів за юридичним призначенням. Відомо понад 30 різновидів таких документів, а значить, і термінів, якими позначалися ці писемні пам'ятки: грамоти *дарчі, договірні, уставні, мирні, роздільні, купчі, митні, вотчинні, пільгові, праві, присяжні, поручні, позивні, охоронні, вкладні* та ін.

Як правило, дарчими («жалованными») грамотами державні особи за хорошу службу оформляли передачу своїм підданим сіл, грошей та майна з відповідними правами й обов'язками. Функції дарчих виконували вкладні й дані грамоти. Вкладними підтверджувалася передача перед смертю приватними особами майна на користь церков чи монастирів. Дані грамоти оформляли передачу майна церквам і

монастирям ще за життя того, хто дарував. Вкладні й дані грамоти вписувалися на чисті місця сторінок тих євангелій, що ними користувалися церква чи монастир, яким дарувалося майно: в євангеліях можна знайти по кілька подібних записів.

Купчі й продажні грамоти засвідчували купівлю чи продаж в основному нерухомого майна. Дві назви за ними закріпилися тому, що при купівлі-продажу могли давати грамоту обидві сторони. Якщо грамота писалася від імені особи чи осіб, які купували, вона називалася купчою, а якщо від імені особи (осіб), що продавали, – продажною. Інколи купівлю-продаж майна затверджували офіційні особи, які були присутні при здійсненні цього юридичного акту. У таких випадках грамота називалася свідченням. Близькі до купчих заставні грамоти оформляли позички грошей під певне нерухоме майно.

Роздільні грамоти видавалися офіційними особами у випадках різних непорозумінь між сусідами при користуванні суміжними землями, лісами, урочищами і под. Очевидно, неусталеність або відсутність певних законів, які забезпечували б право успадкування дітьми майна батьків, обумовили появу підтвердних грамот.

2. Значною є група грамот, що відбиває стосунки між окремими особами чи групами осіб. У цих грамотах, як правило, принаймні одна сторона, якщо не обидві, – державні діячі. Сюди належать присяжні грамоти, в яких місцеві князі присягали бути вірними слугами великого князя литовського або короля польського. Поручні грамоти давалися родичами або близькими людьми того, хто втратив довір'я у великого князя або короля польського. Договірні грамоти, або угоди, укладалися між двома чи більше князівствами після закінчення воєнних дій. Серед писемних пам'яток XIV ст. є кілька привілеїв, адресантом яких у Литві був великий князь, а в Польщі – король. У них формулювалися певні правові відносини між групами людей у вигляді часткових законів. Інколи привілеями називали купчі грамоти, певне, щоб підкреслити більшу законну вагу здійсненого юридичного акту — купівлі-продажу.

У нашому матеріалі маємо грамоту 38 у вигляді доповідної записки. До грамот зараховуються ярлик татарського хана Тохтамиша (58), напис на дзвоні (7) та інші записки, які не одержали юридичної класифікації, але за текстовим оформленням і конкретним юридичним призначенням наближаються до грамот у найширшому тогочасному розумінні цього слова.

Див.: **Пещак М. М.** Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / відп. ред. І. П. Чепіга. К.: Наукова думка, 1979. С. 3–13.

УКРАЇНСЬКІ ГРАМОТИ XV ст.

В. М. Русанівський

ПЕРЕДМОВА

....

* * *

У XV ст. українські землі перебували під владою іноземних завойовників. Більша частина території України, а саме: Київщина з Переяславщиною, Чернігівщина, Волинь і північно-східне Поділля – входили до складу великого князівства Литовського, Галичина і південно-західне Поділля були захоплені Польщею, частина подільських і галицьких земель (Буковина) відійшла до Молдавського феодального князівства, Закарпаття було під владою угорських королів.

Політична, економічна і культурна роз'єднаність українських земель викликала розвиток місцевих рис у писемній мові, перешкоджала мовній консолідації, що, звичайно, не могло не позначитися і на мові ділових документів тих часів.

Основою старої української ділової мови була мова ділових документів Київської Русі. Староруська мова активно вбирала в себе елементи української розмовної мови, очищалася від застарілих, незрозумілих українському населенню граматичних форм і збагачувалась виробничою, побутовою і суспільно-економічною українською лексикою.

Безпосередні традиції староруської ділової мови, трансформованої на українському та білоруському ґрунті, продовжувались і розвивалися у мові ділових документів великого князівства Литовського, де ця мова в силу ряду історичних умов стала офіційною в урядових канцеляріях. Навіть у XVI ст., коли з підкоренням Литовського князівства Польщею українська і білоруська мови стали зазнавати впливу польської мови, Литовський статут 1588 р. вимагав: «Писар зємский маєть по руску литєрами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а нє иным єзиком и словы». «Руська мова», як тоді називали офіційну мову Литовського князівства, була по суті спільною діловою мовою українців і білорусів і є в цілому фактом історії літературних мов обох народів. В окремих документах, незважаючи на певну умовність ділової мови і стійку правописну традицію, що базувалася на староруському письмі, є виразні українські або білоруські фонетичні, лексичні і граматичні риси. При публікації документів для досліджень у галузі історії української мови цю обставину треба брати до уваги. У цьому випуску представлені лише ті грамоти, у яких немає виразних білоруських рис.

У Київському і Волинському князівствах (пізніше намісництвах) існували місцеві канцелярії, в яких, цілком імовірно, розвивалися успадковані від попередніх століть школи ділового письменства. Тому в цьому випуску пам'ятки з території центральної України (Київщина і Житомирщина) подані окремо від волинських пам'яток, точніше пам'яток Західного Полісся, головні урядово-адміністративні центри якого в той же час були на території Білорусії і Литви (Городно, Вільно, Троки).

Ділова мова Литовського князівства впливала на дальший розвиток ділового стилю в інших українських землях, де він сформувався також на староруській основі.

Розвиток писемної мови в Галицькій Русі і Західному Поділлі (від Червонограда до Бара і Хмільника) гальмувався асиміляторською політикою

шляхетської Польщі. Українська ділова мова в цих землях продовжувала функціонувати переважно при укладанні приватних торговельних угод, заповітів і под.

Молдавські землі довгий час входили до складу Галицького князівства. Тому, коли наприкінці XIV ст. в басейні рік Прута, Дністра і Дунаю виникла самостійна Молдавська держава, вона успадкувала від попередніх століть руське письмо і руську офіційно-ділову мову. Історики відзначають, що «слов'яно-молдавська писемність, яка склалася в Молдавії на кінець XIV ст., являє собою культурну спадщину писемності Київської і Галицької Русі». Руська мова як офіційно-ділова мова Молдавії була значною мірою трансформована під впливом українських говірок і увібрала в себе значну кількість молдавських, угорських і південнослов'янських лексичних елементів. Оскільки ділова мова Молдавії і ділова мова Литовської держави базувалися на староруській основі, між ними є велика подібність. Однак між ними є і значна різниця, бо розвивалися вони під впливом різних діалектних масивів.

У Закарпатській Русі в XV ст. управління здійснювали призначувані угорськими королями окремі воєводи… Офіційною діловою мовою продовжувала лишатися руська мова, збагачена місцевими говірками.

Отже, для повного наукового уявлення про розвиток української літературної мови в XV ст. необхідно дослідити всі структурні елементи кожного її територіального різновиду. З цією метою у даному випуску грамоти поділяються на п'ять груп:

1) грамоти центральної України,
2) грамоти Західного Полісся,
3) грамоти Галичини,
4) грамоти Молдавії,
5) закарпатська грамота.

ГРАМОТИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

До цього випуску потрапила невелика група грамот, написаних у Києві і Житомирі, що дійшли до нашого часу в пізніх копіях. Тому тут можна дати лише загальну характеристику правописних, фонетичних і граматичних особливостей цих документів. Грамоти № 1 і 2 до аналізу не залучаються.

Цікаво, що в жодній з цих грамот немає єдиної розгорнутої формули початку (зачину). Документи починаються короткою формулою, характерною для всіх східнослов'янських ділових документів: «Мы кнзь сємєнъ алєѯандровичь дали єсми слузи нш҃є(му)...», або одним з варіантів поширеної по всіх канцеляріях України формули початку: «Сє ꙗ жикмонтъ индрихови(ч) староста житомѣрскїи и(с) своєю жєною с Анною ꙗвно чынимы симъ нш҃имъ листо(м). оусим людє(м) нинє(ш)нимъ и пото(м) будущи(м)», або звертанням до особи, якій написано лист: «Господину и отцу нашему филарету Архимандриту Печерскому». Заповіт 1401/1411 р., як і заповіти пізніших років з різних частин України і Білорусії, починається філософським міркуванням з приводу нетривкості людської пам'яті: «Кгды лю(т)скаꙗ памꙗ(т) частокро(т) звыкла наилатвєй обнищєвати потрєбно єсть рєчь дабы литєря(д)ны(м) свидѣтєлство(м) утвє(р)жденна была»…

З орфографічних особливостей, які, проте, можна вважати достовірними лише настільки, наскільки їх зберегли пізні копії, слід відзначити такі:

1. У всіх грамотах поширене вживання **ъ** і **ь**; **ъ** виступає переважно у кінці слова після твердих приголосних: *листъ, владѣныємь, пожаловалъ, годъ* і под., після шиплячих може вживатися **ь** *(ночь, Чижевичь)* і **ъ** *(нашъ, алєѯандровичъ);* після м'яких приголосних у кінці слова виступав, як правило, **ь**: *кнзь, милость.*

2. Досить поширена літера **ѣ**, яка переважно виступає на місці етимологічного **ѣ**: *слузѣ, всѣми, лѣ(т), дѣтємъ, вѣчно, мѣти, звѣсили.*

3. Юс великий (ѫ) і юс малий (ѧ) у грамотах цієї групи не зустрічаться.

4. У слові *алєѯандєр* і похідних від нього вживається буква **ѯ**.

Найбільш виразними фонетичними особливостями грамот з території центральної України є випадки асиміляції дзвінких приголосних у кінці і в середині слів *(вѣшно),* перехід **ѣ** в **і(и)** *(оцсим),* змішування **и** та **ы** *(милостыню, чынимы, синомъ), поплутання* **є** та **и** *(лаврєнтєи),* наявність у окремих випадках приставного і вставного **в** *(Родивона, вотнѧл)*, паралельне вживання **в** і **у** *(всєм – оусим, у год – въ год),* послідовне написання **о**, **є** в новозакритих складах та **є** після шиплячих.

Найбільш достовірними рисами грамот центральної України, відбитими в пізніх списках, є, безперечно, морфологічні особливості. Серед них слід звернути увагу в першу чергу на такі:

1. Іменники чолов. роду на приголосний приймають у родовому відмінку одн. переважно закінчення **-а**: *сенка, Бобрика, ездока;* у односкладових і префіксальних іменниках виступає закінчення **-у**: *меду.*

2. У давальному відмінку одн. іменники чоловічого роду на приголосний послідовно приймають закінчення **-у (-ю)**: *кнзю юрью Борисовичю, Филарету, архимандриту, господину, отцу.*

3. Усі слова, які мають прикметникову форму, виступають частіше з повними закінченнями: *третяя, Чижевая, церковную, добрые.*

4. Дієслова у формі 1-ї особи множини теперішнього часу мають переважно закінчення **-мъ(-м)**: *имаемъ, вручаєм, ѡтдаем;* або **-мы**: *чынимы.* Допоміжне дієслово *бути,* вживане як перфект, приймає у 1-й особі множини закінчення **-мо**, рідше **-мы**: *єсмо пожаловали, єсмо дали, єсмо звѣсили; єсмы дали.*

5. Для вираження майбутньої дії вживається сполучення, до складу якого входить інфінітив основного дієслова і допоміжне дієслово *имѣти* у формі теперішнього часу: *имаемъ давати.*

6. У грамотах уживається вказівний займенник *сєй.*

7. Староруським займенникам *къто* і *чъто* відповідають займенники *хто, што.*

Серед інших характерних ознак грамот з території центральної України слід відзначити досить часте вживання церковнослов'янських слів і форм: *изгубити, будущим, всхотимъ* та ін.

Прізвища, вживані в цій групі грамот, часто не мають у своєму складі спеціальних ономастичних суфіксів: *Чєрвѧкъ, Козєнѧ, Бєрєстѧник.* Досить значною є також група імен з ономастичним суфіксом -ич: *Чижевичъ, Полозовичь, Кобузевичь.*

ГРАМОТИ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

Ця група охоплює досить значну кількість документів, виданих урядовими і приватними особами. Частина грамот друкується за оригіналами, переважна більшість – за копіями.

Стиль викладу, а часто і лексичні особливості грамоти пов'язані з суспільним

становищем особи, від імені якої писався документ. Характерно також, що грамоти першої половини XV століття написані півуставним письмом, а грамоти кінця століття (маються на увазі документи з канцелярії вел. князя Олександра) написані півуставом з деякими елементами скоропису (окремі букви зливаються: **тр, ск, ич, ил** та ін., квадратне накреслення літер не витримується, окремі літери мають заокруглення, що виходять далеко за межі рядка, і т. ін.).

У західнополіських грамотах простежується тенденція до стандартизації викладу, особливо початків. Найбільш ранні грамоти цієї групи не мають розгорнутих стандартних зачинів і починаються характерною для всіх східнослов'янських юридичних документів цього типу формулою: «мы кн҃зь юрьй михайлови(ч)...», «мы кн҃зь юрьй довкговдъ...». Приватні грамоти пізнішого часу також, як правило, не мають стандартних початків: «ѧ панъ ѡлєхно юрьєвичь жюсичь продалъ єсмь...», «ѧ па(н) добрыша мжюрови(ч) мѣсти(ч) ѡстрозкіи коупи(л) єсми...». Грамоти вел. князя Вітовта характеризуються одним із варіантів поширеного в той час на Україні стандартного зачину: «Мл҃(с)тью бж҃ью мы кн҃зь вєлики(и) витовть чинимъ знамєнито и даємъ вєдадати(!) симъ нашимъ листомъ каждому доброму нинєшнимъ и пото(м)ъ будучи(м), хто нань оузрить или чтучи єго вс(л)ышить кому коли будєть єго потрєбно»; проте цього поширеного стандартного початку може і не бути: «Мы вєликии кн҃зь витовтъ дали єсмо сюю нашу грамоту...». Стандартний початок є у грамотах вел. кн. Швидригайла Ольгердовича: «Мл҃(с)тью бж҃ьєю мы вєликии кн҃зь швитрикаила ѡлкєрдови(ч) чыни(м) знамєнито симъ нашы(м) листо(м) и даємъ вѣдатиє каждому добромоу хто нанъ оузрить или оуслышыть. єго чтучи». Подібні стандартні зачини подекуди зустрічаються і в приватних грамотах, порівн.: «ꙗ хвє(д)ка пашкова до(ч)ка дохновича сознаваю си(м) мои(м) листо(м) хто на нє(г) посмотри(т) алибо чтучи є(г) услыши(т)». Грамоти польського короля Казимира написані у формі листів і починаються традиційним називанням скороченого королівського титулу, після чого йде звернення до особи: «Казими(р) божъю мл҃стью. намєстьнику вруцъкому пану го(р)ностаю романовичу...». Кожна грамота великого кн. Олександра починається стандартною формулою, що становить титул великого князя: «са(м) алєкса(н)дръ бѡ(ж)ю мл҃(с)тью вєлики(и) кн҃зь ли(т)[о]вски(и) руски(и) жомои(т)ски(и) и ины(х)», після цієї формули можливі ще й стандартні зачини того типу, який наводився вище: «чини(м) знамѣнито си(м) наши(м) листо(м) хто на нєго посмотрить або чтучи єго услышить кому будєть потрє(б) того вѣдати».

З орфографічних особливостей волинських грамот треба відзначити такі:

1. Букви **ъ** і **ь** чітко розрізняються і вживаються паралельно; **ъ**, як правило, пишеться після приголосного у кінці слова: *своимъ, андрѣємъ, бг҃ъ, у троцѣх, чєтвєргъ, подъ;* нерідко у таких випадках вживається також **ь**: *пань, полємь, дѣтємь.*

Буква **ь** найчастіше вживається у закінченні дієслів 3-ї особи однини: *оузрить, будєть, можєть, вєзєть, дєржить;* **ь** пишеться також у кінці слів після приголосних, що можуть бути м'якими *(кн҃зь, дворєць)* і після шиплячих *(нижь, вєрботичь, вѧчковичь).*

2. Буква **ѣ** уживається на місці староруського **ѣ**: *привѣсили, лѣт, вѣрную,*

сѣножатми, вѣка; зрідка **ѣ** уживається замість літер **є** *(андрѣєм, гдѣ)* та **ы** (один випадок – *искати... корунѣ полскои).*

3. Юс великий (**ѫ**) у грамотах цієї групи, як і попередньої, не зустрічається; юс малий (**ѧ**) виступає здебільшого на місці етимологічного **ѧ**: *пѣчѧт, пѧти, свѧтъки, тисѧч, шєстьдєсѧть, оузѧти, имѧ;* **ѧ** вживається також для передачі пом'якшення попередніх приголосних та після голосних: *гсдрѧ, ильѧ, длѧ, стоѧла, ѧ, дѧди;* особливо показовим є вживання **ѧ** у словах іншомовного походження: *ѧрмарка, милѧ.*

4. Буква **ї**, поряд з **і**, зустрічається тільки в закінченнях прикметників чоловічого роду, що стоять у називному відмінку однини: *ѡстрозкіи* (і *ѡстрозкїи), глускїи.*

5. Буква **ѡ** здебільшого виступає на початку слова: *ѡтьчину, ѡставлѧючи, ѡто, ѡбєрнути, ѡни;* зрідка **ѡ** можна зустріти в середині слова після приголосних: *дѡброю.*

6. Після шиплячих приголосних досить часто пишуться йотовані: *жюсичь, дробышю, мжюровичю.*

7. Зустрічається буквосполучення **кг**, що вживається для позначення звука **g** в іншомовних словах: *довкговдъ.*

Фонетичними особливостями західнополіські пам'ятки близькі до центральноукраїнських, зокрема в них відображено: асиміляцію приголосних за глухістю в кінці складу *(свѣтки, счєткомъ)* і регресивну асиміляцію за місцем творення *(роширити, музкого);* перехід **ѣ** в **і** *(свидоцство),* хоч здебільшого етимологічне **ѣ** передається буквою **є** *(чоловєкъ, вєдаєтъ, злодєискую),* а етимологічне **є** може замінятися **ѣ** *(пѣчать);* змішування **и** та **ы** *(чыним, нашым, оуслышыть, чтучы, початы, выдєржавшы, причынити, дєржыт);* зрідка поплутання **є** та **и** *(порадившєсѧ, дмитрєю, володимєрского);* вживання **в** замість **у** на початку слова *(вжо, вгорскихъ, вставично, вказали, вслышить)* і досить послідовне чергування прийменників **у** та **в** *(у дворцы в королєвом).* Крім того, зустрічаються поодинокі випадки переходу напруженого **і** на початку слова після прийменника в **ы** *(с ынишыми),* перехід етимологічного **а** в **о** *(ѡдам),* перехід **є** в **ю** в новозакритому складі *(линювъскии),* вживання **є** на місці етимологічного **ѧ** в ненаголошених складах *(увєзатисє, свєтого)*, протетичне **в** на початку слова перед голосним – *воны* (останнє явище не цілком достовірне, оскільки воно зустрілося в пізній копії). На відміну від пам'яток центральної України, в західнополіських грамотах, за невеликими винятками, **є** послідовно чергується з **о** в позиції після шиплячих приголосних перед наступним складом з голосним заднього ряду *(ничого, єщо, жонъки, нашо, вжо, нашому, чоловєкъ, чолобитꙗ, шол, грошовою).*

З морфологічних особливостей західнополіських грамот слід відзначити такі найбільш характерні:

1. Іменники чоловічого роду на приголосний приймають у родовому відмінку одн., як правило, закінчення **-а**: *володислава, млына, брата, чигирѧ;* проте значна група іменників з односкладовою основою, а також префіксальні іменники одержують у цьому відмінку закінчення ***-у**: ставу, торгу, воску, полу, утыску.*

2. У давальному відмінку одн. іменники чоловічого роду на приголосний

приймають закінчення **-у (-ю)**: *пану, вѧчковичу, бєдриху, дробышю, мжюровичю, манастырю, дмитру, пєтру, ꙗновичу, сєньку, кнѣзю, горностаю.*

3. У давальному відм. множини іменники чоловічого і середнього роду зберігають переважно традиційне закінчення **-омъ (-ємъ)**: *сєломъ, сыномъ, мѣщаном, людємъ.*

4. У орудному відм. множини іменники чоловічого роду зберігають переважно традиційне закінчення **-ы (-и)**: *со кн҃зи и паны, с доходы, с мыты, с лесы;* інколи при цьому форма орудного множ. плутається з формою називного множини: *шєстьдѣсѧть копъ подольскими полугрошники.*

5. На флексіях орудного множини іменників жіночого роду позначається вплив флексій орудного множини іменників чоловічого і середнього роду: *сѣножатими.*

6. У західнополіських грамотах уживаються переважно повні форми прикметників; займенники у формі чоловічого і середнього роду інколи виступають у короткій або стягненій формі: *кажъды, наша.*

7. Дієслова у формі 1-ї особи множини теперішнього часу мають закінчення **-мъ (-м)** *(даємъ, слюбуємъ, вєрнєм, идєм, приказуєм),* рідше **-мы** *(нє имамы).* Допоміжне дієслово *быти* у складі перфекта приймає у 1-й ос. множини закінчення **-мо**: *слюбили єсмо, дали єсмо, ѡтпустили єсмо, записали єсмо.*

8. Допоміжне дієслово *быти* у складі перфекта має у 1-й ос. однини закінчення **-мъ** або **-ми**: *продалъ єсмъ, єсми продалъ.*

9. Для вираження майбутньої дії вживається сполучення, до складу якого входить інфінітив основного дієслова і допоміжне дієслово *имѣти (мѣти)* у формі теперішнього часу: *имаю заступати, мають увєзатисє, нє имаю волочити.* Як форма майбутнього часу зустрічається сполучення допоміжного дієслова *быти* у формі теперішнього часу з дієприкметником на **-лъ**: *будут давали.*

10. У грамотах вживається вказівний займенник *сєи*; займенник *сєсь* не зафіксований. Особовий займенник *он* у знахідному відмінку після прийменника *на* часто виступає у скороченій формі *нь*: *хто нань посмотрить.*

11. Займенники *кьто* і *чьто* виступають у формі *хто, што.*

Церковнослов'янські слова і форми у пам'ятках цього типу майже не зустрічаються (відзначені вище архаїзми у вживанні морфологічних форм можуть бути пояснені традиціями староруського ділового письменства). Польські слова, переважно службові, трапляються досить рідко *(совито, водлуг, подлуг, иж).*

Поряд з східнослов'янськими і русько-християнськими іменами, в західнополіських грамотах зустрічаються імена литовських князів і панів, а також імена людей інших національностей, що жили в той час на Україні і в Білорусії: *бєдрихъ, витовтъ, єсь* та ін. Багато слов'янських особових імен утворено переважно за допомогою суфіксів **-ичь** і **-скии:** *жюсичь, мжюровичь, вѣчковичь, вєрботичь ꙗцковичь; ловуньскыи, глускыи, краєвскии, борисковъскии.* Деякі прізвища зберігають стародавні слов'янські суфікси **-ѧт-** і **-ют-:** *путѧта, сєпюта.*

Імена вживаються досить часто у зменшеній формі: *зѣнко, мишко, томко, стецко, грицко;* але: *патрикѣи, микита, богданъ, василь* (і *василєи);* ніколи не виступають у зменшеній формі імена князів: *иван, михаило.*

ГРАМОТИ ГАЛИЧИНИ

Серед галицьких грамот, що увійшли до цього випуску, є оригінали і пізніші копії. При визначенні специфічних рис галицьких грамот головна увага звертається на оригінали.

Перш за все треба відзначити, що початки (зачини) грамот цієї групи досить стандартизовані, але не перетворилися в трафарет: «а сє ѩ па(н). васко. мошонъчьчи. свѣдчю то. своѣмъ. листомъ. каждому. доброму. кто на сєси листь. позри(т). или кому. бу(д). сєго листу. потрибно»; «Чинимъ знамєнито симъ нашимъ листомъ хто на нєго посмотритъ или чтучи єго услышитъ кому жъ будєтъ єго потрєбизна»; «Вызнаває(м) то си(м) наши(м) листѡ(м) кождому доброму кому будє(т) того потрєба нн҃ѣ и пото(м) будучи(м)» і под.

Усі представлені грамоти написані півуставним письмом і мають такі найвиразніші орфографічні особливості:

1. Букви **ъ** і **ь** чітко розрізняються як графічно, так і місцем уживання. Буква **ъ** пишеться переважно в кінці слова після приголосних (крім винесених над рядок): *своѣмъ, листомъ, листь, оузѧлъ, тѣхъ, всѣмъ, Рєвутъ;* зустрічаються випадки уживання **ъ** на місці **о:** *лвъвскиѣ.* Букву **ь** найчастіше можна зустріти в середині слова після приголосних, що можуть бути м'якими *(оу Циньдлѧ),* а також у кінці слів після шиплячих *(Судѣчь, Вєрѣшинѧковичь).* Крім того, **ь** може виступати на місці **и** і навпаки *(мошонъчьчи, на сєси листъ).*

2. Буква **ѣ** виступає на місці етимологічного **ѣ**: *свѣдчю, пѣнѧзѣ, свѣдци, Глѣбъ, лѣт*; вона виступає також замість ін. літер: а) на місці **й** в середині і в кінці слова: *приѣдєть* (в знач, «прийде»), *миколаѣ, лвъвскиѣ* (наз. однини), *трєтиѣ* (наз. однини); б) на місці **є**: *андрѣи;* в) на місці **и**: *старостѣнѣ* (суф. **-ин**) та ін.

3. Юс великий (**ѫ**) у грамотах цієї групи не зустрічається; юс малий (**ѧ**) зберігається на місці етимологічного **ѧ** *(имѧ, оузѧлъ, пѣнѧзѣ),* а також виступає після м'яких приголосних і після голосних *(оу Рудѧнцѣ, Вєрѣшинѧковичь, отцѧ, оу Циньдлѧ, Татарскаѧ).*

4. Буква **ї** вжита лише один раз у церковнослов'янському слові *сїа;* дві крапки зрідка ставляться над буквою **и**, коли вона стоїть на початку слова: *ївашка, ївашкова;* але: *имаю, ивашкови.*

5. Буква **ѡ** найчастіше вживається на початку слова *(ѡже, ѡт),* однак її можна зустріти і після приголосних, зокрема в закінченнях *(ѡгородѡм, Кондратѡм).*

6. Буквосполучення **оу** виступає переважно на початку слова (*оузѧлъ, оувазаньѥ),* але воно можливе і в середині слова *(прислоушаєтъ),* хоч у таких випадках частіше вживається **у** (*купъ, свѣдчю, гулєвича, другую).*

З найвиразніших фонетичних особливостей слід відзначити: взаємозаміну **ѣ** та **и**, що свідчить про відображення фонетичного процесу переходу етимологічного **ѣ** в **і** *(оу волховици* і *оу рудѧнцѣ, судѣчь* – суф. **-ичь**), перехід **е**, **о** в новозакритих складах у звуки **і** та **у (ю)** *(потрибно, ста купъ, по нюмъ),* змішування **и** та **ы** *(нє далы),* послідовне чергування **в** і **у** *(оузѧлъ* і *взѧлъ, оу рудѧнцѣ),* чергування **е** з **о** після шиплячих*(ничого),* приставне **и** перед плавними на початку слова *(илвъвски* і *лъвъскиѣ),* відсутність поплутання **е** та **и**.

Найбільш характерними морфологічними рисами галицьких грамот є такі:

1. Іменники чолов. роду на приголосний приймають у родовому відмінку однини переважно закінчення **-а**: *оу ивашка, оу Гулєвича, поста;* іменники з односкладовою основою зрідка приймають у цьому відмінку закінчення **-у**: *листу* (в одиничному знач.).

2. У давальному відмінку одн. іменники чоловічого роду на приголосний мають паралельні закінчення **-ови** та **-у**: *ивашкови* і *олєхну,* слово *пан* у цьому відмінку, вживаючись у сполученні з іншими іменниками, виступає переважно у формі називного відмінка: *па(н) ивашкови, панъ холмскому.*

3. У місцевому відмінку одн. іменники чоловічого роду на приголосний мають паралельні закінчення **-у** та **-ѣ (-и, -є)**: *оу дому, у волховци, во львовє, во лвв҃ѣ.*

4. Прикметники виступають у повній і в стягненій формах: *добрии, илвъвски.*

5. Дієслова у формі 1-ї особи множини теперішнього часу мають закінчення **-мъ**: *чинимъ.* Допоміжне дієслово *быти* у складі перфекта приймає у 1-й особі множини закінчення **-мо**: *имєли єсмо, дали єсмо.*

6. Допоміжне дієслово *быти* у складі перфекта має у 1-й особі однини закінчення **-мъ** або **-ми**: *оузѧлъ єсмъ, привѣсиль єсми.*

7. Для вираження майбутньої дії вживаються сполучення, до складу яких входить інфінітив основного дієслова і допоміжне дієслово *имѣти* у формі теперішнього часу: *имаю дати, имаєть платити.*

8. У грамотах вживається вказівний займенник *сєси* (називн. відм. однини).

9. Займенники *къто* і *чьто* виступають у формі *кто, што.*

Церковнослов’янські слова і форми зустрічаються досить рідко. Цікаво, що в галицьких грамотах цього періоду майже немає полонізмів і слів латинського походження (останні проникали пізніше в стару українську літературну мову через посередництво польської).

Особові імена, зафіксовані в цій групі грамот, як правило, утворені за допомогою суфіксів **-скии** і **-ичь (-ичъ)**: *котлинскиѣ, мильчиньскиѣ; гулєвич, вєрѣшинѧковичь, любичъ, єпифановичъ, пєтрашковичъ, микуличъ, мжачичь.*

Імена здебільшого мають зменшувальний суфікс: *ванко, васко, ивашко, ѩцко, стєцко;* але: *андрѣи, глѣбъ.*

…………………………………………………………………………………………

Див.: **Українські грамоти XV ст.** / підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. К.: “Наукова думка”, 1965. С. 8–18.

2.2. ЛІНГВІСТИЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ ЛІТОПИСНОЇ ПИСЕМНОСТІ

“ЛІТОПИС АСКОЛЬДА” – ВІДРОДЖЕНА ПАМ’ЯТКА ДЕВ’ЯТОГО СТОЛІТТЯ

М. Ю. Брайчевський

Давньоруські літописи – одне з найвизначніших і найяскравіших явищ в історії світової культури. Глибина філософської думки, широта охоплення матеріалу поєднуються тут з довершеністю літературної форми та яскравою емоційністю викладу.

На превеликий жаль, збереглася лише незначна частина того ідейного багатства, незначні уламки великого цілого. Переважна більшість літописних творів загинули безповоротно у вогні пожеж, руїнах погромів, у вирі численних лихоліть. Лише в уривках відомі нам чернігівське, переяславське, галицьке літописання XII століття. Не дійшли до нас літописи: Розкольницький, Хрущівський, Іоакимівський, якими в першій половині XVIII століття користувався М. Татищев. Загинуло безслідно Перемишльське владичне зведення, що було в руках у славетного польського хроніста XV століття Яна Длугоша. На очах науки загинув під час московської пожежі 1812 року Троїцький літопис і т. д.

Та особливо болісною є загибель найдавніших літописних творів, які передували “Повісті временних літ” і які відбивають початки вітчизняної історіографії.

Першим історичним твором у нашій країні був “Літопис Аскольда”, започаткований близько 865–866 років і доведений, правдоподібно, до 883. Його відкриття – одне з найзначніших досягнень радянської науки в царині стародавньої історії східного слов’янства. Сам факт існування того літопису, запідозрений ще минулого століття відомим істориком і археологом І. Забєліним, був переконливо обґрунтований академіком Б. Рибаковим 1963 року.

До цього спричинилася дотепна інтерпретація ряду повідомлень Никонівського літопису – грандіозного історичного компендія, укладеного московськими книжниками в середині XVI століття за часів Івана Грозного. Тоді довкола митрополита Макарія склався гурток істориків, що вели активні й ретельні пошуки джерел, здатних пролити світло на найдавніші періоди в розвитку нашої країни. По монастирських книгозбірнях розшукувалися стародавні манускрипти – не лише давньоруські, а й іноземні, насамперед грецькі. Наслідком тієї роботи стали такі величезні за обсягом твори, як Воскресенський літопис, Лицьове зведення середини XVI століття, Степенна книга, а особливо – Никонівський літопис, який у повному зібранні руських літописів займає п’ять товстелезних томів. Серед матеріалів, виявлених московськими книжниками при кладанні Никонівського зведення, був і літопис Аскольда.

Б. Рибаков виділив 14 уривків, які вважає фрагментами тієї найдавнішої хроніки. При цьому він вибирав лише епізоди, що, поза сумнівом, належали “Літопису Аскольда” і не могли мати іншого походження. На тій стадії дослідження проблеми це був єдиний коректний метод, адже ще тільки належало довести історичну реальність твору.

Але коли завдання було виконане, ситуація змінилася докорінно. Нині наявність київського літописання третьої чверті IX століття не може викликати серйозних сумнівів (окрім деяких застережень, висловлених у літературі Л. Черепніним, Б. Клоссом та ін.). Отже, з'явилася доцільність (і можливість!) поставити питання інакше: а які ще фрагменти літописних зведень, наявних у розпорядженні науки, і передовсім "Повісті временних літ", можливо, походять з "Літопису Аскольда"?

Така постановка питання дала поштовх до розпочатого нами 1975 року дослідження, у результаті якого і з'явилася пропонована нині реконструкція найдавнішого твору східнослов'янської історіографії.

Наукове вивчення давньоруських літописів пройшло кілька стадій, які наочно ілюструють відому діалектичну схему: теза – антитеза – синтез. До кінця XVII століття літописні тексти сприймалися некритично, як такі, що не підлягають жодній перевірці чи вивірянню, не кажучи про заперечення. "Літописець свідчить те-то й те-то, отже, саме так було насправді" – ось нехитра теоретична засада, покладена в основу практично всіх тогочасних історичних опрацювань та розробок, не виключаючи й творів В. Татищева, М. Ломоносова, М. Щербатова. Найбільше, на що спромоглися тогочасні історики, – це вибрати з кількох суперечливих версій ту, яка їм здавалася найправдоподібнішою, причому правдоподібність визначалася на підставі суто суб'єктивних критеріїв.

Першим у вітчизняній історіографії світомо і цілеспрямовано поставив питання про критику джерел А. Л. Шлецер. Внаслідок того повороту з'явився "скептичний напрям" (М. Каченовський та його школа), що явив собою діаметрально протилежну крайність. Запопадливі критики давньоруських джерел явно перестаралися. Не встигли оговтатись, як від давньоруської джерельної бази взагалі нічого не залишилося. Літописи, "Руська правда", "Заповіт Володимира Мономаха", "Слово о полку Ігоревім" і т. д., і т. п. – все було оголошене фальсифікатами або, в кращому випадку, креатурою пізніших епох. Потрібні були зусилля цілого покоління істориків (М. Максимович, П. Бутков, М. Погодін та ін.), аби "скептичний туман" почав розвіюватися, а давньоруська писемна спадщина дістала реальну, наукову оцінку. Це безпосередньо стосувалося і вивчення давньоруського літописання. Може, навіть більше, аніж інших категорій джерел.

Отож, справжнє серйозне дослідження давньоруських літописів розпочалося у третій, синтетичний період, тобто в середині та другій половині XIX століття. Вже зусиллями К. Бестужева-Рюміна, І. Срезневського, М. Сухомлинова було з'ясовано, що кодекси, які дійшли до нас, – це складне літературне явище: **зведення**. Вони поєднують у собі тексти різного часу й різного походження. Таким чином, визначився принципово новий підхід до розуміння літописного викладу: на повний зріст постала проблема джерел, звідки давньоруські літописці черпали свої знання. Раніше над цим не замислювалися, хоча реальна ситуація, здавалося б, настійно вимагала відповіді на таке запитання.

Справді, хронологічний діапазон виключав можливість використання "живої інформації". Найдавнішим літописним твором, що є нині в розпорядженні історика, й досі залишається третя редакція Несторової "Повісті временних літ" (1119 рік). Нестор жив і писав на зламі XI і XII століть, тим часом у його творі знаходимо точні

дати, починаючи від середини IX століття. Звідки ж міг літописець, запозичити відомості про події двохсотлітньої і більше давності?...

Отже, не підлягає сумніву, що й Нестор-літописець, і решта давньоруських хроністів користувалися давнішими джерелами. Якими ж конкретно? Що то були за документи і яке вони мали походження?

Частково залучалися іноземні хроніки, передусім візантійські. Можна з упевненістю говорити про використання творів, зокрема Георгія Амартола та його продовжувача Симеона Логофета, деяких агіографічних оповідок. Безумовно, йшли в хід народні перекази й легенди; багато їх без особливих труднощів можна виявити в літописних текстах. Удавалися також до офіційних документів, що зберігалися в княжих архівах (тексти договорів, дипломатичне листування тощо). Проте основна частина відомостей має виразний історико-хронікальний характер, містить у собі давньоруський матеріал і походить з літописних текстів давнішого, аніж “Повість временних літ”, походження.

Якісно новий етап вивчення проблеми пов’язаний із працями О. Шахматова, котрий не лише обґрунтував наявність цілого ряду літописних зведень XI століття, що передували Несторовій “Повісті”, а й розробив досконалу методику для їх реконструкцій. Завдяки дослідницьким зусиллям самого Шахматова та його численних послідовників початкова історія давньоруського літописання постає перед нами в більш-менш повному і довершеному вигляді.

Сам О. Шахматов насамперед обґрунтував (і реконструював) так зване Початкове зведення 1093 року, яке безпосередньо передувало “Повісті временних літ” і основна частина якого дійшла до нас у складі Новгородського першого літопису. Далі – зведення Никона Печерського, укладена в 70-роках XI століття, і Найдавніше зведення 1037 року…

……………………………………………………………………………………….

… Епоха Аскольда (середина і друга половина століття) в розвитку Русі була визначним рубежем. Саме тоді завершується формування давньоруського феодалізму і Давньоруської держави. Київ перетворюється на один із найбільших політичних центрів тогочасної ойкумени. Русь провадить активну зовнішню політику і здійснює ряд масштабних акцій, з-поміж яких особливо слід підкреслити успішні походи на Константинополь і укладання перших договорів з греками. 860 року Аскольдова Русь прийняла християнство і почала здійснювати широку програму культурно-ідеологічних заходів. Перші відомості про переклад біблійних книг на давньоруську мову припадають на зиму 860–861 років. У житії Кирила Філософа, який тоді якраз перебував у Херсонесі на шляху до Хазарії, розповідається, що там він одержав до рук Євангеліє та Псалтир, “руськими письменами писані”. Отже, наша країна відразу ж після християнізації заходилася створювати власну церковну літературу.

Створення першої історичної праці серед ідеологічних заходів Аскольда, напевно, посідало одне із центральних місць. Досягши дипломатичного визнання з боку імперії, утвердивши себе в ролі великої держави, достойного контрагента Візантії, прилучившись до християнства, Русь мусила насамперед усвідомити своє минуле і чітко визначити власне місце серед інших країн християнського світу. Поява “Літопису Аскольда” була історичною необхідністю.

В нашому розпорядженні є важливі факти, які засвідчують високий рівень суспільно-історичної думки Аскольдової Русі. Маємо на увазі передусім "Руську еру", існування якої теж встановлено Б. Рибаковим. Ця ера – особливе літочислення, що передбачало відлік років від 860 літа – успішного походу київського зверхника на Константинополь і запровадження на Русі грецької віри. Красномовність цього факту неможливо переоцінити. Коли вже Русь у своїй історичній свідомості змогла піднестися до того, аби акт прилучення до християнської ойкумени проголосити початком нової доби, то чи варто говорити про відсутність "очевидної тенденції" в оцінках подій літописця, який висунув і обґрунтував ту ідею літочислення? Учений явно недооцінив справжнє значення зробленого ним відкриття.

Здійснена реконструкція "Літопису Аскольда" цілком підтверджує викладені міркування. Можна нарешті констатувати досягнення заповітної мети, до якої уперто прагнули всі дослідники давньоруського літописання: нині маємо справді **початковий** текст, що не є **зведенням**, тобто механічним з'єднанням давніших різнобарвних текстів. Це – цілком оригінальний твір, написаний на початку й до кінця однією рукою. Щоправда, автор його теж користувався певними джерелами, зокрема візантійського походження "Хроніка" Георгія Амартола, "Літописець вскорі" патріарха Никифора), але використання їх мало зовсім інший характер. Запозичувався зміст, а не готові шматки тексту. **Отож вважаємо "Літопис Аскольда" за перший твір вітчизняної літератури**.

На жаль, відтворити літопис у повному обсязі неможливо. Не весь його текст увійшов до пізнішого літописання; чимало важливих епізодів загинуло безслідно. Але й те, що є, очищене від пізніших нашарувань і приведене до системи, має вельми переконливий та імпозантний вигляд. Це, справді, не просто історична хроніка, присвячена елементарній реєстрації подій минулого. Це величний ідеологічний документ, покликаний ствердити авторитет Русі серед інших країн і насамперед – перед Візантійською імперією. Можна сміливо стверджувати: літописець Аскольда своїм пером вершив ту ж справу, що й київський хаган методами політики – дипломатичним та військовим.

Не будемо дивуватися, що центральне місце в літописі – майже половину твору – займає докладна розповідь про запровадження християнства на Русі і передовсім – про хрещення самого Аскольда. Для середньовічного атора це природно і зрозуміло. Відтворена з багатьох уривків, розсіяних по різних розділах пізніших хронік та по інших творах давньоруської літератури, – уривків, часто переадресованих, а часом і прямо фальсифікованих, – ця розповідь вражає нас грандіозністю думки, широтою охоплення історичного матеріалу та усвідомленням їхньої внутрішньої закономірності.

Величезна за обсягом "Промова Філософа" (дослідники давно вже дійшли висновку, що належить вона до другої половини IX століття) на перший погляд є нічим іншим, як коротким викладом Ветхого і (значно меншою мірою) Нового завіту, – з деякими суто теологічними інтерпретаціями. Насправді – це пристрасний політичний документ, спрямований проти претензій Візантійської імперії на зверхність. Недарма сформульована і послідно проведена в тій промові концепція "закликання нових народів" пізніше, за часів Ярослава Мудрого, стане наріжним

каменем ідеологічної полеміки Києва з Константинополем і знайде поглиблене філософське узагальнення в творчості Іларіона Русина.

Не можна не звернути уваги й на очевидні елементи “народного” християнства, наявні в “Промові Філософа” (і яких не могло бути в справжній промові Кирила, зверненій до Аскольда). Ці епізоди запозичені частково з апокрифічної літератури (“ідолотворча” діяльність Авраамова батька Фари або історія корони, знятої з голови фараона дитиною Мойсеєм), а частково мають явно єретичний характер, зокрема маніхейського кшталту (персоніфікація теологічних креатур, версія про змагання Сатани з Богом тощо).

У процесі реконструкції “Літопису Аскольда” з’ясувалося, що деякі уривки з нього утворили не тільки найдавнішу частину “Повісті временних літ” та інших літописних кодексів: вони були широко використані книжниками Ярослава Мудрого при написанні епізодів, які не мають до Аскольдових часів ніякого відношення. Є два такі цикли: один з них називаємо “Ольговою легендою”, другий – “Володимировою”.

……………………………………………………………………………………………

Але літописцям шкода було літературного матеріалу, видаленого з редагованих ними текстів. Отож, його використали для прославлення Ігоря та Олега, з одного боку, й Володимира – з другого. Так Олегу (та Ігорю) було приписано славетні походи на Константинополь, насправді здійснені Аскольдом у 860, 866 та 874 роках, і договори з греками, яких вони ніколи не укладали. Аналогічно великі шматки тексту, де йшлося про хрещення Аскольда (в тому числі і “Промова Філософа”), були дослівно вставлені в розповідь про навернення Володимира.

При цьому, зрозуміло, фальсифікатори XI століття прагнули послідовно замінювати імена, дати та інші реалії, аби приховати переадресування і передатування. Але зробили це не дуже ретельно. Частина імен та інших деталей лишилися і послужили нам своєрідними “речовими доказами”, що викривають літературну сваволю. Так, у деяких документах ім’я Володимира Свтославича виявилося пов’язане з іменами патріарха Фотія та рукопокладеного ним на Русь митрополита Михайла Сирина, що жили за століття до “рівноапостольного” князя.

……………………………………………………………………………………………

Проблемою є і відтворення давньоруського оригінального тексту. Ситуація надзвичайно ускладнюється проблемою графіки, якою користувалися книжники Аскольдових часів, – адже йдеться про епоху до початку моравської місії Кирила й Мефодія, а тим самим і до винайдення ними спеціального слов’янського алфавіту. Так звана Софійська абетка, якою напевно, було написано літопис, із погляду практичного застосування теж виявляє ряд додаткових питань. Тут стикаємося з потребою обґрунтування не тільки кожного слова, а й нерідко кожної літери. І те, й друге атор подає як ключ до розв’язання проблеми в спеціальній монографії “Походження слов’янської писемності” (К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1998).

Див: **Брайчевський М. Ю.** Літопис Аскольда. К.: Український Центр духовної культури, 2001. 132 с.

МОВА СТАРОРУСЬКИХ ТВОРІВ СВІТСЬКОГО ЗМІСТУ X–XIII ст.

І. С. Свєнціцкий

……………………………………………………………………………………………

Найбагатшим джерелом спостережень дослідника в ділянці стилю староруських пам'яток письменства є мова окремих частин навчального Літопису. Літопис, як енциклопедія відомостей з різних ділянок життя старої Русі, вводить різнорідні стилі розповідної мови: перекладу-переказу старослов'янських списків візантійських хронік, записів за архівними даними у договорах і угодах, народних оповідань, заповітів, посмертних похвал князів і їх житій, переказів і записів безпосередніх свідків про різні події в державі і між князями, автобіографічних і епістолярних пам'яток, діалогів, описів тощо. Скрізь у згаданих творах помічається окремий стиль мови не тільки в лексиці і фразеології, але й у внутрішній побудові з виразними слідами почувань, настроїв, переконання.

У цих складових частинах літопису є чимало живої розмовної лексики, зв'язаної з образами і порівняннями, які дуже оживляють вплив сухих історичних згадок, записів, документів та захоплюють природною силою поважної мови літописця. Він уміє зобразити і тонку жіночу хитрість в оповіданні про помсту Ольги, про її перебування в Константинополі, і войовничість її сина Святослава. Його продовжувач гнівними словами Володимира Мономаха малює загрозливість становища Русі, зумовлену постійними княжими суперечками, міжусобицями і зв'язками з ворогами задля вдоволення особистих амбіцій. Літописні часи половецького натиску на Подніпров'я і Подесення не тільки словами змальовують страхітливі наслідки цих нападів, але й ритмікою речень нагадують голосіння. Усе це багатство мови могло виявитися тільки в творах розповідного жанру, який є найвищим досягненням письменства домонгольської доби.

……………………………………………………………………………………………

Літописні пам'ятки про події кінця XI ст. – осліплення Василька Теребовельського (1097 р.) і кінця XII ст. – про підготовку походу Ігоря Святославича проти половців та його наслідки 1184–1187 рр. дають цінні доповнення для створення суцільної картини розвитку розповідного стилю староруської доби.

У повісті про Василька наростання живомовної лексики зв'язане з рядом моментів страхітливої події – «аже ввержен в ны ножь». Ця лексика стосується боротьби скованого Василька з виконавцями наказу і місця осліплення. Із короткого опису виходить, що княжа світлиця була при сінях, що долівка її була незастелена, що килим стелився перед дією осліплення, що з припічка можна було здерти одну й другу дошки, що тільки чотири дужі отроки – «удавиша и рамяно, яко персем троскотати», що за першим ударом Торчин «грѣшися ока и перерѣза ему лице», що повезли його «на колѣх по грудну пути, бѣ бо тогда мѣсяць груден, рекше ноябрь», що все те була «давыдова сколота», що Давид посилає Василя – «иди к Василкови тезу своему», що Василько думав: «хотѣл есмь мстити русьскѣй земли… и мыщю русьскую землю…». Із цієї лексики живі понині слова щоденного вжитку: *сіни, грудень;* рос. *ковер, доска, троскотати,* ст.-сл. *троскагрім, перун,* ст.-сл. *трѣск,* сучасне*: тріщати, тріск-іт, тез,* рос. *тёзка.*

Воєнна лексика залишилася як історичний пережиток аж до XIII ст., напр.: *на ворол* – в розсип, роєм; *сбити акы в мяч* – ст.-сл. – *мѧти, мѧк.* Фраза «поступиша к граду под вежами» свідчить про спосіб воювання, відомий у середньовіччі ще з римських часів, під охороною пересувних колиб – лат. vinea, testudo; обложені боронилися з города через «заборола» – гострокінчастий вінець частоколу оборонної стіни.

Наростання воєнної лексики продовжується в пам'ятках XII ст., коли не припинялася боротьба з половцями. З цієї лексики ми дізнаємося про помітний розвиток форм воєнної справи, коли в 1184 р. іде мова про «луци тузи самострѣлнии, одва 50 мужь можашеть напрящи»; «наворопници» виступають тут як нинішні роз'їзди розвідників, що входять «на шоломя» – узгір'я, щоб краще у далі роздивитись околицю та при нагоді напасти на «вьгаты, вагаты» – розвідників противника. Водночас дізнаємося про те, як відморозь («тала стопа») і «серен велик» (пол. sżron, укр. *мла, іней*) затримували виконання воєнних завдань. Опис перебування Ігоря в полоні у половців виявляє чимало подробиць із життя кочовиків.

Але найцінніший мовно-історичний матеріал у цій частині літопису виявляється в описах походів, нарад перед боєм і самих боїв та їх наслідків. Усе це неповторне і оригінально самобутнє, в ньому під легким шаром книжної мови б'ється живим потоком розмовна мова староруської доби. В описах боїв і полону є чимало поетичних образів і порівнянь, а головне голосільної ритміки у побудові речитативних частин, що в них літописець мимохіть виявив свої почування й переживання та передав настрій очевидця. Для прикладу можна взяти гіркі думки князя Ігоря про побоїще на Каялі, які можна вкласти і літературну форму речитативу:

Гдѣ нынѣ возлюбленный мой братъ?
Гдѣ нынѣ брата моего сынъ?
Гдѣ чадо рожения моего?
Гдѣ бояре думающеи?
Гдѣ мужи храборьствующеи?
Гдѣ ряд полъчный?
Гдѣ кони и оружья многоцѣньная?
Не ото всего ли того обнажихся?
И связня преда мя
въ роукы беззаконнымъ тѣмь…
И снидоша днесь грѣси мои на главу мою…

В описі наслідків невдалого походу 1185 р. вже в самого літописця складаються інші, ще більш насичені суспільним змістом і болем рядки:

И бысть скорбь и туга люта,
якоже николи же не бывала.
Во всемь Посемьи,
и в Новѣгородѣ Северьскомъ,
и по всей волости Черниговьскои:
князи изымани, и дружина изымана, избита:
и мятяхоуться, акы в мутви,

городи воставахуть.
И немило бяшеть тогда комоуждо своє ближнєє,
но многѣ тогда отрѣкахоуся душь своих,
жалующее по князих своихъ.

Ця образність і повторність речитативних форм у побудові історичного оповідання на протязі майже півтора сторіччя літопису є чи не найкращим доказом зародків поетичної форми, що органічно назрівала в староруському письменстві завдяки багатогранності його жанрів і нарешті виявилася в самостійній формі поеми.

Найбільші багатства збережених елементів живої мови найдавнішої доби знаходимо в російські мові, говіркові особливості якої виявилися вже наприкінці ХІ віку.

Архаїзми з доби розвитку староруської мови, що збереглися в говірках української і білоруської мов, належно зібрані, систематизовані і вивчені, дадуть у майбутньому географічні границі не тільки мовних територій окремих етнічних одиниць, але і політичних кордонів старокнязівської доби.

Мета цих студій зводилась до вияснення стадій наростання живомовної лексики, фразеології і синтаксису, часового тривання окремих лексем і їх семантичного обсягу та на основі цього до визначення структурного характеру мови староруської доби. В цій мові є ряд спільних рис із книжною мовою старослов'янських пам'яток IX–XI ст. Проте ці спільні риси слід скоріше вважати залишками давньослов'янського споріднення, а не механічним запозиченням, бо вони в різні стадії розвитку окремих слов'янських мов поступово завмирали, а на їх місце приходили нові конструкції з ясно окресленими функціями. Це зокрема стосується конструкції давального самостійного.

Монгольський період староруської доби найбільш темний і складний для дослідження, проте важливий для вивчення історії мови доби наростання нових політично-етнічних організмів, створених попередньою добою історичних передумов. Дослідник мови цього періоду мусить бути ґрунтовно обізнаним і в ділянці історії оригінального письменства Русі монгольської доби, і в широкій царині історії образотворчого мистецтва та всієї культури всіх частин Русі, а також з їх матеріальними пам'ятками. У всіх згаданих ділянках мова як відображення думки про дійсність давнього часу є дуже важливим джерелом пізнання історії суспільства.

Історію живої мови кожної етнічної групи якої б то не було доби можна досліджувати тільки на основі добре пізнаних і перевірених явищ попередніх станів мови, збережених у давніших письмових пам'ятках оригінального змісту.

Див.: **Свєнціцкий І. С.** Мова староруських творів світського змісту Х – ХІІІ ст. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол.: І. Г. Галенко, І. І. Ковалик, М. Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін. Львів: Вид-во Львівського університету, 1963. Кн. 7–8. С. 3–14.

МѢСТО И ВРЕМЯ ПЕРЕВОДА ХРОНИКИ

В. М. Истрин

……………………………………………………………………………………………..........

1) Словарный матеріалъ. Остается теперь словарный матеріалъ. Мы видѣли, что на словарномъ матеріалѣ останавливался иногда Срезневскій, не давая, впрочемъ, точныхъ выводовъ; но особенно выдвинулъ его въ своей упомянутой выше статьѣ А. И. Соболевскій. Съ его общимъ положеніемъ, что словарный матеріалъ церковнославянскихъ книгъ подъ перомъ русскихъ переписчиковъ оставался неприкосновеннымъ, за немногими исключеніями – слѣдуетъ согласиться: исторія любого текста въ различныхъ спискахъ обыкновенно доказываетъ это положеніе. Поэтому, если мы встрѣчаемъ въ какомъ-либо памятникѣ рядъ словъ, которыя должны быть признаны *русскими*, то мы можемъ не сомнѣваться въ томъ, что они восходятъ къ первооригиналу. Все дѣло, слѣдовательно, въ томъ, чтобы опредѣлить именно *русское* происхожденіе того или другого слова. Въ этомъ отношеніи въ настоящее время не можеть еще не быть сомнѣній. Если нѣкоторыя слова безъ колебаній могутъ быть признаны русскими, то относительно другихъ не можетъ быть такой увѣренности. Необходимо идти въ данномъ случаѣ ошупью и не бояться, если иныя слова, выставляемыя какъ русскія, впослѣдствіи могутъ встрѣтиться и въ памятникахъ южнославянскихъ. Ихъ наличіе въ послѣднихъ не поколеблетъ вывода о *русскомъ* происхожденіи памятника, если рядомъ съ ними мы встрѣтимъ слова дѣйствительно *русскаго* происхожденія или употребленія. Что касается хроники Георгія Амартола, то мы встрѣчаемъ въ ней немало словъ, которыя должны считаться безусловно русскими; къ нимъ присоединяются слова, которыя, хотя и не носять столь явнаго признака ихъ русскаго происхожденія (или употребленія), но которыя, однако, читаются въ другихъ памятникахъ, русское происхожденіе коихъ основывается на совокупности всѣхъ данныхъ, и не встрѣчаются въ памятникахъ южнославянскаго происхожденія. Важна, конечно, вся совокупность разсматриваемаго матеріала.

Какъ и въ другихъ случаяхъ, и здѣсь основнымъ фономъ для словарнаго матеріала служилъ церковнославянскій литературный языкъ. Но временами невольно проскальзывала русская народная стихія въ видѣ употребленія словъ народнаго, очевидно, разговорнаго языка; переводчикъ оставлялъ обычное литературное слово и ставилъ другое, обычное въ его живомъ говорѣ. Нѣкоторыя изъ нихъ существуютъ и сейчасъ въ народномъ употребленіи (а также частію и въ литературномъ). Напр. для словъ – ἀλγηδών, ἀρρωστία, ἐπίπονος, λώβη, μαλακία, σόσημα, νόσος, ὀδύνη, πάθος, πάνος, σκηπτός переводчикъ пользуется обычнымъ литературнымъ словомъ «болѣзнь», но одинъ разъ для передачи ἀρρωστία онъ употребилъ народное живое слово «болѣсть», столь обычное для нашихъ лѣтописей и сохраняющееся и въ теперешнихъ живыхъ говорахъ (см. Слов. Срезневскаго). Точно также для передачи словъ κατηγορεῖν, λοιδορεῖν, συκοφατεῖν, διαβάλλειν, περιβάλλειν, ὑποβάλλειν, διαλοιδορεῖσθαι переводчикъ даетъ литературный переводъ «клеветать», «оклеветать», но въ трехъ случаяхъ воспользовался, очевидно, живымъ русскимъ словомъ въ этомъ значеніи – «наговорить». Особенно слѣдуетъ обратить вниманіе на воинскіе термины, которыми переводъ хроники сильно сближается съ лѣтописями и съ такимъ памятникомъ русскаго происхожденія, какъ «Іудейская

Война» Іосифа Флавія. Къ числу такихъ терминовъ можно отнести – «осада», «выньзти», «бронистьць», «приспа», «скѣди», «изрѧдити», «гробля», «обложити», «заступъ», «кубара», «олѧдь», «дружина», «ловы дѣяти», «пристроити» (= ἐξοπλιζειν). Переводчику, очевидно, была хорошо извѣстна обычная тогда русская воинская терминологія, какъ она была извѣстна и авторамъ лѣтописей и переводчику Іосифа Флавія. Какъ и въ сужденіи о словарномъ матеріалѣ вообще (гл. 5-я), такъ и тутъ приходится брать за исходный пунктъ также Словари Миклошича и Срезневскаго. Оба Словаря въ разсматриваемомъ вопросѣ взаимно дополняютъ другъ друга: у Миклошича преобладаютъ памятники южнославянскіе, у Срезневскаго въ одинаковой степени использованы и памятники русскіе. Поэтому, если напр. какое-либо слово въ Словарѣ Миклошича не встрѣчается, а у Срезневскаго отмѣчено лишь въ памятникахъ *русскихъ*, то, хотя безусловнаго и абсолютнаго вывода отсюда сдѣлать еще нельзя, однако на это обстоятельство всегда слѣдуетъ обращать вниманіе: въ немъ можно видѣть одно изъ побужденій для дальнѣйшихъ взысканій. Постепенное привлеченіе новыхъ, еще не изслѣдованныхъ памятниковъ будетъ, конечно, видоизмѣнять наши предположенія въ ту или другую сторону, но въ настоящее время другого пути пока нѣтъ. Особенно не безъ значенія можетъ быть то, если окажется, что въ томъ или другомъ памятникѣ слова, не попавшія въ Словарь Миклошича, но отмѣчаемые Срезневскимъ только въ памятникахъ русскихъ, наблюдаются въ довольно большомъ количествѣ: процентъ случайности въ такомъ случаѣ, разумѣется, уменьшается. Такъ въ хроникѣ Георгія Амартола къ этой категоріи относятся слова: «сѣни», «съмлъвити», «сълъба», «прощеникъ», «осада», «одвърию», «выньзти», «болѣсть», «оудѣлъ», «изрѧдити», «гробля», «намлъвити», «гридь», «гридити», «заступъ», «мовьница», «быль», «вѣдуния», «скрипанию». Понятно, что въ чисто-богословскихъ частяхъ хроники и въ изложеніи библейской исторіи мы почти не встрѣтимъ русскихъ словъ, такъ какъ та и другая матерія и могла излагаться только лишь на обычномъ, литературномъ церковнославянскомъ языкѣ, бытовыхъ же словъ, употреблявшихся въ обычномъ обиходѣ, въ упомянутыхъ отдѣлахъ совсѣмъ почти не встрѣчалось по самому ихъ содержанію. Но конецъ хроники, а особенно «Продолженіе», взятое изъ хроники Симеона Логофета, не содержащее богословскихъ разсужденій, близко подходитъ къ изложенію житейской обстановки, и потому мы въ правѣ ожидать большаго употребленія бытовыхъ терминовъ, изъ которыхъ иные могутъ оказаться и чисто-русскими. Для сравненія слѣдуетъ привлечь, прежде всего, сербскій переводъ хроники Георгія Амартола и ту часть хроники Симеона Логофета, которая взята въ «Продолженіе» хроники Амартола. Такъ какъ обѣ послѣднія хроники происхожденія южнославянскаго, то изъ сопоставленія ихъ словарнаго матеріала съ хроникой Георгія Амартола наиболѣе ясно обнаружатся особенности перевода послѣдней, свидѣтельствующія о его русскомъ происхожденіи. Разумѣется, и здѣсь можетъ быть извѣстный элементъ случайности: различіе въ данномъ случаѣ между нашимъ переводомъ хроники и переводами сербскаго Амартола и Симеона Логофета можетъ объясняться не исключительно тѣмъ, что въ языкѣ переводчиковъ послѣднихъ двухъ памятниковъ не было тѣхъ словъ, которыя наблюдаются въ языкѣ переводчика нашего Амартола, но и тѣмъ, что всѣ они для одного и того же греческого слова употребляли

синонимическія выраженія; переводчикъ нашей хроники и тотъ для одного и того же греческаго слова употреблялъ, какъ видимъ, очень часто рядъ синонимическихъ выраженій. Но здѣсь, какъ и въ другихъ случаяхъ, надо брать всю совокупность словарнаго матеріала. Если въ цѣломъ рядѣ словъ нашъ переводъ сходится съ русскими лѣтописями и грамотами и другими русскими памятниками, съ одной стороны, а съ другой – въ томъ же рядѣ словъ съ сербскимъ Амартоломъ и съ Симеономъ Логофетомъ расходится, то и элементу случайности долженъ быть положенъ извѣстный предѣлъ. Помимо того, для параллели можно указывать на такіе памятники, которые надо считать переведенными на Руси, какъ «Житіе Андрея Юридиваго», «Исторія Іудейской войны» Іосифа Флавія, «Пчела», «Житіе Василія Новаго» и др. Правда, многое остается и здѣсь въ области предположеній, и дальнѣйшія изслѣдованія могутъ нѣкоторыхъ изъ нихъ и не подтвердить: но повторяю, въ разсматриваемомъ вопросѣ приходится идти постепенно, и нѣтъ никакого сомнѣнія, что, съ другой стороны, иныя предположенія, при болѣе внимательномъ анализѣ древнихъ славянорусскихъ памятниковъ, получатъ и подтвержденіе.

……………………………………………………………………………………

Такимъ образомъ, несмотря на указанныя въ началѣ этой главы затрудненія, все же весь приведенный выше матеріалъ даетъ достаточно доказательствъ *русскаго* происхожденія хроники. И нѣкоторыя фонетическія особенности, и своеобразная передача нѣкоторыхъ собственныхъ именъ, и словарный матеріалъ – все можетъ объясняться только лишь при признаніи факта перевода хроники *русскимъ* переводчикомъ. Наиболѣе рѣшающими явленіями въ этомъ отношеніи служатъ: 1) употребленіе приставки «вы»; 2) передача греч. μβ черезъ «мб»; 3) отчество «ичь»; 4) нѣкоторыи глоссы и ихъ правописаніе; 5) имя «Бохмитъ»; 6) имя «Судъ», и 7) словарный матеріалъ. Остальные отмѣченные факты являются лишь подкрѣпленіемъ основного положенія. Во всѣхъ указанныхъ фактахъ разсматриваемый переводъ хроники Георгія Амартола рѣзко отдѣляется отъ другихъ родственныхъ памятниковъ южнославянскаго происхожденія, какъ напр. Хроники Іоанна Малалы, Іоанна Зонары, Манассіи, Симеона Логофета и «сербскаго» Амартола. Наоборотъ, по крайней мѣрѣ въ словарномъ отношеніи, онъ сближается съ такими памятниками, русское происхожденіе которыхъ если еще пока вполнѣ не доказано, однако, имѣетъ за собой много данныхъ, какъ «Іудейская война» Іосифа Флавія, «Житіе Андрея Юродиваго», «Житіе Василія Новаго», «Пчела» и др. Въ военно-технической терминологіи переводъ хроники настолько сближается съ русскими лѣтописями, что получается впечатлѣніе, какъ-будто онъ вышелъ изъ той же среды, что и лѣтописи. Какъ уже сказано, «руссизмы» являются въ хроникѣ, какъ элементъ случайный, стихійный. Переводчикъ переводилъ памятникъ на тогдашній литературный т. е. церковнославянскій языкъ и лишь непроизвольно дѣлалъ уступки своему живому говору. Лишь въ военной терминологіи онъ не имѣлъ въ литературномъ языкѣ необходимаго запаса словъ и по необходимости долженъ былъ пользоваться русскими терминами. Разумѣется, мѣстомъ перевода надо признать южную Русь, въ частности Кіевъ. Кто былъ переводчикъ – для рѣшенія этого вопроса данныхъ мало. Былъ ли онъ духовнымъ

или свѣтскимъ лицомъ – сказать нѣтъ основаній. Одно только несомнѣнно, что ему хорошо был извѣстны и княжескій бытъ и военная обстановка.

Съ опредѣленіемъ *русскаго происхожденія* перевода хроники Георгія Амартола связывается и опредѣленіе *времени* его совершенія. Когда былъ сдѣланъ переводъ хроники? Ниже въ 9-й главѣ указывается, что въ «Повѣсти временныхъ лѣтъ» читаются уже заимствованія изъ хроники, и слѣдовательно ея переводъ уже существовалъ въ началѣ XII вѣка. Но тамъ же указывается, что лѣтописныя заимствованія изъ хроники – происхожденія двоякаго: во-первыхъ, изъ т. н. «Хронографа по великому изложенію», изъ котораго произошли и «Еллинскій Лѣтописецъ» второй редакціи и оригиналъ «Хронографическихъ Палей», и во-вторыхъ – изъ полнаго текста хроники; по терминологіи лѣтописца, первое заимствованіе сдѣлано изъ «Лѣтописанія греческаго», а второе – изъ «Лѣтописанія Георгія». Анализъ «Повѣсти временныхъ лѣтъ» доказываетъ, что заимствованіе изъ «Лѣтописанія греческаго» т. е. изъ «Хронографа по великому изложенію» было сдѣлано первымъ редакторомъ «Повѣсти», т. е. эти заимствованія уже читались въ первоначальномъ сводѣ или видѣ нашей Лѣтописи, каковой видъ могъ бы по справедливости быть названъ *первой* редакціей «Повѣсти временныхъ лѣтъ». Тотъ же анализъ приводитъ къ заключенію, что первоначальный сводъ Лѣтописи былъ составленъ въ началѣ второй половины XI вѣка, при князѣ Изяславѣ Ярославовичѣ. Отсюда слѣдуетъ, что въ это время существовалъ и «Хронографъ по великому изложенію», сложившійся, слѣдовательно, раньше этого времени, а отсюда уже слѣдуетъ то, что и хроника Георгія Амартола существовала уже, по крайней мѣрѣ, въ концѣ первой половины XI вѣка . А это опредѣленіе времени приводитъ насъ къ тому періоду переводческой дѣятельности кн. Ярослава, о которомъ говоритъ лѣтописецъ подъ 1037 годомъ.

А. А. Шахматовъ въ своемъ трудѣ «Разысканія о древнѣйшихъ лѣтописныхъ сводахъ» (стр. 416) высказалъ замѣчательную мысль о связи происхожденія нашей Лѣтописи съ основаніемъ въ 1037 году русской митрополіи, съ прибытіемъ въ Кіевъ греческаго митрополита и съ основаніемъ въ Кіевѣ церкви св. Софіи, ставшей кафедральной митрополичьей церковью. Хотя непосредственная связь митрополичьей дѣятельности съ возникновеніемъ нашей начальной Лѣтописи и не можетъ быть принята такъ, какъ ее изображаетъ авторъ, но самая мысль о значеніи этихъ фактовъ т. е. основанія митрополіи и прибытія митрополита можетъ быть не только принята, но и расширена. Такое важное событіе, какъ возведеніе русской церкви на степень митрополіи, несомнѣнно, должно было имѣть большое значеніе для всей русской жизни, и между прочимъ – въ области просвѣщенія и развитія литературы. Съ митрополитомъ долженъ былъ прибыть цѣлый греческій клиръ, который могъ привезти съ собой и собраніе книгъ для перевода. Лѣтописецъ не даетъ намъ подробной картины просвѣтительной дѣятельности Ярослава, но и изъ немногихъ его словъ можно догадываться о роли и значеніи Ярослава въ наступленіи новаго періода въ развитіи русской литературы. Первая половина княженія Ярослава (съ 1015 г.) для литературы прошла безслѣдно. Ярославъ, который, по изображенію лѣтописца, былъ истиннымъ книголюбцемъ, въ первую половину своего княженія не имѣлъ, однако, времени заниматься просвѣтительной дѣятельностю: онъ былъ занятъ упорной борьбой сначала съ Святополкомъ, а

потомъ съ Мстиславомъ Тмутороканскимъ. Упорная борьба съ послѣднимъ окончилась лишь въ 1026 году, когда князья подѣлили между собой Кіевское княжество, и Ярославъ остался въ Кіевѣ, а Мстиславъ сѣлъ въ Черниговѣ. Десятилѣтній періодъ мирнаго сожительства князей, до смерти Мстислава въ 1036 г., когда Ярославъ опять сталъ единодержавнымъ княземъ, – этотъ періодъ и могъ быть употребленъ Ярославомъ на свое образованіе и на ознакомленіе съ состояніемъ русскаго просвѣщенія. Послѣднее до сихъ поръ удовлетворялось исключительно изъ тѣхъ книгъ, которыи были принесены первыми просвѣтителями русскихъ людей т. е. болгарскимъ духовенствомъ. Эта принесенная литература была большая по количеству, но незначительная по разнообразію; она состояла главнымъ образомъ изъ книгъ церковнобогослужебныхъ и непосредственно къ нимъ примыкающихъ – житій и поученій. Ярославъ изображается лѣтописцемъ, какъ греколюбецъ, и вполнѣ возможно, что онъ въ указываемый десятилѣтній періодъ выучился греческому языку (если не зналъ его и раньше) и при посредствѣ заѣзжихъ грековъ могъ узнать о наличномъ богатствѣ греческой литературы. Какъ цѣнитель просвѣщенія, онъ могъ желать увеличить число книгъ, вращавшихся среди русскихъ читателей, а единственный способъ для этого былъ переводъ съ греческаго языка. Одновременно съ этимъ, Ярославъ замыслилъ основать на Руси особую митрополію, а для этого должно было войти въ переговоры съ греками. Какіе были переговоры и какъ долго они тянулись, мы ничего объ этомъ не знаемъ: лѣтописецъ сообщаетъ только объ ихъ конечныхъ результатахъ. Но не невѣроятно, что въ числѣ условій, предложенныхъ Ярославомъ грекамъ, былъ привозъ съ собой для перевода и различныхъ книгъ. Греки должны были охотно идти на это условіе. Они хорошо должны были понимать, что распространеніе греческой литературы поможетъ имъ, съ своей стороны, овладѣть умами русскихъ людей и тѣмъ усилить свое господство. Самое учрежденіе митрополіи было результатомъ борьбы двухъ вліяній – греческаго и болгарскаго. Побѣдило греческое вліяніе, и для древнерусской литературы эта побѣда, съ одной стороны, оказалась очень благодѣтельной: она обогатила русскую литературу цѣлымъ рядомъ новыхъ произведеній, которыхъ въ болгарской литературѣ не существовало. Греческій клиръ, прибывшій съ митрополитомъ на Русь въ 1037–39 г., привезъ съ собой книги, которыя и стали тотчасъ же переводиться. Къ этому времени уже подросли тѣ дѣти «нарочитыхъ чади», которыхъ когда-то набралъ Владиміръ для обученія, и несомнѣнно, что изъ нѣкоторыхъ этихъ дѣтей образовались и книжники. Къ ихъ числу принадлежалъ напр. знаменитый митроп. Иларіонъ, аторъ «Слова о законѣ и благодати», въ которомъ онъ воздалъ должную хвалу Ярославу. Пріѣзжіе греки могли обучить русскихъ книжниковъ греческому языку, и вотъ у насъ начался новый періодъ литературы, періодъ переводческій, который скоро оказалъ свое вліяніе и на составліе русскихъ самостоятельныхъ произведеній; въ результатѣ его явилась, между прочимъ, и наша «Лѣтопись».

Вновь привезенная литература и теперь переводимая русскими книжниками была разнообразнаго содержанія. Тутъ были и произведенія по естествознанію, какъ «Христіанская Топографія» Козьмы Индикоплова, и сочиненія повѣствовательныя, какъ «Александрія» или «Повѣсть объ Акирѣ Премудромъ», и житійно-легендарнаго, какъ «Житіе Василія Новаго» и, можетъ быть, «Откровеніе Мефодія

Патарскаго», которымъ впослѣдствіи воспользовался Несторъ для своей редакціи «Повѣсти временныхъ лѣтъ», и сочиненія догматическія, какъ «Исповѣданіе вѣры» Михаила Синкелла, якобы преподанное Владиміру при его крещеніи, и, наконецъ, сочиненія историческія, какъ хроника Георгія Синкелла, по всей вѣроятности, «Исторія Іудейской войны» Іосифа Флавія и «Договоры русскихъ съ греками» и въ довершеніе всего – *Хроника Георгія Амартола.*

Лѣтописецъ, составлявшій свой трудъ въ 50-хъ годахъ XI столѣтія, помѣстилъ, однако, похвалу просвѣтительной дѣятельности Ярослава, съ прямымъ указаніемъ на совершавшіеся подъ личнымъ наблюденіемъ князя переводы «отъ Грекъ на Словѣньское писмо», подъ 1037 годомъ. Основаніемъ для выбора этого именно года и послужило то, что просвѣтительная дѣятельность Ярослава, выразившаяся, между прочимъ, въ переложеніи книгъ «отъ Грекъ на Словѣньское писмо» и протекшая, очевидно, на глазахъ лѣтописца, и начиналась собственно съ этого времени, т. е. съ прибытія греческаго клира во вновь основанную русскую митрополію.

Такимъ образомъ, время перевода хроники Георгія Амартола опредѣлится точнѣе, это – *сороковые годы XI столѣтія.*

Див.: **Истринъ В. М.** Мѣсто и время перевода хроники. *Книгы врємєньныꙗ и ѡбразныꙗ Гєѡргиꙗ Мниха. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ. Текстъ, изслѣдованіе и словарь.* Томъ II: а) Греческій текстъ «Продолженія Амартола»; б) Изслѣдованіе. Петроградъ, 1922. С. 268–309.

ПРО МОВУ КИЇВСЬКОГО ЛІТОПИСУ XII ст.

О. С. Мельничук

Київський літопис XII ст., який входить разом з однією з редакцій Повісті временних літ і Галицько-Волинським літописом до складу Іпатіївського і найближчого до нього Хлєбниковського літописних списків, займає особливе місце серед пам'яток давньоруської писемності з двох причин: за своїм обсягом і за ступенем відображення стабілізованих літературних норм власне давньоруської мови відповідного періоду. Загальний обсяг тексту Київського літопису, що розповідає про події, які відбулися в Києві та в інших південноруських землях з 1118 до 1198 р., перевищує наявний у тому ж списку текст Повісті временних літ (з 852 до 1117 р. разом з недатованим вступом) у півтора рази, а текст Галицько-Волинського літопису (з 1201 до 1292 р.) – удвоє.

Порівняно великий обсяг тексту Київського літопису пояснюється максимальною докладністю вміщених у ньому порічних записів, особливо в центральній його частині. Записи, вміщені в цій частині всього тільки під сімома суміжними роками (1146–1152 рр.), становлять більше, ніж третину всього тексту Київського літопису (146 із 430 стовпців широкоформатного типографічного видання). Один тільки запис під 1151 р. займає в типографічному виданні 28 стовпців (6,5 % усього тексту літопису). Кожний такий порічний запис являє собою детальний виклад численних фактів, які стосуються політичних взаємовідношень і воєнних конфліктів між Києвом і удільними князівствами, а також іншими слов'янськими і неслов'янськими землями, який нерідко переходить у справжню епічну розповідь з дослівним відтворенням конкретних висловлювань історичних осіб у формі прямої мови.

Вивчення Київського літопису досі велось недостатньо інтенсивно. Таке становище значною мірою було зумовлене тим, що Київський літопис дуже рідко виділявся дослідниками як самостійний літописний твір. Навіть О. О. Шахматов ділить Іпатіївський список усього на дві головні частини: першу, яка починається Повістю временних літ і доходить до 1198 р. (тобто охоплює і весь Київський літопис), і другу, яка становить Галицько-Волинський літопис. З огляду на це нечисленні дослідження, які стосувалися мови давньоруських літописів, у кращому разі давали розрізнені відомості про мову Київського літопису в рамках загальної, недиференційованої характеристики Іпатіївського списку, а частіше навіть праці, орієнтовані на виявлення давньоруських витоків української мови, обмежуються даними про мову Повісті временних літ і Галицько-Волинського літопису. А між тим, лінгвістичні факти Київського літопису XII ст. у деяких важливих відношеннях мають для історії східнослов'янських мов більше значення, ніж факти будь-якого іншого з давньоруських літописів, які збереглися.

Значення Київського літопису для історії східнослов'янських мов полягає насамперед у тому, що ця пам'ятка з найбільшою адекватністю відображає давньоруську літературну мову XII ст. в її розповідному стилі. На відміну від Повісті временних літ, написаної частково старослов'янською (слов'яно-руського типу) мовою і частково «давньоруською літературною мовою «розповідного типу» із значною домішкою церковнослов'янізмів», як і на відміну від Галицько-Волинського літопису, особливо першої його частини – Галицького літопису,

написаного неорганічною сумішшю церковнослов'янської і давньоруської мов з великою кількістю помилок у вживанні церковнослов'янських форм і синтаксичних конструкцій, Київський літопис, за винятком незначної кількості порівняно невеликих вставок типу молитв, некрологів або записів на церковні теми, послідовно витриманий у власне давньоруському літературномовному оформленні, у якому церковнослов'янізми типу *время, преставися, отвѣща, изнемогающю* трапляються лише як усталені лексичні чи граматичні запозичення з близькоспорідненої мови. Помітні навіть при звичайному читанні тексту, без проведення спеціальних досліджень, мовні відмінності Київського літопису від Повісті временних літ і Галицько-Волинського літопису в межах того самого Іпатіївського списку свідчать про те, що протягом XII ст. у центрі Київської Русі остаточно сформувались чіткі і стійкі норми давньоруської літературної мови, які, можливо, до того часу ще не встигли поширитися на периферійній землі.

Зіставлення основного тексту Київського літопису і окремих включень до нього, написаних за церковнослов'янськими зразками, показує, що укладачі цього літопису вільно володіли тільки власне давньоруською писемною мовою з її вже досить визначеними орфографічними, граматичними і стилістичними нормами, тим часом як у своїх спробах використання церковнослов'янської мови вони допускали значні огріхи її норм. Особливості живої розмовної мови Києва, зокрема фонетичні, чіткіше простежуються саме в цих вставках, орієнтованих на церковнослов'янські зразки, ніж в основному тексті, який послідовно відображає традиційні писемні норми власне давньоруської літературної мови.

Є всі підстави вважати, що вирішальний вплив на формування давньоруських літературномовних норм розповідного жанру, відмінних від норм церковнослов'янської мови, справили давні традиції ділової писемності великокнязівської канцелярії, які заходять деякими своїми коренями ще в дохристиянські часи. Поряд з церковними і монастирськими центрами великокнязівська канцелярія (а за нею й канцелярії інших князівств) стала однією з баз самого розвитку давньоруського літописання. Специфічною особливістю старовинної ділової писемності є своєрідне поєднання в ній обов'язкових прийомів оформлення документів за допомогою традиційних мовних формул і зумовленої міркуваннями ділової точності тенденції до дослівної фіксації висловлювань зацікавлених осіб, які звичайно відображають характер живої розмовної мови. Цей другий мовний компонент ділової писемності в розповідному жанрі набув дальшого розвитку, тимчасом як традиційні мовні формули зайняли в цьому жанрі зовсім незначне місце у вигляді вступного звороту «В лѣто (таке-то)», «Томь же лѣтѣ преставися (князь чи єпископ такий-то)» і под. Замість цього провідну роль дістав зв'язний розповідний авторський текст, що найбільш безпосередньо відображає вироблені норми літературної мови. Оскільки ці норми в давньоруських літописних текстах помітно відрізняються від норм церковнослов'янської мови, їх, природно, слід зводити до місцевої, власне давньоруської мовної основи. Зокрема цілком закономірно припустити, що особливості мови Київського літопису XII ст. певною мірю відображають живе давньоруське мовлення Києвав цього періоду, яке становило, на думку ряду дослідників, починаючи з О. О. Шахматова, київське койне, що утворилося в результаті взаємодії різних територіальних діалектів,

переважно південноруських. Формуючись у центрі давньоруської держави, норми літературної мови поширювались на писемність інших міст країни, хоч тут могли проявлятися й місцеві мовні особливості, зумовлені сталою традицією (як, наприклад, у Новгороді) або недостатнім засвоєнням загальних норм (як, наприклад, у Галичі).

У світлі сказаного стає ясним другий аспект лінгвістичного значення тексту Київського літопису: цей текст, у порівнянні з усіма іншими пам'ятками давньоруської мови, містить найбільшу кількість даних про структуру живої давньоруської мови XII ст., особливо київського койне того часу. Звичайно, це не означає, що мова Київського літопису була тотожна з народною розмовною мовою тодішнього населення Києва. Між давньоруською літературною мовою XII ст. і живою розмовною мовою Києва того самого періоду існували такі відмінності, які мають місце між будь-якою нормалізованою літературною мовою і її живою народнорозмовною основою. Тому слід мати на увазу, що дані про живу народнорозмовну мову XII ст. можуть бути одержані тільки шляхом ретельного і глибокого дослідження літературного тексту. При цьому поряд з урахуванням літературних норм, успадкованих із попередніх етапів розвитку давньоруської мови (до XII ст.), серйозна увага має бути приділена можливим видозмінам тексту літопиус, що з'явилися в результаті наступних його переписок, а то й редакцій. Тому перш ніж перейти до огляду конкретних мовних особливостей тексту Київського літопису за Іпатіївським списком, слід стисло нагадати відтворювану дослідниками історію формування цього тексту.

На думку дослідників, Київське літописне зведення 1198–1199 р, яке починалося Повістю временних літ і ввійшло до складу Іпатіївського списку, становило нову редакцію початкого київського тексту (точніше, паралельних текстів окремих київських літописців), до якого при цьому було внесено деякі вставки з інших літописних джерел, особливо чернігівського. У кінці 80-х чи на початку 90-х років XIII ст. текст Київського зведення кінця XII ст. було з'єднано з текстом Галицько-Волинського літопису у Володимирі-Волинському або в Пінську. Оскільки це з'єднання, за зовнішніми ознаками, було чисто механічним, немає підстав припускати, що при цьому в текст Київського літопису було внесено які-небудь зміни. Таким чином, аж до часу цього з'єднання з Галицько-Волинським літописом у загальному зведенні зберігався первинний мовний характер тексту Київського літопису XII ст. Знайдений в Іпатіївському монастирі м. Костроми текст Іпатіївського списку цього зведення, який відноситься до 1425 р., виявляє ряд переважно фонетичних ознак, які свідчать про те, що його переписувач належав до північноруської (великоруської) мовної області. Чи є Іпатіївський список безпосередньою копією Володимиро-Волинського (Пінського) зведення, чи йому передували ще які-небудь копії – південноруські або північноруські, – зараз установити неможливо. В усякому разі, при лінгвістичному аналізі тексту Київського літопису за Іпатіївським списком необхідно мати на увазі, шо на мові київського тексту літопису з'явились пізніші нашарування північноруського характеру.

Фонетичні явища Київського літопису XII ст. за списком 1425 р. можуть бути поділені на чотири історико-генетичні категорії: відображення давніх звукових

особливостей, успадкованих давньоруською мовою з праслов'янської, які згодом змінилися; фонетичні церковнослов'янізми; фонетичні явища, які відображають давні діалектні особливості південної Русі; діалектні особливості, внесені північноруським переписувачем.

До першої категорії фонетичних явищ належать сліди і рефлекси давніх редукованих голосних у різних позиційних умовах, відображення споконвічної м'якості шиплячих, рефлексація давніх сполучень **гы, кы, хы**, явища редукції кінцевих голосних повного твореняя і факти стягнення голосних.

Відображення і рефлексація в тексті Київського літопису давніх редукованих глосних **ъ, ь** поза спеціальними позиційними умовами (зокрема, не перед **р, л, й**) являє собою досить складну і не в усіх відношеннях прозору картину. У першому кореневому складі редуковані голосні, що опинилися в слабкій позиції, послідовно зникли, за винятком порівняно рідких випадків, коли випадіння редукованого вело до утворення важко артикульованого сполучення приголосних. Наприклад (вибірково наводиться лише незначна частина наявних прикладів): *слатисѧ* 685, *посла* 292, 440, 693, *гнати* 289, *гнавъ* 437, *гнаша* 692, *звати* 682, *призва* 290, *кнѧзь* 290, 580… Проте в усіх тих випадках, коли випадіння слабкого редукованого повинно було привести до утворення складних сполучень приголосних типу **мст, тсн, дск**, старий редукований голосний послідовно зберігається на письмі (виняток типу *цтю* «тестю» 685 при звичайних написаннях цього слова як *тѣстѧ* 685, 686 (2 р.), *тѣсть* 686, *тѣстю* 687 пояснюється, очевидно, фонетичним об'єднанням початкового **ц** (<**тс**) з прийменником *къ,* який йому передує). Рідкі винятки протилежного порядку з написанням **ъ** або **ь** у слабкій позиції при відсутності складних сполучень приголосних (типу *мьногоцѣньнымъ* 582, *зьлую* 588) являють собою данину церковнослов'янської традиції… Послідовність подібних написань в Іпатіївському списку 1425 р. свідчить про те, що вони є правильними відображеннями тексту, який відтворює київське літописне зведення кінця XII ст., і що в живому київському мовленні XII ст. ці редуковані голосні ще чітко вимовлялись. Таким чином, у загальне положення про те, що в початкових перших переднаголосних складах слабкі редуковані зникали раніше, ніж у внутрішніх складах, повинно бути внесене відповідне уточнення. Крім цього, очевидно, слід припустити, що редукований голосний переднього ряду **ь** зберігав дещо більшу стійкість, ніж редукований **ъ**. Свідченням цього може бути спорадичне написання старого **ь** в окремих випадках і між одиночними приголосними (пор. *оумьчаша* 287), а також у сильній позиції в таких випадках, у яких Іпатіївський список виявляє вже переважаюче написання **е**. Пор. *льстью* 286, *при честью* 286, *честьное* 288, *менше* 291, *меньшии* 588 і под. У звичайних умовах (поза складними сполученнями приголосних) сильні редуковані – як **ъ**, так і **ь** – у початкових кореневих складах всюди виявляються зміненими в голосні повного творення **о** і **е**: *кождо* 289, *кровь* 291, 584, *потькы* 582, *весь* 288, 583 і под.

У складі суфіксів слабкий редукований виявляється опущеним майже так само послідовно, як і в початковому кореневому складі. Пор. *слышавше* 289, 439, 587, *бывше* 290, *бывши* 694, *ставшю* 441… Лише в рідких випадках написання **ъ** у складі дієприкметникового суфікса -**(в)ъш**- зберігається, напр.: *съвъкоупивъше* 291, *наѣхавъше* 442… Поодинокість подібних написань говорить про те, що вони не

були звичайними і для тексту київського зведення кінця XII ст. і, значить, у живому мовленні тут уже не чулись. Можливо, що вони пояснюються традицією письма, яка ще зрідка проявлялась саме щодо цих форм, або ж впливом написань дієприкметникових форм називного відмінка чоловічого роду типу *воевавъ* 286, *оувѢдавъ* 290 з традиційним кінцевим **ъ**, який надовго зберігся, хоч і в таких формах перед часткою **сѧ ъ** звичайно опускається: *оукрѢпивсѧ* 290, *острашивсѧ* 292, *лишивсѧ* 295, *смолвивсѧ* 685 (але *оублюдъсѧ* 686).

У сильній позиції на місці суфіксального **ъ** закономірно пишеться **о**, яке тут у XII ст. вже вимовлялось: *пѧтокъ* 294, *надѢлокъ* 688, *грѧзокъ* 438, *Городокъ* 444 та ін.

Слабкий редукований **ь** у складі суфіксів зберігається на письмі значно частіше, ніж **ъ**. Звичайним є його пропуск тільки в позиції між одиночними приголосними. Такими є приклади написання без **ь** давнього суфікса **-ьн-**: *брашно* 584, *бубны* 436, *обѢднѢ* 691, *Дмитровну* 286, *ратного* 438, *подобна* 581, *красну* 580… Проте нерідко в подібних умовах на письмі зберігається **ь**: *ѡканьныи* 586, *многоцѢньна* 582, *тлѢньныхъ* 583, *ДесѧтиньнѢи* 441…
Безсумнівно, важливу роль у таких написаннях відіграє стара традиція письма і вплив церковнослов'янських зразків (майже дві третини виявлених прикладів такого характеру припадає на церковнослов'янізований запис про вбивство князя Андрія Боголюбського під 1175 р.). Показово, однак, що більшість зафіксованих випадків збереження на письмі суфіксального **ь** припадає на сполучення **ньн, тьц, дьц, тьч, жьш**, у яких після випадіння **ь** повинні були би відбутися стягнення приголосних. Очевидно, у мові Києва XII ст. такі стягнення уникались, і тому у вимові тут ще зберігався **ь** або якийсь його голосний рефлекс. У поодиноких випадках цей рефлекс передається на письмі буквою **е**: *нетлѢненаꙗ* 583, *врѢмѢненыхъ* 584, *ѡканеныѢ* 585.

У тих позиційних умовах, коли випадіння **ь** привело би до утворення складних груп приголосних (із трьох і більше членів), написання слабкого **ь** у суфіксах, як і в початкових кореневих складах, послідовно зберігається. Найбільшою мірою це стосується суфікса **-ьск-**, який без **ь** у тексті літопису практично (за винятком випадків стягнення типу *Рускои, тысѧчкои*) не трапляється. В основному це топоніми і особливо похідні від них прикметники: *Смоленьскоу* 441, 693, *Витебьска* 693, *МѢньску* 445, *Галичьскыи* 442, *Черниговьский* 287, 690, *Киевськыи* 694 та ін. Так само послідовно пишеться **ь** у суфіксах **-ьств-, -ьн-** після сполучення **-ст-** та в деяких інших: *множьство* 287, 441, *старѢшиньство* 686, *мужьству* 584, *честьное* 288, *кр(с)тьными* 693, *причастьника* 589, *земльного* 584, *черньцемь* 588, *страстотерпьче* 585. Про те, що особливий редукований **ь** у цих позиціях вимовлявся ще в кінці XII ст., свідчать поодинокі випадки заміни **ь** у подібних умовах голосним **е**: *множество* 585. Написання **ь** нерідко зберігається і у випадках стягнення сусідніх з ним приголосних. Пор. *Торцькыи* 685, *всѧчькаѧ* 585, *мужьтво* 583.

У сильній позиції на місці старого **ь** у суфіксах послідовно пишеться **е**, що означає голосний звук, який вимовлявся тут уже в XII ст.: *тѧжекъ* 440, *силенъ* 587, *Половець* 290, *ПоловечьскиѢ* 438, *Смолнескъ* 682, *Смоленьск(о)у* 441, *оконечнаꙗ* 295 та ін. У суфіксі **-ець** під наголосом і частково в деяких інших випадках замість

очікуваного **е** пишеться **Ѣ**: *вѣнѣць* 584, *конѣць* 587, *конѣчнымъ* 585, *сновѣць* 682, *правѣдникы* 588. Можливо, що в певних фонетичних умовах голосний **е** на місці сильного **ь** у давньокиївському говорі змінився в **Ѣ**.

…………………………………………………………………………………………............................

Підсумовуючи спостереження, які стосуються написань старих редукованих голосних і їх рефлексів у тексті літопису, можна зробити висновок, що на кінець XII ст. у сильних позиціях, а також у колишніх сполученнях **ър, ъл, ьр** у давньоруському говорі на місці **ъ** послідовно вимовлявся голосний **о**, а на місці **ь** – **е**. Що ж до слабких позицій, то в них редуковані голосні повністю зникли з вимови тільки в тих випадках, коли після їх випадіння утворювалися легкі для вимови сполучення з двох приголосних, а в інших умовах залишкова вимова редукованих голосних, очевидно, ще зберігалась. При цьому слабкий редукований **ь** виявляє помітно більшу стійкість, ніж слабкий **ъ**. Чи це відображає справжню відмінність в історичній стійкості слабких **ъ** і **ь** як звуків, чи є тільки особливістю письма, пов'язаною з початком традиції вживання **ь** після м'яких приголосних, сказати важко.

З інших фонетичних змін давньоруського періоду, які охопили на XII ст., очевидно, всі основні східнослов'янські говори, у тексті Київського літопису послідовно відображається ствердіння приголосного **м**, після якого відпав слабкий **ь**. Ця зміна особливо чітко простежується в різних відмінкових закінченнях, що зводяться до давнього **-мь**, яке в досліджуваному тексті, за рідкими винятками, пишеться як **-мъ**: *томъ* 286, 443, 690, *потомъ* 293, 438… Написання типу (*на, по*) *немь* 289, 685, *тѣмь* 444, 685, *чемь* 690, *своемь* 687, *ѿцмь* 688, *Володимеримь племенемь* 688, які в більшості частин тексту становлять поодинокі винятки, відображають, безумовно, давню традицію письма, яка походить ще від періоду, коли в кінці слів вимовлявся редукований голосний **ь**.

Послідовно проявляється в дослідженому тексті стягнене написання **а** замість **аа** і **ѧ** (= **ꙗ**) замість **Ѣа** в основах порівняно рідко (у відповідності із змістом тексту) вживаних форм імперфекта. Напр.: *плакашеть* 439, *лежаше* 438, *приимаше* 584, *падахоу* 690, *бѧше* 291… Ці написання, як і в інших давньоруських пам'ятках, відображають живу давньоруську вимову імперфектних форм, які в XII ст., очевидно, вже виходили з розмовного вжитку.

Давні сполучення задньоязикових **г, к, х** з голосним **ы** відображаються в тексті літопису двояко. Традиційне написання з **ы** найпословніше утримується в сполученні **хы**. Пор. (*на, в*) *лѧхы* 286, 686, (*с*) *Чехы* 287, *хытростью* 582, *въсхытиша* 439. У проглянутих частинах літопису відзначено лише одну форму з **хи**: *грѣхи* 690. Сполучення **кы** трапляється в тексті літопису вдвоє частіше, ніж **ки**: *Кыевъ* 686, *Кыꙗне* 682, *полкы* 436, 590, 691, *пакы* 437, 583, 693… Дані Київського літопису свідчать, що подібне співвідношення на проміжному етапі мало місце і в давньоруській мові XII ст. Зроблений висновок, проте, не виключає можливості поєднання розглядуваного процесу з початком протоукраїнської зміни **ы > и**.

Мовні дані Київського літопису містять вказівки і на деякі інші фонетичні зміни спільносхіднослов'янського чи різнодіалектного характеру, зокрема, редукцію кінцевих голосних **е, и** в деяких найчастіше вживаних словах або граматичних формах: *ажь* (< *аже*) 684, 692, *нежь* (< *неже*) 291, *встанешь* (<

въсстанеши) 291, *поидеш* 443, *помнишь* 590, *оудержишь* 683, *велишь* 689, *у толцѢ* (< *толицѢ*) 287 та ін.

З фонетичних особливостей живого розмовного мовлення, які зводяться до праслов'янського періоду і збереглися в XII ст. без змін, але змінилися згодом, найчіткіше свідчення в тексті Київського літопису дістає збереження м'якої вимови шиплячих приголосних і **ц** на всіх давньоруських територіях протягом XII і XIII ст. Якщо в позиції перед голосним **а** (як і перед **и, е**) м'якість шиплячих спеціально не позначається (пор. *державша* 445, *тѢшашеса* 588, *величахуса* 442, *хотаща* 290), а м'якість **ц** позначається непослідовно (пор. *цатами* 581 – *цатами* 581, *творца* 583 – *творца* 585, *Рутьтца* 436 – *Рутца* 436), то в позиції перед **у** ця м'якість послідовно позначається написанням голосного у вигляді букви **ю**. Пор. *надежю* 287, *цюрин(о)у* 292, 685, *дш҃ю* 585, *бывшю* 287, *жемчюгомъ* 582, *ѡлговичю* 445, *чюдеси* 287, *сущю* 288, *ищющимъ* 589, *ѡц҃ю* 292, 441, *патницю* 436, 585. Окремі випадки написань з у після щ типу *сущу* 287 викликані, очевидно, впливом церковнослов'янських зразків.

………………………………………………………………………………………………

Текст Київського літопису містить багатющий матеріал, який стосується історичного розвитку граматичної будови давньоруської і української мов, флормування східнослов'янських літературних мов. У галузі морфології літопис демонструє нормальне функціонування в давньоруській мові категорії двоїни і виявляє перші ознаки її руйнування, містить багато фактів, які стосуються змішування старих відмін іменників за основами, а також твердих і м'яких різновидів відмінювання іменних частин мови, занепаду родових відмінностей ад'єктивних форм у множині і двоїні, змін в утворенні часових форм дієслів, перетворення дієприкметників у дієприслівники, збігу форми супіна з формою інфінітива та ін. У галузі синтаксису текст літопису виявляє велику кількість даних, що висвітлюють особливості узгодження присудка з підметом, зміни у функціонуванні різних часових форм, дієприкметникових зворотів, відмінкових форм., сполучників, складних процесів розвитку нових форм підрядних речень. Великий і різноманітний лексичний матеріал літопису дозволяє простежити співвідношення власне східнослов'янської і запозиченої старослов'янської лексики в різних стилістичних контекстах давньоруської літературної мови.

Дальше грунтовне вивчення мовного матеріалу Київського літопису може принести корисні уточнення і доповнення в науку про історичний розвиток східнослов'янських мов.

Див.: **Мельничук О. С.** Про мову Київського літопису XII ст. *Мовознавство*. 1983. № 2. С. 39–49.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

А. І. Генсьорський

ВСТУП

При дослідженні мови пам'ятки типу літописного зводу треба враховувати, що вона відбиває мовні засоби не одного освіченого носія мови певної епохи, а цілого ряду таких носіїв, часто досить далеких і за епохою, і за соціальним станом, і за ідеологією, і за нахилами до жанрових стилів, і, нарешті, за місцем походження, а то навіть і за етносом. Це пов'язане насамперед з різними редакторами, кожен з яких, продовжуючи працю свого попередника, вносив у його мову деякі свої мовні особливості, в основному зберігаючи мовні засоби попередника. Крім того, це пов'язане з мовними засобами різних, часом досить далеких і за епохою і за місцем походження, окремих літописів чи зводів або окремих повістей, сказань і т. д., якими користувалися ці редактори. Використовуючи літописний матеріал і даючи дещо своє, вони знаходили в загальному потрібну для них готову вже лексику і фразеологію. Нарешті, це пов'язане з мовними засобами чималого числа монастирських або книжних канцелярських чи похідних записувачів окремих подій, які дали основний матеріал і для місцевих літописів і для редакторів. Ці записувачі, особливо київські урядовці, яким доручалась ця справа, звичайно, могли бути або духовними, або світськими особами і могли походити з різних місцевостей. Це були люди з найрізноманітнішим ступенем освіченості, з різними мовними особливостями і засобами. Укладач місцевого літопису чи редактор, опрацьовуючи матеріал цих записувачів, не намагався, що цілком зрозуміло при подібній праці, вносили великі зміни в мовні засоби матеріалу, внаслідок чого частини літопису чи літописного зводу містили в собі всі мовні риси колективного авторства, яке охоплювало цілу епоху, а в територіально-діалетному відношенні – іноді величезні простори Русі. Саме цим пояснюється велике багатство лексики, фразеології, синонімічних нюансів і стилістичних відмін таких пам'яток, в яких майже кожна велика стаття має в собі окремі мовні риси, окрему стилістику, що було б неможливо при одноособовій творчості.

* * *

Галицько-Волинський літопис з 1201 до 1292 р. як звід характеризується усіма тими особливостями, про які тільки що йшлося. Докладний аналіз пам'ятки показує, що протягом другої половини XIII та початку XIV ст. над укладанням літопису працювало не менше п'яти редакторів. Найголовніші докази цього такі:

1. Галицько-волинські вістки у Длугоша, з яких деякі, навіть у скороченому латинському перекладі, за фразеологією дуже близькі до відповідних вісток нашого літопису, закінчуються вісткою про епідемію на Русі і в Польщі після походу Телебуги. Цю саму вістку знаходимо і в Галицько-Волинському літописі (Іпатіївсьський список, 1284 р.). Характерно, що вістка про перемогу Кондрата над Лешком, яка йде після неї (1285), закінчується фразою, що вказує на кінець зводу: «И тако возвратися [Кондрат] во своякси с честью великою, хваля и славя в тройци отца и сына и святого духа и во вся вѣки, агіосъ» («и во вся…» – з Хлєбниковського списку). Отже, на 1285 р. закінчилась одна з редакцій Галицько-Волинського літопису. Продовження літопису – це вже праця іншого редактора.

2. Академік А. С. Орлов переконливо довів, що один з редакторів Галицько-Волинського літопису користувався окремим галицько-волинським збірником половини XIII ст. з компілятивним хронографом, що вміщав у собі Малалу, Амартола, Йосифа Флавія, «Александрію». Крім того, були там, мабуть, тлумачний апокаліпсис, «Пчела» та дещо інше. Отже, явні лексичні і стилістичні запозичення з цього збірника (особливо з Малали, Амартола, «Александрії») обриваються на 1265 р. (поява комети), після чого вже слідів їх більше не знаходимо. В наступних роках після короткої вістки про заворушення серед татар (1266) подається велика розповідь про галицько (волинсько)-литовські відносини.

Отже, саме після 1265 або 1266 р. (за Іпатіївським списком) припинилася праця редактора, що користувався галицько-волинським збірником.

3. Відомості Воскресенського літопису про події в Галицько-Волинській державі закінчуються описом походу Батия (зруйнування галицько-волинських міст, в тому числі й Галича). Описом цього ж походу закінчуються подібні відомості у Татіщева. І Воскресенський літопис і Татіщев безпосередньо або посередньо мали якийсь літопису, у якому були описані події Галицько-Волинського князівства і який, судячи по всьому, закінчився описом походу Батия (1239-1240). Проте це не був один з попередників досліджуваного нами Галицько-Волинського літопису, хоч Галицько-Волинський літопис і містить у собі багато запозиченьз цього літопису. Наприклад, опис походу Батия на Київ і далі на захід в Галицько-Волинському літописі слово в слово збігається з Воскресенським літописом і майже так само з записками Татіщева. Тут не пропущено навіть такого побічного епізоду, як облога Козельська на далекій Калужчині, чим напевно не поцікавився б з власної ініціативи галицький редактор, якого, як правило, не цікавлять події, що безпосередньо не стосуються справ Галицько-Волинського князівства. Проте цьому літописові була вже відома початкова редакція Галицько-Волинського літопису. Про це свідчить аналіз деяких місць у Татіщева (чернігівський похід Данила, 1234), а головне опис битви на Калці. Майже дослівно він повторений за Галицько-Волинським літописом у Воскресенському літописі й у Татіщева без пропуску такого характерного для першої частини Галицько-Волинського літопису уславлення молодого Данила, а також з відомостями про те, що Данило після смерті Мстислава Німого, яка наступила значно пізніше, одержав його волость.

Певні дані дають підстави твердити, що ця початкова редакція закінчилася на 1234 р., за Іпатіївським списком.

4. Починаючи від 1261 р. події в Галицько-Волинському літописі розгортаються не навколо Данила та його синів, як було до цього часу, а навколо молодшої лінії Романовичів: Василька та Володимира Васильковича. Змінюється вже настанова літопису. Помітно намагання висунути на перший план Волинь, її династію та її політику. Ставлення літописця до Льва Даниловича занадто вороже, і тільки де-не-де в цій частині пробивається більш тепле ставлення до подій у Галицькому князівстві (наприклад, закінчення опису облоги Львова Телебугою та наведення таких виключно галицьких подій, як відібрання Переворська від Польщі та смерть сина Юрія Львовича). Ці місця лишились від зводу 1285 р, який починаючи саме від 1261 р. зазнав ґрунтовної переробки і продовження на Волині

ще до того часу, поки весь Галицько-Волинський літопис набрав такого вигляду, в якому дійшов до нас. Вороже ставлення до Льва і взагалі до старшої лінії Романовичів вдається прослідкувати до половини 1289 р. Далі таке ставлення змінюється, і вже, наприклад, в 1290 р. Лев славиться як «думний» (мудрий) і хоробрий князь.

Слід гадати, що саме на 1289 р. закінчилася переробка волинського редактора. Таким чином, для Галицько-Волинського літопису можна встановити такі редакції: 1) редакція до 1234 р. (включно; 2) редакція до 1265–1266 рр (включно); 3) редакція до 1285 р. (включно); 4) редакція до 1289 р. (включно); 5) остаточна редакція до 1292 р.

Крім того, можна легко виділити, ймовірно, окремо написану, так би мовити, вступну повість про дитячі роки Данила (до 1210 р. включно, за Іпатіївським списком).

За змістом Галицько-Волинський літопис охоплює події, які стосуються Галича, Холма, Володимира, Пінська, тобто виявляє обробку його редакторами літописних записок, що складалися при князівських дворах чи монастирях саме цих місцевостей. Виразно виділяється як окремо використаний твір «Похвала Володимиру Васильковичу», праця невідомого автора, який наслідує стилем та подекуди і змістом «Похвалу Кагану Володимиру» митрополита Іларіона XI ст.

Досліджуючи мову Галицько-Волинського літопису, в розумінні мови його протографа, ми можемо спиратись тільки на той матеріал, в якому не відрізняються між собою існуючі списки. Зрозуміло, що повне відокремлення, наприклад, лексичного засобу, внесеного в Галицько-Волинський літопис кожним з редакторів, неможливо здійснити. Проте зразу впадає в очі різниця в лексиці та стилістиці двох частин літопису: а) частини від 1201 р. до 1260 р. включно та б) частини від 1261 р. до кінця. В їх основі лежить редакційна робота головним чином двох редакторів: редактора до 1265 р. і редактора до 1289 р.

Літературна мова обох цих частин визначає два різні етапи її розвитку на землях Галини–Волині, з яких перший етап (мова частини до 1261 р.) в кінці XIII ст. поступається місцем другому, де щораз виразніше проявляються слововживання і звороти широких народних мас, що пов'язане, безумовно, з певними соціальними явищами, які встигли скластися або наростали в цей період. Відзначимо, наприклад, хоч би зміцнення князівського сюзеренітету у зв'язку з підтримкою служилих людей і «молодих бояр» або посилення значення міщан внаслідок появи нової міщанської організації за німецьким зразком.

Відзначимо й такий фактор, як постійно зростаючі в XIII ст. польсько-галицько-волинські взаємини при одночасному зменшенні контактів з Північною Руссю внаслідок татарського поневолення її.

Таким чином, для пояснення процесів, які визначили різницю в мові обох частин літопису, доводиться брати до уваги: 1) ступінь проникнення в літературну мову тогочасних живомовних, у тому числі й діалектних, елементів, доводячи їх живомовний чи діалектний характер відповідними за характером їх реліктами в сучасній українській мові; 2) одночасне випадання церковнослов'янських елементів; 3) вказівки польської мови, в якій можуть подекуди зберігатися ті характерні мовні (лексичні й інші) особливості, які зникли в українській мові, але в

свій час, внаслідок мовних взаємовпливів за законами лінгвістичної географії, були спільними для руської і польської мов на суміжних територіях; 4) способи підбору мовного матеріалу з староруського запасу; 5) появу нових слів та нових значень в існуючих уже словах.

……………………………………………………………………………………………

Розділ II

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ЛЕКСИКИ ГАЛИЦЬКОЇ РЕДАКЦІЇ

Лексика галицької редакції (1201–1260 рр., 82 сторінки) надзвичайно багата й колоритна. Оскільки йдеться про співвідношення лексем, яке має ця редакція, до лексем волинської редакції (1261–1292 рр., 56 сторінок), то, враховуючи навіть різницю в кількості сторінок, це співвідношення можна визначити як 3 : 1 на користь галицької редакції. Велика кількість синонімів та подібних до синонімів слів і зворотів дає підставу вважати, що в її складі були використані похідні та інші записки різних осіб. Чимала кількість слів, нових значень слів та зворотів зафіксована тут вперше або й виключно тільки тут (судячи за даними словників). При словах і зворотах, відмічених лише в цій пам'ятці або взагалі не зафіксованих у словниках древньоруської мови, зазначаємо: «лише тут».

ВОЄННА ЛЕКСИКА

Особливо багата в цій редакції воєнна лексика: спеціальні терміни та слова, вживані в основному у військовому плані. «Предметний» (імена) та «дійовий» (дієслова) склад цих лексем відбиває існуючий ще в першій половині XIII ст. (особливо на сусідній із Заходом території Галичини – Волині) старий «рицарський спосіб ведення війни невеликими групами, з «подвигами рицарів», зі старою военною технікою. Це лексика, як побачимо дальше, зникає здебільшого у волинській редакції, безперечно, поряд з іншими основними моментами також у зв'язку з появою нової воєнної стратегії та техніки як на заході, так і на сході Європи (рух військ більшими об'єднаннями; на сході – під впливом монголів). Крім того, вільне оперування цими лексемами у галицького редактора свідчить, що він був не тільки близьким до військового стану, але й брав певну участь у воєнних подіях.

……………………………………………………………………………………………

ОКРЕМІ ВПЕРШЕ ЗАФІКСОВАНІ СЛОВА

Серед лексичного запасу галицької частини літопису зустрічаємо ще багато невідомих з інших пам'яток ранішого часу слів (або відтінків значень слів), яких ми досі не відзначили, оскільки вони не входили ні в ряди воєнної лексики, ні в семантичні гнізда буденної лексики і не були полінімами. Серед цієї групи лексем одні слова є книжного, слов'яноруського або живомовного, народноруського походження, інші – запозиченнями з чужих мов, які виявляють живі або наростаючі в той час взаємини з чужим мовним середовищем.

Слова слов'яноруського або народноруського походження

Серед цих слів можна встановити такі групи:

Слова буденного вживання

І м е н н и ки:

выгоньци (лише тут – поселенці на вигоні, на степу) – «а выгоньци Галичькыя придоша по Днѣпру» (1224, 496/2). Пор. сучасне українське *вигін* – пасовище за селом – і в цьому ж значенні російське *выгон*, польське *wygon*.

……………………………………………………………………………………….

дѣвка (в значенні «дочка») – «король же не вдасть дѣвкы своей Ростиславу» (1238, 521/15); відоме в ставропольській мові з таким значенням вже з XIV ст., а також в сучасних галицьких діалектах. Див. ще нижче, стор. 105.

……………………………………………………………………………………….

кормильчья («дочка годувальниці» – лише тут) – «кормильчья Нѣздиловая» (1231, 510/6).

……………………………………………………………………………………..

Простонародні лексеми

Дуже важливим питанням, яке слід було б дослідити, є питання про те, наскільки в лексичному запасі галицького редактора відбилась «простонародна» мовна стихія, тобто мова широких мас (міщан, селян, ремісників тощо). Вище, при розгляді лексем воєнного значення, ми мали нагоду відзначити, що редактор, імовірно, сам був учасником воєнних походів, а це дає право припускати, що він мав змогу стикатися безпосередньо з простими воїнами і внаслідок цього вводити в свій лексикон ряд слів або окремі семантичні відтінки слів, які були в обігу серед простолюддя. Звичайно, що при теперішньому стані дослідів нелегко визначити, було чи не було те чи інше слово органічною власністю мови тільки письменної, інтелігентної верстви чи тільки простолюддя, або – чи не становило воно загальну спільну власність тогочасної мови. В деяких випадках сам редактор приходить тут з допомогою. Так, з певністю можемо сказати, що на території Галичини в його час народне вживання слова *недѣля* (як назви святкового дня) витіснило обов'язкове ще в писемній мові слово *воскресение.* Видно це з того, що редактор, наводячи це останнє слово, вважає за потрібне пояснити його загальновживаним, тобто словом *недѣля*. Пор. під 1251 р.: «зажьгоша колымагы своя… во день воскресения, рекше недѣлю» (538/26).

……………………………………………………………………………………….

В основній своїй масі лексика галицької частини літопису не відхиляється від лексики інших світських пам'яток давньоруського періоду, проте а) досить значна кількість слів, зафіксованих лише в цій пам'ятці, свідчить про зростаючі щораз більше взаємовпливи польського і галицького-волинського мовних середовищ, що виявляється в однаковому вживанні цих слів з їх окремою семантикою в обох цих середовищах; б) деяку кількість слів або слів з окремою семантикою знаходимо тепер лише в українських або польських діалектах, в етнографічних матеріалах або як слова розмовної української і польської мови з відтінком просторіччя і майже не знаходимо їх в російській мові.

Ці явища можуть свідчити, що лексика цієї частини Галицько-Волинського літопису в цілому, як система, починає виявляти повільний процес у напрямку творення окремої лексичної групи в системі літературної лексики староруської мови.

Розділ III

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ЛЕКСИКИ ВОЛИНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ

Як ми вже мали згоду зазначити, лексика волинської редакції в порівнянні з галицькою редакцією значно бідніша. Велику кількість слів, звичайних і частих в галицькій редакції, тут не зустрічаємо зовсім. Деякі слова вживаються з відмінним семантичним відтінком, на місці інших появляються їх нові, властиві тільки цій рекції, синоніми. Серед цих нових слів і словосполучень помітний значно більший вплив розмовної мови широких народних мас. Як і при огляді лексики галицької редакції, при словах, вперше саме тут зафіксованих, відомих лише з цієї редакції, будемо зазначати: «лише тут».

……………………………………………………………………………………………

ОКРЕМІ ВПЕРШЕ ЗАФІКСОВАНІ СЛОВА

Як і в галицькій редакції, тут зустрічаємо велику кількість слів або нових відтінків значень слів, які у староруській літературі засвідчені вперше, а то й лише в цій волинській частині Галицько-Волинського літопису. Деякі з них ми мали нагоду відзначити серед рядів воєнної лексики та синонімів і полісемів. Проте лишилась переважна більшість таких, які не ввійшли у вказані групи. Одні з них, як і в галицького редактора, є словами книжного, слов'яноруського або й живомовного, народноруського походження, інші появились як запозичення з інших мов або утворились, як побачимо, в процесі взамовпливів із сусідньою польською мовою. Слова слов'яноруського (їх мінімальна кількість) або народноруського походження розподіляємо, як і в галицькій частині літопису, на групу слів буденного і групу слів технічного вжитку. В окремій групі розглянемо запозичені слова та слова, особливі значення яких появились під чужим впливом.

……………………………………………………………………………………………

ПИТАННЯ ЖИВОМОВНОСТІ ЛЕКСИКИ ВОЛИНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ

Ми торкалися цього питаннч побіжно кілька разів уже вище, наприклад у вступі (див. стор.7) та при розгляді окремих лексичних груп. У даному підрозділі нам доведеться більш детально розібратись у цій проблемі, оскільки вона має першорядне значення для питання про час появи ясних лексичних українських елементів в системі староруської мови. У вступі ми відзначили, що на літературній мові Галича – Волині не могли не відбитись певні зрушення в соціальному укладі Галичини – Волині під кінець XIII ст., а саме поступовий ріст значення служилого елемента за рахунок політичного значення бояр, а аткож поява і щораз більше зміцнення міщанства. Цей соціальний фактор мусив обумовити й спрямування літературної мови в підборі лексики в сторону слововживання тих саме служилих і міщанських елементів, що й виявляється в лексиці волинського редактора. Його мова виразно розрахована на спілкування з «простою людиною», тоді як галицький редактор мав в основному на увазі спілкування з придворною феодально-військовою боярською верхівкою. Свою близькість до «простих людей» волинський редактор засвідчує не лише підкресленням того факту, що в 1287 р. Мстислав Данилович наказує читати грамоту брата не лише самим боярам, але й «мѣстичамъ», тобто міщанам-ремісникам володимирським: «созва бояры

Володымѣрьскыя брата своего, и мѣстичѣ Русции и Нѣмци и повелѣ передо всими чести грамоту братню» (1287, 596/2-5). Взагалі його ставлення до «простих» людей набагато інше, ніж ставлення галицького редактора. При описі подій «героями» галицької редакції виступають тільки члени князівської родини та, говорячи словами літопису, «нарочити люде»: бояри і їх діти. Про них лише згадується, хто з них загинув, чи потрапив у полон, чи виявив хоробрість тощо. До простих людей цей редактор ставиться з явним нехтуванням… Галицький редактор не забуде назвати «оканьною» жінку, напевно якусь міщанку (бояриню назвав би по імені), через неуважність якої сталася пожежа в Холмі: «прилучижеся сице… загорѣтися Холмови отъ оканьныя бабы». Навіть коли проста жінка наражується на небезпеку, пробираючись у Відні потай, щоб купити їжу і врятувати від голодної смерті сина Данила Романа, навіть тоді галицький редактор не знаходить для неї будь-якого доброго епітета... Відзначимо при цьому, що в Київській Русі нейтральною назвою для жінки було, як правило, слово *жена*, навіть у такому памфлеті проти жінок, який знаходимо в «Слові Данила Заточника» (пор. Срезневський). З явною погордою ставиться цей редактор навіть до бояр, якщо вони не бояри з діда-прадіда…

Інше ставлення у волинського редактора. Він оцінює героїчний поступок простої людини під час облоги татарами міста Любліна, підкреслюючи, що це вчинок простої людини: «нѣкто же отъ Ляховъ, не бояринъ, ни доброго роду, но простъ сый человѣкъ… створи дѣло пам'яти достойно…» (1261 р., стор. 564). Під 1282 р. він підкреслює клопотання Володимира Васильковича про слуг чи, як це видно з контексту, мабуть, про селян: «Лестко… взялъ бяшеть у него село на Въкраиници, именемъ Воинь, и напоминалъся ему Володимиръ о томь много, абы ему воротилъ челядь…» (стор. 586)…

Таким чином, доводиться думати, що власне служилі люди, в широкому значенні цього слова, до найнижчих ступенів включно, та міщансько-ремісничий елемент – це те мовне середовище, вплив якого формував літературну мову волинського редактора. Але a priori можна твердити, що розмовна мова цих кіл (у порівнянні із загальновживаною до цього часу староруською літературною мовою) значно вже поступила вперед у своєму розвитку в напрямку до виділення із староруської мови та переходу в мову української народності. Про це свідчить незрозуміла поява в грамотах XIV ст. чималої кількості таких лексичних рис, які зустрічаємо у волинській частині Галицько-Волинського літопису. До них, здається, можна віднести значну більшість тих лексем, про які йшлося в попередньому підрозділі як про такі, що їх нова поява або й зміни в семантиці відомого раніше лексичного матеріалу стали можливими внаслідок живих взаємин з широкими служилими і народними масами.

……………………………………………………………………………………………

Для мовного спрямування волинського редактора в сторону живомовності, а то й просторічності мають значення такі факти, як вживання слова *вѣхоть*: «хотя быхъ ти, рці, тотъ вѣхоть соломы далъ, того не давай по моемь животѣ никому же» (1288, 600/12); слова *гораздо* в значенні стверджувальних слів «добре», «гаразд»: «Левъ же рече Володимѣру: «тако и гораздо, оже еси далъ: мнѣ под нимь ци искати по твоемь животѣ?» (1287, 591/27); постійне вживання

прислівника *домовь* (додому) так, як воно вживається в сучасних галицьких говірках (див. Грінченко: *домів*): «пришедшимъ же имъ домовь» (1268, 571/26, те саме: 1268, 573/24, 1274, 577/8, 1278, 580/4, 1282, 585/31 і т. д.); вживання слова *извѣка* (споконвіку): «есть ли ловчии здѣ? – они же рекоша: нѣтуть, господине, изъвѣка» (1289, 613/8). В цій формі вжито це слово також пізніше в грамоті галицького старости Оти 1351 р. (див. Срезневський: *вѣкъ*). З тогочасних північних пам'яток Срезневський подає в цьому значенні *изъ вѣковъ* (див. там же). В сучасних українській і російській мовах знаходимо народні: *звіку* (Грінченко), *свеку* (Даль)…

……………………………………………………………………………………………….

Нарешті, те, що волинський редактор на противагу галицькому вживає лише слово *зависть:* «уби Войшелка завистью, оже бяшеть далъ землю… Шварнови» (1268, 573/29 і т. д.); в галицькій редакції ще *зазоръ* (1202, 481/31); вживає, крім *затворитися* галицької редакції (1211, 1213, 1231, 1238 рр.), також *заперти(ся),* звичайне і в сучасній українській мові: «и запроша Ляхове городъ» (1287, 598/31); «и бяху в немь заперлися Прузи» (1277, 579/19) (слово *за творитися* відмічає для української мови лише словник Є. Желехівського); характерне те, що вживає лише *лѣпши* – українське народне *ліпше*: «лѣпши бы не живъ былъ» (1287, 599/23), в галицькій редакції *луче*: «луче есть на свои землѣ костью лечи…» (1201, 480/16); замість вживаного галицьким редактором слова *баня* – лазня (1205) знаходимо тут корінне руське слово *мовница,* яке Срезневський відзначає лише у «Повести временных лет» і в нашій пам'ятці: «оному же идущу до мовници мыться» (1263, 569/10), пор. у словнику Желехівського: *мовниця* – Badehaus; на означення облоги волинський редактор користується народним словом *остоя* (в галицькій редакції *обьдержание* під 1240 р.): «и во городѣ изомре в остою… бесчисленное множество» (1283, 588/24, те сааме 589/17); пор. слово *остоя* – Belagerung в словнику Желехівського; словник Грінченко цього слова не реєструє, Срезневський подає його лише за літописом «Повесть временных лет» і за нашою пам'яткою; завжди у волинського редактора лише *оттол*ѣ (сучасне українське народне *відтіль*): «оттолѣ пойде во святую Гору» (1262, 568/1); «и оттолѣ… поиде в Литву княжить» (1263, 569/13 і т. д.), тоді як в галицького редактора завжди *оттуду*: «оттуду же идоша 8 дни до рѣкы Калкѣ» (1224, 496/23, те саме: 524/24 і т. д.); в значенні «слуга» знаходимо тут лише слово *паробокъ*: «почаша думати конюси Миндовгови, 4 паробци, како бы лзѣ имъ убити Треняту» (1263, 569/9), тоді як в галицькій редакції ще як синонім слово *отрокъ* (див. вище, стор. 71); очевидно, зовсім чуже для волинського редактора слово *колодникъ* галицької редакції в значенні «полонений», наприклад: «и обрѣтше Татаръ биша я и колодники имаша» (під 1259 р.); зате знаходимо тут у нього слово *полоненикъ*: «посла мя… проповѣдати полонеником» (1276, 577/30)…

Див.: **Генсьорський А. І.** Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). К.: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 3–150.

ХЛЄБНИКОВСЬКИЙ СПИСОК ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ ЯК ПАМ'ЯТКА СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI СТ.

В. Ю. Франчук

Перші пам'ятки східнослов'янської писемності – літописи X–XII ст. не збереглися в оригіналах. Найдавніші з списків "Повісті временних літ" входять до першого Новгородського XIII ст. та Лаврентіївського XIV ст. літописів, створених за межами України. При переписуванні у їхній мові відбилися особливості давньоруських діалектів, які згодом лягли в основу російської мови. Зазнав при переписуванні північноросійського впливу і Іпатіївський літопис початку XV ст., що містить три пам'ятки, які походять з території України: "Повість временних літ", Київський та Галицько-Волинський літописи. Тому такий інтерес для історії української мови становлять хоч і пізніші списики, але переписані на Півдні. Збереглося небагато таких списків. Найважливіший з них Хлєбниковський, що бере початок від одного джерела з Іпатіївським. Проте між ними та джерелом існувало ще кілька не відомих тепер проміжних списків. І в деяких випадках більш пізній Хлєбниковський зберіг давні риси. За почерком і папером його відносять до початку XVI ст. Як зазначив О. О. Шахматов, мова цього списку південноруська з явно типовими місцевими особливостями.

Хлєбниковський список лежить в основі списків Марка Бундура 1651 р. та Єрмолаєвського кінця XVII – початку XVIII ст. З нього скопійовані також Погодинський та Краківський. Цінність Єрмолаєвського списку полягає в тому, що для його виправлення використано невідомий у наш час рукопис. У результаті цей текст у деяких випадках читається краще за Іпатіївський та Хлєбниковський. Спільного з названими копіями джерела сягають також скорочені тексти Густинського літопису та "Кройніки" Феодосія Сафоновича (XVII ст.)

Усі названі списки, будучи копіями Хлєбниковського, відзначаються південноруськими мовними особливостями, посилюючи їх тією чи іншою мірою. Докладніше це питання не вивчалося, хоч, безперечно, спостереження О. О. Шахматова над південноруським забарвленням мови Хлєбниковського списку заслуговує на пильну увагу.

Передусім до цього спричинилася ті риси графіки й орфографії Хлєбниковського списку, які прийнято пов'язувати з другим південнослов'янським впливом. Ознаки, що свідчать про характерну школу письма, надають рукописові Хлєбниковського списку надзвичайно строкатого вигляду. За ними губляться ті місцеві риси, які дали О. О. Шахматову привід назвати його мову південноруською, хоч насправді їх не так уже й мало, а також прикмети його давньоруського протографа.

Існує велика наукова література, присвячена питанням другого південнослов'янського впливу на східнослов'янську писемність. Так, Л. А. Гнатенко розглянула цей вплив відносно староукраїнських пам'яток. Однак лише в кандидатській дисертації В. М. Греченко-Журавської питання другого південнослов'янського впливу висвітлюються на літописному матеріалі. Мова Галицько-Волинського літопису в цьому відношенні, як і щодо староукраїнських нашарувань, предметом дослідження ще не була.

Тим часом фототипічне видання пам'ятки, здійснене Українським науковим інститутом Гарвардського університету в 1990 р., дає можливість наочно проілюструвати різницю в мовному оформленні списків XV і XVI ст.

Л. А. Гнатенко у статті "До історії вивчення т. зв. другого південнослов'янського впливу" простежила традицію його дослідження в українському мовознавстві. Так, уже українські граматисти кінця XVI – початку XVII ст. Лаврентій Зизаній і Мелетій Смотрицький усвідомлювали, що деякі риси правопису цього часу відзначені південнослов'янським впливом. Непрямо торкалися питання другого південнослов'янського впливу на староукраїнські пам'ятки в працях з історії мови і при описанні цих пам'яток такі вчені, як П. Г. Житецький та Г. Крижанівський.

В українському мовознавстві кінця XIX – 1-ї пол. XX ст. питання т.зв. другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу на староукраїнський правопис конкретно не вивчалося. Лише в 20-30-х рр. XX ст. до цієї проблеми звернулися історики мови. Належну увагу висвітленню правописних питань приділяв І. Огієнко, який простежив окремі риси згадуваного впливу. Цього ж питання торкнувся А. Ю. Кримський у статті "Нарис історії українського правопису по 1927-мі рр." П. П. Плющ присвятив даній темі великий підрозділ у підручнику. А. А. Москаленко простежив уперше хронологічно деякі риси другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу на правопис українських пам'яток XIV – XVIII ст.

Д. С. Лихачов зазначає, що явища у сфері орфографії й літературної мови, пов'язані з цим впливом, виділив у промові, прочитаній на річному акті Археологічного інституту 6 травня 1894 р. О. І. Соболевський. Вони охоплюють такі тенденції:

1) прагнення відділити книжну мову від народної;

2) установити більш або менш стійкі правила правопису;

3) наблизити мову до первісної церковнослов'янської, "очистивши" її від пізніших народних елементів;

4) усунути з орфографії місцеві руські особливості;

5) наблизити мову й орфографію до "материнської" – грецької.

В. Ягич другий південнослов'янський вплив в історії східнослов'янських мов вважав поверненням до архаїзації на основі грецької традиції.

У середині XX ст. була висловлена думка, найімовірніше незалежно від Ягича, що з 2-ї пол. XV ст. на східнослов'янській території починається другий процес, який ніким виразно не виділявся в історії літературної мови, але який слід відділити від другого південнослов'янського впливу. Цей процес можна назвати реставрацією старокнижних традицій у літературній мові. Згодом Л. П. Жуковська також відмовилася від терміна "другий південнослов'янський вплив", заперечуючи відповідне явище в російській писемності. Вона зробила висновок, що російська орфографія цього періоду була хронологічно замінена грецизованим і архаїзованим письмом.

Заперечує другий південнослов'янський вплив на східнослов'янську писемність і американський славіст Д. Ворт, який вважає і сам термін невірним. "Лінгвокультурні явища цього періоду, – на його думку, – слід вважати за

походженням не стільки іншомовними (південослов’янськими), скільки автохтонними (архаїзуючими або псевдокласичними)”.

Однак, за Л. А. Гнатенко, відкидати цей термін, заперечуючи взагалі вплив південнослов’янської писемності на східнослов’янську, не слід, тому що він відображає загальнокультурний південнослов’янський вплив на східнослов’янську, зокрема староукраїнську, культура. “Термін “другий південослов’янський вплив” у східнослов’янській орфографії, – відзначає вона, – об’єднує в собі результати офографічних реформ: 1) святогорської (афонської), 2) середньоболгарської і 3) сербської. Перша з названих реформ вплинула на другу, а друга – на третю.

Виходячи з указаних вище положень, автор пропонує у східнослов’янських лінгвістичних студіях вживати термін “другий південнослов’янський графіко-орфографічний вплив”, розуміючи при цьому не живомовне перенесення іншомовних особливостей, а штучне використання унормованих графіко-орфографічних норм, вироблених на Афоні, у Болгарії й Сербії протягом XIV – 1-ї пол. XV ст., які переважно базувалися на грецькій і староукраїнській традиціях.

Як показала в своєму дослідженні В. М. Греченко-Журавська, текст Хлєбниковського списку написаний в один стовпець з 27 рядків. У багатьох випадках немає поділу на слова. Разом пишуться сполучення повнозначних частин мови з службовими, інколи – сполучення повнозначних слів. Рукопис написано півуставом, точніше – молодшим півуставом з досить чітко вираженими південослов’янськими рисами: літери прямі, без нахилу, середнього розміру, помірно круглі. Ініціали в рукописі звичайно прості, не мають прикрас у вигляді хвостиків, усиків, завитків тощо. На полях рукопису багато приміток пізнішого часу, зроблених різними почерками і різними чорнилами. Ці ж особливості характеризують і рукопис Хлєбниковського списку Галицько-Волинського літопису. Він також написаний раннім півуставом. О. О. Шахматов підкреслив, що “за почерком і папером” весь текст Хлєбниковського списку належить до XVI ст., хоча зустрічаються аркуші, ймовірно, встановлені замість утрачених, які датують XVII – XVIII ст.

У графіці й орфографії даного списку багато рис, які відсутні в Іпатіївському. Вони можуть бути використані при встановленні дати переписування цієї пам’ятки.

Важливою його особливістю є лігатури, виносні літери, надрядкові знаки. У вигляді лігатур постійно пишеться префікс **от**; порівняно часто зустрічаються написання сполук **ау** і **тр** як лігатур.

Виносні літери в Хлєбниковському списку вживаються незалежно від позиції в рядку. Букви **м, т, з, ж, х, д** виносяться без титли: *поспѣвающи*^{м} *жє бє*^{з}*божны*^{м} *галичѧнω*^{м} (623); *тог*^{д}*а и Волω*^{ди}*мєръ Монома*^{х} (622); *ѩко дъж*^{д}*ю* (652); *на гра*^{д} *ѩрославль* (684)…

Без титла виносяться також склади **ди, ми, ді, до, ти**: *нєвѣры ра*^{ди} (623), *пω*^{до}*бный лисици* (654); *побѣдою побѣ*^{ди} *Ростислава* (690).

Деякі літерий й склади виносяться над рядком під прикриттям: *А*^{н}*рѣй жє и коро*^{л} (626); *и рє*^{ч} (655); *в Роу*^{с}*кой зємли* (689); *акы пѣсо*^{к} *морскый* (730).

Голосні літери окремо не виносяться.

Як підкреслює В. М. Греченко-Журавська, за характером винесених графічних елементів (майже всі приголосні і деякі склади), їх позицією у слові і в

рядку (кінець і середина слова, кінець і середина рядка) та кількістю надрядкових літер без титла Хлєбниковський список “Повісті временних літ” не відрізняється від інших східнослов’янських пам’яток кінця XV – середини XVI ст. Таким чином, її спостереження підтверджують припущення В. М. Щепкіна, Ю. Ф. Карського, О. В. Творогова, які вважають, що система й характер уживаних у рукописі виносних літер і складів разом з іншими рисами можуть бути датуючою ознакою.

Рукопис Хлєбниковського списку багатий на надрядкові знаки. Серед них знаки скорочення, придиху, наголосу, довготи, а також ті, що вживаються замість пропущених літер.

Найвідомішим із них є **титло** – знак скорочення у вигляді хвилястої рисочки. Традиційно під титлом писалися такі слова, як **Богъ, Богородиця, царь, святой, солнце, церковь, глаголати** і деякі інші, а також похідні від них: *бж̃ію* (636, 640), *Бо̃у* (640), *цр̃кви* (640), *ст̃ыя* (640), *Бц̃и* (640), *гл̃ющимь* (640), *нн̃ѣ* (640). Знак цей відомий з давньоруського періоду.

Паєрок має вигляд зигзага [] або куточка [>]. У південнослов’янських рукописах він вживався замість пропущених **ъ** або **ь**. На думку Л. П. Жуковської, у східних слов’ян паєрок вживався для свідомої архаїзації письма, цей знак не був пов’язаний з будь-якими звуками мови і його вставляли без усякого смислу.

У графіці й орфографії Хлєбниковського списку привертають увагу риси, відсутні в Іпатіївському. Їх можна пов’язати з другим південнослов’янським впливом.

У графіці це: вживання **омеги** (**ω**) після приголосних: *бω, братωмь, воєвωдство, Вълωдимєръ, горωдъ, дѧдкωмь, мнωго, пωдъ, слωвєса, Соломωнъ, сынωма.*

Виникнення букви **зело** (**ѕ**) в таких позиціях, де її не було раніше: *брєѕѣ, кнѧѕѧ, мнωѕїи, ноѕѣ.*

Поява нового накреслення букви **з**, що нагадує змію: *ȝвѣȝдь, ȝнаютсѧ, бєȝ, съȝданїа.*

Показові зміни в орфографії:

1) перед голосними послідовно ставиться **ї**: *галіцкїй, дїаволь, ȝєлїє, Кїєвоу, Марїамь, Моусїа, оутвєржєнїємь прїидє, радостїю*;

2) з’являється т. зв. зіяння: *богомирнаа, вселенныа, добраа, желѣзныа, половѣцкаа, поганыа, сквєрнаа, христолюбнаа*;

3) у сполуках глухих з плавними приголосними поширюються написання типу: *дръжава, пръвый, сръдитъ*;

4) **юс великий** пишеться як у кінці слова, так і в коренях: *вѣдѫ, имѣахѫ, смѣахѫ, хотѧхѫ, мѫжь, мѫченый, прємѫдрый, сѫщий*;

5) східнослов’янське **ч** замінюється на **щ**: *дъщерь, кнѧжащю, молѧщимсѧ, мощно, помощь, стоѧщимь, хотѧщє.*

Наші спостереження над рукописом Хлєбниковського списку показують, що його текст нерідко відбиває більш архаїчну систему рефлексації давніх редукованих голосних, ніж Іпатіївський літопис.

Так, паєрок зустрічається зазвичай на місці слабкого редукованого **ь**, пропущеного в Іпатіївському списку: *нє видив˜шє* (621), *изгнав˜шю* (622), *остав˜шю*

(622), *обухав҃шю* (622), *вьсплакав҃шю* (622), *родив҃шюся* (622), *вьстав҃шю* (622), *увѣдав҃ши* (624).

Ставиться паєрок і на місці слабкого редукованого **ь** у тих випадках, де в Іпатіївському літописі **ь** пропускається, наприклад, у суфіксі **-ьц-** (*полов҃ци* (622), *володимєр҃ци* (625)).

Літери ъ і ь у Хлєбниковському списку не мають звукового значення, але їхня наявність є його характерною особливістю. Л. П. Жуковська та Т. О. Сумникова, які досліджували вживання цих букв у пам'ятках XIV – XVI ст., пояснюють їхнє збереження після завершення процесу втрати редукованих цілою низкою причин.

В. М. Греченко-Журавська у дисертаційному дослідженні систематизувала ці причини, спираючись на праці вищеназваних фахівців:

1) наслідування орфографічним традиціям або особливим графічним нормам (таке, наприклад, уживання в кінці самостійного слова, прийменника чи рядка);

2) відбиття особливої вимови будь-яких категорій слів, що містять у собі групи приголосних, які перешкоджали випадінню слабких редукованих;

3) складна техніка переписування, яка не завжди давала змогу переписувачеві стежити за смислом передаваного тексту, що призводило до механічного перенесення букв з однієї пам'ятки до іншої;

4) уживання редукованих у нових функціях: як знаків твердості / м'якості парних за цією ознакою приголосних та як "розділових знаків".

Т. О. Сумникова до того ж відзначає, що в ряді випадків написання редукованих передає середньоболгарську орфографічну традицію (змішування **ъ** і **ь** у кінці повнозначних слів і прийменників, а іноді в кореневих і формальних морфемах).

За спостереженнями В. М. Греченко-Журавської, у Хлєбниковському списку "Повісті временних літ" редуковані ставляться у деяких префіксах та прийменниках, закінченнях повнозначних слів, в окремих кореневих морфемах. Простеживши факти розходження при написанні слів із втраченими редукованими в Хлєбниковському та Іпатіївському списках, вона дійшла висновку, що у випадках збігу при їх написанні можна, очевидно, говорити про точну передачу орфографії протографа переписувачами явища періоду його створення, тобто XIII – початку XIV ст.

На відміну від Іпатіївського, у рукописі Хлєбниковського списку переважає написання **ъ** у простих прийменниках: *въ Звинигородѣ* (623), *въ Угры* (624), *въ Бєлзѣ* (625), *въ послѣдняа врємєна* (626), *въ силѣ тяжцѣ* (627), *къ Кієву* (623), *къ брату* (626), *къ королєви* (627), *съ братомь* (625), *съ многыми вои* (628).

У префіксах: *сътвориша* (627), *сшєдьшє* (629).

Неетимологічне вживання букви **ь** замість **ъ** також слід вважати наслідком південнослов'янського впливу. Однак спостереження Л. П. Жуковської показали, що **ь** замість **ъ** у пам'ятках старoросійської мови зустрічається лише після задньоязикових і губних, що пояснюється фонетично. Пор. у Хлєбниковському списку Галицько-Волинського літопису: *попь* (6), *Володиславь* (24), *другь* (24), *сродникь* (625), *Турискь* (626), *книжникь* (626), *Святославь* (627), *Глѣбь* (631, 635), *діакь* (635), *бѣгь* (635).

У Хлєбниковському списку **ь** замість **ъ** зустрічається також після **д**: *звѣздь* (24); **з**: *изь* (626, 635); **л**: *Даниль* (635); **н**: *Донь* (24), *Романь* (24), *убієнь* (627), *застрєлєнь* (635), *Ивань* (635); **р**: *изь Угорь* (626), *Володимєрь* (627), *Дмитрь* (635), *мирь* (636); **т**: *антихристь* (626), *Бєнєдикть* (627).

Дослідники мови Іпатіївського списку зазначають, що у цій пам'ятці зберігається м'яка вимова звуків **ж, ш, ч, ц**. О. О. Никольський, наприклад, пише: "Шиплячі і **ц** у нашій пам'ятці рідко поєднуються з "твердими", найбільше ж з "м'якими" глосними". Він зафіксував у "Повісті временних літ" лише 10 випадків сполучення шиплячих і **ц** з **о** і 42 приклади сполук з **у**. Вчений робить висновок про їх м'якість у цій пам'ятці, оскільки не виявив у ній сполук шиплячих і **ц** з **ы**, а також з **ъ**.

О. С. Мельничук зафіксував м'яку вимову вищеназваних приголосних у Київському літописі за Іпатіївським списком. Учений помітив, що перед голосним **а** (як і перед **и**, **е**) м'якість шиплячих ніяк не позначається, а м'якість **ц** передається послідовно через написання **а** або **ѧ** після **ц**. У позиції перед **у** м'якість їх послідовно передається з допомогою літери **ю**. Одиничні випадки написання **у** після **щ**, наприклад *сущу,* він пов'язує з впливом церковнослов'янських зразків.

За спостереженнями В. М. Греченко-Журавської, у Хлєбниковському списку "Повісті временних літ" можна бачити неоднорідну картину при вживанні голосних букв після шиплячих і **ц**. З одного боку, після цих приголосних пишеться тільки **и**, а не **ы** (*половци* та ін.). Послідовно вживається й буква **а**, але не **я** або **ѧ**: *рекоша.* Буква **ъ** замість етимологічного **ь** зустрілася лише один раз: *ножъ.*

З іншого боку, зазначає дослідниця, досить часто після шиплячих і **ц** вживається буква **оу** відповідно до **ю** Іпатіївського списку, а після **щ** таке написання переважає: *прошоу, лжоу, мовницоу, хощоу.*

Ю послідовно пишеться лише після **ч**: *Игоревичю, чюжои.*

Крім того, у Хлєбниковському списку "Повісті временних літ" вона виявила три випадки написання **о** < **е** після шиплячих: **шолъ, чюжои, въ княжои медоуши.**

У Хлєбниковському списку Київського літопису лабіалізація **е** після шиплячих та **й** перед споконвіку твердим приголосним відбита досить широко, хоч і непослідовно. Іп., 756, 757: *шеломъ* – Хлєб.: *шоломъ*; Іп., 378: *пришелъ* – Хлєб.: *пришолъ*; Іп., 396: *вшелъ, пошелъ* – Хлєб.: *вшолъ,* але *пошелъ.*

Щодо Єрмолаєвського та інших списків, то лабіалізація **е** відбивається в них значно послідовніше, охоплюючи і ті випадки, коли вона відсутня в Хлєбниковсьокому. Так, Хлєб., 411: *Чертовъ лѣсъ* – Єрм.: *Чортовъ*; Хлєб., 660: *старшего* – Єрм.: *старшого*; Хлєб., 769: *мечевые остроты* – Єрм.: *мечовые*; Хлєб.: *рожєние* – Єрм.: *рожоніє*; Хлєб.: *солнце стояще* – Єрм.: *стоящо.* Вплив твердих основ на історично м'які спостерігається тут у формах давального та орудного відмінків однини іменників. Хлєб., 743: *сторожемь же бившимься* – Єрм.: *сторожомь*; Хлєб.: *съ королевичемь* – Єрм.: *съ королевичомь*; Хлєб., 447: *съ Ярославомъ Святополчичемъ* – Єрм.: *Святополчичомъ.*

Найпереконливішим доказом твердої вимови шиплячих і **ц** вважають вживання після них букв **ы** і **ъ**. Щодо інших голосних як покажчиків твердості / м'якості попередніх шиплячих думки розходяться.

В. В. Колесов вважає, що про ствердіння шиплячих у рукописах можна роботи висновки на підставі написання **у, ы, ъ** після **ж, ш** замість **шя, шо** та ін.

О. С. Мельничук твердить, що у Київському літописі за Іпатіївським списком м'якість шиплячих перед **а** ніяк не позначається, а перед голосним **у** передається буквою **ю**.

М. А. Жовтобрюх відзначає, що букви **а** і **у** в давньоруській мові не позначали твердості попередніх шиплячих, про що свідчить функціонування в пам'ятках тих самих слів з буквами **а, у** або **я, ю** після шиплячих.

В. М. Греченко-Журавська не знайшла в Хлєбниковському списку "Повісті временних літ" написання з **ы** після шиплячих. Однак пам'ятки староукраїнської і староросійської писемності фіксують такі факти з XIV ст. Тому вона гадає, що однозначно робити висновки про якість цих приголосних у Хлєбниковському списку неможливо. "Однак важко уявити, – продовжує дослідниця, – що в рукописі XVI ст. ніяк не відбився фонетичний процес, характерний для всіх східнослов'янських мов, починаючи з XIV ст. У зв'язку з цим, імовірно, слід розглядати виявлені нами випадки написання **оу** після **ж** і **ш** як факти, що вказують на тверду вимову цих приголосних. Окремі випадки з буквою **о** після **ж** і **ш**, наявні в рукописі, а також написання **ножь**, вважаємо, підтверджують це припущення".

Можливість порівняти два списки однієї пам'ятки дає дослідникові щасливу нагоду простежити процеси розвитку української мови на всіх рівнях (лексика, фразеологія, фонетика, морфологія, синтаксис), виявити часові й просторові характеристики цих процесів. "Літописні наші тексти в історії літературної мови посідають своє особливе місце, – пише історик М. Д. Присьолков. – У своїй історії мова літописної розповіді не раз зазнавала на собі спробу зближення з мовою інших родів літератури і навіть мовою розмовною, тому що сталість мови літописних текстів з плином часу починала створювати труднощі для читача при розумінні змісту викладу".

Приклади, наведені ученим, дають історію кількох російських слів. Так, у Радзивилівському літописі XVI ст. при порівнянні з Лаврентіївським, переписаним у 1377 р., він відзначає деякі заміни застарілих слів більш зрозумілими сучасникам переписувача. Слово **ложниця** переписувач замінив на **постельница**, **пробоши черевы** на **боты**, **набдя – кормя**, **доспѣлъ – готовъ**, **детескъ – малъ**, **детищъ – отрѣча**, **крьнеть – купить**, **ратиться – сразиться**, **ядь – снедь** тощо.

У лексичному плані порівняння Хлєбниковського списку Галицько-Волинського літопису з Іпатіївським наочно ілюструє процес витіснення з тогочасної книжної мови питомих давньоруських слів і їх заміну словами живої української мови. Так, слово **свадьба**, вживане в Іпатіївському літописі, постійно замінюється словом **вѥсѥлѥ**, що в дещо зміненій формі (весілля) побутує в сучасній українській мові. Пор.:

1229 р ІЛ: "Потомъ же времени минувшу, ѣха Василко Суждалю на *свадбу* шурина своего" (505); ХС: "По томь жѥ врѥмѥни минувши ѥха Василко к Суждалю на *вѥсѥлѥ* шюрина своѥго" (653). На полях рукопису проти цього фрагмента фіксується запис: "Василко до Суждаля на *веселе*". Далі в ІЛ під 1261 р.: "В ты же дни *свадба* бысть у Василка князя у Володимерѣ городѣ: нача отдавати дщерь свою Олгу за Андрѣя князя Всеволодича Чернигову" (561–562). ХС: "Въ тыа жѥ дни

вєсєлє бысть у Василка князя у Володимєри городѣ: нача отдавати дъщєръ свою Олгу за Андрѣа князя за Всєволодича к Чєрнѣгову" (719). ІЛ під 1264 р: "Въ прежерченомъ же лѣтѣ Миндовгова убитья бысть *свадба* у Романа князя у бряньского, и нача отдавати милую свою дочерь, именемь Олгу за Володимера князя" (569). ХС: "Въ прєжєрчєнномъ же лѣтѣ Миндовгова убитія бысть жє *вєсєлє* у Романа князя у дръбєньского, нача отдавати милую свою дъщєрь, имєнемь Олгу, за Володимєра князя" (728).

Зазвичай замінюються слова застарілі, які, на думку переписувача, могли бути не зрозумілі його сучасникам. Проте свідомі заміни в тексті Хлєбниковського списку зустрічаються рідко.

До них можна з упевненістю віднести випадок вживання слова **церковь** замість **божница**. Останнє в свідомості переписувача, мабуть, асоціювалося з язичництвом. Пор. такий фрагмент Хлєбниковського списку:

"Того жє лѣта прєставися вєликый князь краковьскый Болєславь, добрый и тихый, кроткый и смирєнный, нєзлобивый, братолюбивый. Поживъ жє лѣта многа, и тако въ старости добрѣ отъидє къ Господу, тѣло жє єго спрятавшє положиша єго въ *цєркви* святого Франьцишка, въ городѣ в Краковѣ" (742).

В Іпатіївському списку на цьому місці на стор. 581 знаходимо іменник **божница**, що, ймовірно, бере початок з протографа.

Часто не вдається виявити й мотиви, якими керувався переписувач. Так, крім уже згаданого вище іменника **свадьба**, його увагу привернуло ще одне слово із сфери обрядової лексики, а саме: іменник **погребенье**, який і був замінений на **схоронѣньє**. Відбулися ще деякі інші зміни в тексті фрагмента, наведеного далі. Пор.: ІЛ: "Князь же Мьстиславъ не притяже на *погребенье* тѣла брата своего Володимѣра, но приѣха послѣ с бояры своими и со слугами, и ѣха въ епископью ко святѣй Богородици, иде же положенъ бысть братъ его Володимѣръ, и плакася надъ гробомъ его плачемь великымь зѣло, аки по отцѣ своемь по королѣ" (610).

ХС: "Володимєру жє вложєну въ гробь. Братъ жє єго нє притяжє на *схоронѣньє* тѣла єго, но прієха жє послѣ съ бояры своими и съ слугами, и єха въ єпископью къ святой Богородици, идє жє положєнъ бысть братъ єго Володимєръ, и плакася надъ гробомъ єго плачємь вєликымъ зѣло, яко по отци своємь по короли" (779–780).

Запис на полях Хлєбниковського списку зберігає, протеє, в назві ритуалу поховання слово одного кореня з наявним в Іпатіївському: "Мстиславъ пріехалъ по *погреб*ѣ братнемъ и плачетъ плачемь великимъ" (780).

…………………………………………………………………………………………..

Для історії української мови великий інтерес мають примітки на полях рукописів. Вони свідчать про те, що переписувачі текстів вільно володіли живою розмовною мовою того часу. Зв'язані при переписуванні традицією, вони могли використовувати на полях Хлєбниковського списку слова, які, ймовірно, сучасниками не сприймалися які гідні літописного тексту. Так, при постійно вживаних у тексті формах **город** і **град** на полях для позначення цієї реалії часто вживається слово **місто** (мѣсто, мєсто). Під 1231 р. на полях Хлєбниковського списку є запис: "Король дивуется Володимеру *мѣсту*". Пор. у тексті:

"Оттуда король пойдє к Володимєрю. Пришєдшю жє єму к Володимєрю, дивившюся єму, рєкшю, яко: "Така *града* нє изобрѣтохъ ни в Нѣмєцкыхъ странахъ" (659).

Слід, проте, зауважити, що слово **мѣсто** в значенні "передмістя" протиставлялося **городу** ще в давньоруський період. Відповідно мешканці **мѣста** іменувалися **мѣстичи** на противагу **горожанам**, які жили в **городі**. У наступному фрагменті Іпатіївського списку під 1290 р. усі ці відтінки простежуються чітко:

"Болеславу же пришедшу с братьею своею, и вьѣха въ *мѣсто*, а в *городъ* не лзѣ бысть вьѣхати ратными, зане боряху крѣпко из него порокы и самострѣлы, тѣмже немощно бысть приступити к нему; и сташа около *города*, изьѣдаюче села. И бысть ѣха в зажитье единою въздале отъ *города*; *мьстичѣ* же не бьяхуся по Болеславѣ с *горожаны*, но рекоша: "Кто сядеть княжити во Краковѣ, то нашь князь". И стояша у города лѣто цѣло, бьючеся у города, и не успѣша у него ничтоже" (614–615). Пор. ХС (745).

Надалі слово **мѣсто** у формі називного відмінка множини (*мѣста*) зустрічається на полях Хлєбниковського списку під 1289 р.: "Берестяне и иншии *мѣста* поддались князю Юрію" (780). Відповідно у тексті як Іпатіївського, так і Хлєбниковського списку читається слово *город*…

І нарешті, в тому же році знову на полях ХС зустрічається це слово у формі давального відмінка множини: "Мьстиславъ до Берестіа и до иныхъ *мѣстъ*" (782). Відповідно в тексті – лише *город*:

"Мьстиславъ же поєха до Бєрєстіа. Єдущу жє єму кь *городу*, и срѣтоша єго *горожанє* съ крєсты отъ мала и до вєлика, и пріаша съ радостію вєликою своєго господина. Бєрєстіанє же, начальници коромолѣ, бѣжаша по Юріи до Дорогичина, цѣловалъ бо к нимъ крєстъ на томъ: "Нє выдамъ васъ стрыєви своєму". Мьстиславъ жє прєбывъ мало дній въ Бєрєстіи, и єха до Камєнца и до Бѣльска" (там же).

Мова. Цей іменник не зафіксований у словнику староукраїнської мови XIV–XV ст. Наведено лише дієслово **мовити, мовить** із значенням "говорити", "казати", "сказати", "мовити" та з кількома відтінками цих значень.

"Словарь русского языка XI– XVII вв." подає два приклади слова "мова" з пам'яток XVII ст. у значенні "речь", "язык"… Наводяться також два приклади дієслова мовити у значенні "говорить".

Таким чином, на полях Хлєбниковського списку засвідчено більш раннє вживання цього іменника. Запис-заголовок "*Мова* о татарехъ" (641) передає зміст досить великого фрагмента тексту, що містить ряд дієслів мовлення: **сказывати, сказати, молвити, ректи**, а також словосполучення: **пришедши вѣсти**. Пор.:

«*Пришєдши жє вѣсти* въ станы, яко пришли суть видѣть олядій рускыхъ, слышавь жє Данилъ Романовичь, и гна всѣдъ на конь видѣти нєвиданоє рати, и сущіи с нимъ коньници и иніи мнози князи с нимъ гнаша видѣти нєвиданоє рати. Онѣмь жє отшєдшимь, Юрьгій ижє имь сказывашє, яко стрѣлци суть; иніи жє молвяху, яко прости людіє суть пущєй половєць; Юрьгій же Домамиричь молвяшє: "Ратници суть и добраа воя". Прієхавъшє жє сказаша Мьстиславу, Юрьгій жє всє сказа, и рєкшимъ молодымъ князємь: "Мьстиславє и другій Мьстиславє! Нє стойта, пойдемь противу имь"» (там же).

Хлєбниковський список засвідчив на полях також вживання дієслова **намовляти** у значенні "підбурювати": "Данилъ въ Жидичинѣ, *намовляютъ* его взяти Луцко" (648). У "Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст." єдиний приклад має інше значення, а саме: "попросити", проте фіксується похідний іменник **намолвєніє** як "підбурювання".

Фрагмент, наведений нижче, засвідчує, що значення дієслова **намовляти** на полях Хлєбниковського списку саме таке: "підбурювати": "Сѣдящю жє Ярославу в Лучьску, єха Данилъ въ Жидичинъ кланятися святому Николѣ и молитися, и зва и Ярослава к Лучьску; и рѣша єму боярє єго: "Пріими Лучєскъ, здє ими князя ихъ"; оному жє отвѣщавшю, яка: "Приходихъ здє молитву сътворити святому Николѣ, и нє могу того сътворити", идє въ Володимєрь" (648).

....

Часъ: Клятва межи ляхами и русю не братии челяди из *часу* войны (653). У давньоруських текстах даний іменник не зафіксовано у цьому значенні. У "Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст." представлений великою кількістю прикладів. Дослідники проблеми зауважують, що протягом XVI–XVIII ст. відбувається процес дальшого збагачення і стабілізації системи вираження часових понять. У загальному темпоральному значенні поступово утверджується слово **часъ**, що широко вживається також на означення окремих хронологічних відрізків, не завжди чітко окреслених. Проте паралельно з ним продовжує виступати також слово **время** (*времня*), хоча сфера його вживання поступово звужується.

Своєрідний стилістичний профіль літописання визначає власне цілеспрямовано організована система засобів вираження (оригінальне використання прямої мови, певні стереотипні стандартизовані фрази: "в се же лѣто, зимѣ бывши, не бысть ничего, возвратися во свояси"). Одночасно у пам'ятках цього жанру широко використовуються і мовні засоби інших стилів. Таким чином, літописний матеріал дає можливість простежити складний процес взаємодії всього багатства мовного матеріалу і засобів його вираження.

Саме тут знаходять застосування як традиційна книжна мова з використанням усіх можливих стилістичних засобів тогочасної літератури, так і жива народна мова з її прийомами та засобами.

Вивчення обох літературно-мовних напрямів, що характеризують давнє літописання, розширює уявлення про процеси формування східнослов'янських літературних мов на різних етапах їх розвитку.

Див.: **Франчук В. Ю.** Хлєбниковський список Галицько-Волинського літопису як пам'ятка староукраїнської мови XVI ст. *Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра. К.: "Наукова думка", 2002. С. 60–74.

2.3. ЛІНГВІСТИЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ СВІТСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

МИСТЕЦТВО КНИГИ КНЯЖОЇ ДОБИ XI – XIII СТОЛІТЬ

Я. П. Запаско

Із тридцяти п'яти рукописних книг та їх уривків XI і рубежу XI – XII ст, які нині зафіксовані й почасти описані дослідниками під спільною рубрикою давньоруського ізводу, до пам'яток південного і південно-західного регіону можна віднести лише одинадцять. Ще дві пам'ятки південноруського походження зберігаються в зарубіжних книгосховищах. Така мала, порівняно з рукописами інших регіонів Давньої Русі, частка південноруських книг не відповідає справжньому співвідношенню, яке існувало між ними в XI ст. І навіть якщо згодом, ми в цьому впевнені, список південноруських манускриптів поповниться ще кількома пам'ятками, то це співвідношення не зазнає суттєвих змін.

Тим часом саме на півдні Русі, зокрема в Києві, розпочалося, а в XI ст. набуло найбільшого розвитку давньоруське книгописання. Так, при Софійському соборі ще з першої половини XI ст. діяв добре обладнаний, забезпечений необхідним корпусом книг (при соборі була велика бібліотека, що налічувала 950 томів), а також кваліфікованими писарями і художниками, великокняжий скрипторій, з якого вийшли найцінніші пам'ятки давньоруської писемності. Книжкова справа була добре налагоджена і в Києво-Печерському монастирі, особливо після запровадження в ньому 1068 р. Студитського статуту, який зобов'язував ченців постійно підвищувати рівень богословської освіти, читати книги і переписувати їх. Відомі імена києво-печерських ченців-книжників Іларіона – «хитрого писати книги», Даміана, що не спав ночами, все із захопленням читав, Григорія – власника приватної бібліотеки, Микити, який вивчив напам'ять весь Старий завіт, а за читання латинських, грецьких і староєврейських книг був запідозрений в єресі. Книги в монастирі виготовлялися артільно. У Києво-Печерському патерику, в житії Феодосія розповідається, що сам Феодосій пряв нитки, його учень інок Іларіон переписував книги, а їх сподвижник преподобний Никон «строил», тобто виготовляв оправи. Можна допустити, що книги в XI ст. переписувалися також в Георгієвському, Ірининському, Видубицькому, Дмитрівському та інших київських монастирях і в Десятинній церкві, де ще князь Володимир Святославич 1015 р. запровадив навчання дітей грамоті.

……………………………………………………………………………

Ізборник 1076 р. важливий передовсім як вартісна пам'ятка давньоруської мови й літератури. Елементи південноруської говірки, які згодом лягли в основу формування мови української народності, простежуються в ній досить виразно. За змістом – це збірка статей, значною мірою оригінального характеру, присвячена релігійно-моральним настановам «како жити християнину». Вона відкривається статтею «Слово нѢкоюго (калоу)гера (буквально – добрий старець. – *Я. З.*) о чь(тении)… (к)нигь» – першим, за словами М. М. Розова, в історії руської культури твором про користь, методи й мету читання книг. Саме у цій статті містяться висловлювання про книгу, які стали афоризмами: «Добро єсть братиє почитаньє

книжноє», «нє сьставить бо сѧ корабль без гвозди ни праведник бес почитания книжьнааго», «красота воиноу оружиѥ и кораблѫ вѣтрила, тако правьдникоу почитания книжьноѥ». В інших статтях – «Сло(во) нѣкоѥго о(т)цѧ. кѣ с(ы)ноу своѥму словеса д(у)шепользьная», «Наказаниѥ богатымъ», «О женахъ зълых и добрых», «О чьсти родитьль» – є чимало давньоруських прислівїв та приказок, наприклад, «…сєбѧ нє могыи учити и инєхь начинаѧ учити мъногы» (арк. 93 зв.), «… ни дроугоу того сътвор[и] ѥже ти себѧ не… (любо)» (арк. 158 зв.), «пияньство б(о) і єсть съм(ы)слоу раздроушєниѥ и паг(оу)ба» (арк. 267 зв.), «жєна л(оу)кава язва (сє)рд(є)чьная» (арк. 180 зв.) та ін.

Цілком слушним є міркування дослідників, що в окремих статях Ізборника 1076 р. (наприклад, «Наказаниѥ богатымъ») знайшли відображення події, пов'язані з київськими повстаннями 1068 р. та іншими народними виступами проти гноблення. Можна тільки пошкодувати, що у восьмитомній «Історії української літератури» Ізборник 1076 р., до речі, так само, як Ізборник Святослава 1073 р., тільки згадується.

Оздоблення рукопису, як уже мовилося, скромне. Кілька простих кіноварних заставок, кінцівок, нескладні за малюнком ініціальні літери різко відрізняють цю добірку напутніх творів від Ізборника Святослава 1073 р. Власне, за художнім оформленням рукопис належить до цілком рядових пам'яток книжкового мистецтва XI ст., які прикрашалися, можливо, самими ж переписувачами. Варто відзначити хіба що досить вправні, графічно виразні малюнки крилатого грифона і леопарда в нашийнику. Побідне зображення грифона можна бачити на фресці сходової вежі Софії Київської.

………………………………………………………………………………………….

Див.: **Запаско Я. П.** Мистецтво книги княжої доби XI – XIII ст. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: "Світ", 1995. С. 15, 21-22.

ОПИС РУКОПИСІВ

ИЗБОРНИК 1076 РОКУ

Я. П. Запаско

………………………………………………………………………………………….

Письмо. Устав, чіткий, прямого накреслення з неозначеною різницею в товщині основних і додаткових штрихів, схожий на почерк Ізборника Святослава 1073 р. і на дрібне письмо Остромирового Євангелія. Висота літер – 0,3 см Переписувачів два: першому – Іоанну – належить більшість аркушів рукопису – 1-228, 236-243, 260-276, другому, анонімному – арк. 228 зв. – 236, 243 зв. – 259 зв. Йому ж належать усі малі ініціали і заголовки статей.

Оздоблення. Три заставки на арк. 2, 28 зв. і 228, виконані червоним контуром у старовізантійському стилі, три кінцівки також кіноварні на арк. 108 зв., 227 зв., 276, багато невеличких кіноварних геометрично-плетінчасних ініціалів візантійського стилю. На арк. 108 зв. – малюнки грифона і леопарда.

Зміст. Статті релігійно-моралістичного характеру, багато з них – твори оригінальної літератури.

Мовні особливості. Південнорусизми: давальний відмінок іменників однини з суфіксом **-ови, -єви** – конєви (арк. 2), моужєви (арк. 159 зв.), олтарєви (арк. 188 зв.); ствердіння **р** – морѧ (арк. 265), створѧ (арк. 192, 243); ненаголошене **е** часто передається через **и** – властилинъ (арк. 130), въздыхаимъ (арк. 262), вопиимъ (арк. 262), послушаимъ (арк. 3), покаимъсѧ (арк. 202); змішування **въ** з **оу** – **оу**сєлитьсѧ (арк. 168), **оу**сєлихъ (арк. 81), **вгодити** (арк. 74); заміна **и** на Ѣ – въсхотѢ (арк. 158); повноголосся – боротисѧ (арк. 107), вєрєда (арк. 63); заміна **ю** на **о** – **о**динъ (арк. 168), **о**дного (арк. 240); зникнення **д** в слові сєми (арк. 261); слова – лоучє (арк. 165 зв., 168 зв., 173, 179), николи (арк. 37 зв.), обоѥ (арк. 93), зазираѥмъ (арк. 63 зв., 73), казати (арк. 5), глумисѧ (арк. 73 зв.), заблоудивъ (арк. 48), вельми (арк. 28), нє сварисѧ (арк. 161), пытаи (арк. 15), свита (арк. 272), ласкавъ (арк. 25), клопотъ (арк. 265), годѢ (арк. 64), зимному (арк. 39 зв.), от горы до долу (арк. 269 зв.).

Приписки. На аркушах 275 зв. – 276 запис переписувача книги Іоанна: «Коньчашѧся книгы сиѧ роукою грѢшьнааго Иоанна избьрано из мъногъ книгъ кнѧжихъ. Идєжє криво, братиѥ исправивъщє чьтѢтє бл(а)г(о)словитє, а нє клєнѢтє. Кончахъ книжькы сия въ лѢто ҂SФПД [6584, тобто 1076] при С(вя)тославѢ кнѧзи Роускы зємлѧ, аминъ».

В рукописі є кілька пізніших приписок. На арк. 143 зв. уставом XIV ст.: «г(оспод)инє сємєнє… што дєрьжишь. ѫ сєбє сиѧ книги». На арк. 248 також почерком XIV ст.: «покушаю чєрнила… пъра». На арк. 1 зв. зверху почерком кінця XIV – початку XV ст.: «а в сихъ книга листов С̃ [200] и вос.». На цьому ж аркуші внизу запис повторено почерком XV ст.: «сє въ сєх книгахъ С̃ листов и восмь дєсѧ и шєсть». На арк. 276 на зовнішньому полі скорописом 1681 р.: «по ҂SФНД [6554, тобто 1046] написана сія кн(и)га». На тому ж аркуші є ще один запис: «а писмена сотворил кирил филозов словяном в лѢто ST⊥ᵛЗГ [6363, тобто 855] при Михаиле ц(а)рѢ грч…»

Історія рукопису. З приписки в рукописі видно, що він у XIV ст. належав якомусь Семену, що тримав його у себе. Наприкінці XVIII ст. Ізборник 1076 р. був власністю князя Щербатова, відомого російського державного діяча, історика і публіциста. У 1791 р. після смерті М. М. Щербатова кодекс було придбано разом з його великою бібліотекою (25000 книг) Катериною II і поміщено в Ермітаж. У 1852 р. у складі Ермітажної збірки Ізборник надійшов у державну Публічну бібліотеку. У 1959 та 1963–1969 роках рукопис було ґрунтовно реставровано в Лабораторії консервації і реставрації документів у Санкт-Петербурзі. Нечіткі, затерті місця в Ізборнику були прочитані шляхом застосування фотоаналізу. 1965 р. здійснено видання рукопису.

……………………………………………………………………………

Див.: **Запаско Я. П.** Опис рукописів. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: "Світ", 1995. С. 139–143.

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» І НАРОДНА МОВА

В. В. Німчук

Дедалі активніше дослідження геніальної давньоруської пам'ятки «Слово о полку Ігоревім», що виросла на ґрунті народної творчості й живої народної мови своєї доби, глибше розкриває її зміст, чарівну поетичність та образність. У поемі залишається все менше так званих «темних» і малозрозумілих місць. Коментатори й дослідники «Слова», починаючи з першої чверті XIX ст. до наших днів, використовували й використовують матеріали української, російської та білоруської мов, у тому числі і їх говірок, для пояснення тексту поеми. Однак текст «Слова» в нас привертає увагу тільки літературознавців-коментаторів поеми. Українські мовознавці, зокрема діалектологи, вивченням тексту майже не займаються. Винятком є ґрунтовні розвідки Л. Булаховського про мову пам'ятки.

Тепер особливо важливого значення набуває питання про мову «Слова» у зв'язку з пожвавленням суперечок про його давність. Поруч із виявленням фразеологічних і лексичних паралелей до «Слова» у пам'ятках давнього періоду не менш важливим є виявлення таких паралелей у сучасних говірках. Особливе значення має вивчення фразеологічного й лексичного матеріалу архаїчних говірок східнослов'янських мов, зокрема карпатських, у тому числі закарпатських українських говірок.

Ми хочемо привернути увагу дослідників і шанувальників «Слова о полку Ігоревім» до паралелей – до фразеології й лексики поеми у народній мові, переважно Закарпаття, де й досі збереглася не тільки давня самоназва наших предків – русинів, але й велика частина давніх (архаїчних) мовних рис, насамперед лексичних і фразеологічних. Вони можуть не тільки допомогти з'ясувати чи уточнити окремі місця поеми, але й бути доказами автентичності «Слова».

Ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду, суда Божіа не минути.

Цей вираз у тексті «Слова», незважаючи на зрозумілість всіх його складових частин, досі не знайшов переконливого пояснення й коментування. Він спонукав деяких дослідників «Слова» XIX ст. внести корективи в текст поеми. Найновіше виправлення запропонував у наш час Л. Булаховський – замість *птицю* читати *пытьцю* (від *пытьливый* «той, що має силу чарівника»). Чи обов'язкові тут кон'єктури? Що означає вираз *птицю горазду*? Перекладачі поеми з самого початку розуміли цей вираз по-різному. Видавці тексту поеми переклали зазначене місце так: *«... хоть бы птицей леталъ,* но суда Божія не минеть». Перший переклад «Слова» вплинув і на деяких наступних перекладачів. Протее багато з них інакше розуміло цей вираз. Із варіантів перекладу цього місця наведемо деякі найбільш відомі: «*будь по-тичью горазд*» (В. Жуковський), «*летай хоть птицей*» (А. Майков), «*ни по птице гораздому*» (І. Новиков), «*ни птице умелой*» (Д. Лихачов), «*ни по птице гораздому*», «*ни колдуну гораздому*» (В. Стеллецький). Подібні варіанти маємо і в українських перекладах: «*хоть і птахом полинеш*» (М. Максимович), «*і птиці гораздії*» (С. Руданський), «*ні навіть та птаха щаслива*» (Ю. Федькович), «*ні маючий око соколине*» (І. Франко), «*ні бистрому, на птиць схожому*» (П. Мирний), «*ні хоча б, як птах, швидкому*» (В. Щурат), «*ні за пташку прудкішому*» (М. Рильський), «*ні чаклуну вмілому*» (Л. Махновець). Отже, одні перекладачі вбачають у цьому виразі вказівку на різні властивості птаства

(зокрема, швидкість, прудкість, літання), інші – орнітомантію, тобто ворожіння за поведінкою птахів.

Пояснення цього виразу дійсно треба шукати в язичницьких віруваннях наших предків, елементи яких проявляються в багатьох місцях «Слова». Проте слід підкреслити, що в давніх слов’ян, в тому числі й на Русі, поширене було не тільки ворожіння за поведінкою птахів, але й вірування в те, ніби у птахів переселяються душі померлих. У зв’язку з цим, очевидно, існувало й вірування в довголітність, а то й безсмертність деяких птахів.

Відгук давнього вірування в довголітність птахів зберігся в закарпатському народному виразі *жи́ти* [*и сто го̂́дӯў (го̂́ду)*] *по по̂́т’а’т’іх* (*по̂т’атах*), тобто *жити* [*і сто років*] *після пташок.* Вираз цей вживається як побажання у відповідь на нарікання, образу або обвинувачення в недоброзичливості: [свекруха] *ни на мо̂́йӯм с’ві́т’і жиие́, про ме́не най жиие́ и сто го̂́дӯў по по̂́т’ат’іх; жиў бис’ ишчи по̂́ по̂т’ат’іх, уд ві́ку до̂ ві́ку, до̂́кі с’ві’та; так с’а сважа́иут, жа́дат му*: – «Ни дайе́ш ми жи́ти! – *Жиў бис’ ишчи́ по̂ по̂т’ат’іх!* (с. Довге Іршавського р-ну), *жий ку́л’ко ви́диш та чу́иеш, хо̂т’ сто го̂́ду по̂ ‘по̂т’ат’іх, обис’ с’а сві́та спро́шоваў* («просив смерті») (с. Велятине Хустського р-ну). Тепер мовці, звичайно, не розуміють первісного значення побажання «жити [й сто років] після пташок» і при спробі з’ясувати зміст його роблять тільки здогади.

Про «припівку» Бояна з «Слова» ще в середині XIX ст. Ф. Буслаєв писав: «В XII веке припевка эта была в общем употреблении: ее приводит и Даниил Заточник (по списку проф. Срезневского): *«повѢдаху ми, яко той ести судъ Божій надъ мною, и суда Божія ни хитру уму, ни горазну не минути»*». Список, на який посилається Ф. Буслаєв, тепер невідомий. Коли зважити, що приказка «*ни хитру, ни горазду суда божія не минути*» була поширеною в давній Русі, стає зрозуміло, чому автор «Слова» цю «припівку» приписав Боянові: Боян до відомої приказки «*ни хитру, ни гаразду суда божія не минути*» додав ще й слово *птицю* (тобто *пътичью,* збірне від *пътица*), заперечивши цим давнє язичницьке вірування у довголітність, а то й безсмертність птахів. Слово *гаразду* після *птичю* (*птицю*) в цьому виразі, можливо помилково, ще раз навів пізніший переписувач поеми. Таким чином, зазначений вираз «Слова» стає зрозумілим і без внесення поправок у його текст.

Галичкы ОсмомыслѢ Ярославе высоко сѢдиши на своемъ златокованнѢмъ столѢ.

Сучасні коментатори «Слова» вираз «*высоко сѢдиши на... столѢ*» пояснюють переважно як пряму вказівку автора поеми на те, що замок Ярослава (як і сам стародавній Галич) знаходився на високому пагорбі. Не заперечуючи можливість такого пояснення, вважаємо, що зазначене місце «Слова» піддається й іншому тлумаченню. Галич – не єдине давньоруське місто, побудоване на підвищенні. Наприклад, місце, де був розташований княжий палац і Софійський собор у Києві, в давнину прямо називали *Горою*.

До виразу *высоко сѢдиши... на столѢ* прямих аналогій з оригінальної давньоруської літератури наводиться загалом мало.

Напевно, «высокый столъ» був у давній Русі символом князівської влади. Недарма відомий Данило Заточеник писав: «З добрымъ бо думцею думая, князь *высока стола добудеть,* а съ лихимъ думцею думая, *меншего лишенъ будеть*».

«Высота стола» згадується й у славоспіві князеві Володимиру: «Славнодержавныи Владимире, *на высотѢ стола* сѢдя мтре градо(м) боспа(с)наго Киева».

Цей давньоруський вираз зберігся в сучасному закарпатському народному фразеологізмі *высо́ко (восо́ко) сид'іти; сид'іти на высо̂кӯм (высо̂кум, высо̂кім) стӯлци́ (стулци́, стілци́)* «займати високу посаду, бути в повазі». Протилежне значення має вираз *покла́сти на нис'кы́й столи́ц'* – «позбавити посади, поваги, принизити»; *упа́сти с стӯл'ц'а́* (пор. *з стільця зіпхнути* «звільнити зі служби»).

Отже, у виразі «высоко сѢдиши… на столѢ» автор «Слова» вжив звичайний для того часу сталий вираз, очевидно, на означення князівської влади без натяку на розташування давнього Галича й княжого замку Ярослава Осмомисла.

Див.: **Німчук В. В**. «Слово о полку Ігоревім» і народна мова. *Мовознавство.* 1967. № 4. С. 79–81.

ДАВНЬОКИЇВСЬКІ НАПИСИ – ПАМ'ЯТКИ ЛІТЕРАТУРИ XI – XIII СТ.

В. В. Німчук

За останні десятиріччя джерельна база для вивчення давньоруської історії та мови поповнилася двома важливими різновидами пам'яток – берестяними грамотами й нововідкритою епіграфією, тобто текстами, нанесеними не на основний письмовий матеріал – пергамен, бересту, папір, – а на стіни споруд, приміщень, на камінь, глину, цеглу, кераміку, метал, дерево, шкіру, на предмети мистецтва або побуту тощо, текстами, вишитими на тканині, викладеними мозаїкою.

Найчастіше трапляються графіті – видряпані написи й дипінті – тексти, нанесені пензлем. Графіті рішуче переважають Основну масу їх виявлено на стінах культових споруд. Майже всі графіті – оригінальні тексти, які записувалися спонтанно, без попередньої підготовки, редагування. Щоправда, деякі епіграфеми, мабуть, заздалегідь обмірковувалися. Серед дипінті трапляються цитати із конфесійного письменства.

Найбільшу кількість графіті виявлено в митрополичому Київському Софійському соборі – центральному храмі Русі XI – XIII ст., котрий відвідували не лише мешканці стольного города, але й прочани, купці, мандрівники з усієї Давньоруської держави.

Упродовж багатьох років над давньокиївською епіграфією працює С. О. Висоцький; він виявив у старожитніх спорудах понад 400 написів, дослідив їх як історик і палеограф, опублікував транслітеровані тексти, а також фотографії і прописи епіграфем. Київські дипінті XI – XIII ст. досі спеціально не вивчалися.

С. О. Висоцький поділяє давньокиївські написи-графіті на 5 груп: 1) пам'ятні; 2) побутові; 3) добропобажальні; 4) поминальні; 5) написи, які стосуються фресок.

Зміст більшості графіті, що їх відносимо до літературних текстів, – своєрідні короткі молитви про прощення гріхів і каяття в гріхах. Це не дивно, адже свої прохання автори залишили на стінах культової споруди.

Кілька софійських написів мають виразні ознаки так званих кондакарних, або молитвословних віршів. Суть кондакарної системи віршування полягає в тому, що її нерозкладною ланкою є змістова одиниця, яка творить найпростіше (або більш складне) речення. Така одиниця не розпадається ні на стопи (як у силаботонічному вірші), ні на склади та їх групи (як у силабічному вірші) і не пов'язується з сусідніми одиницями за принципами, характерними для інших систем віршування: римами, асонансами і т. д. Для кондакарної системи віршування характерні: 1) відсутність рими; 2) різне число складів у вірші, хоча й окреслене певними межами (від 5 до 15–16); 3) різна кількість наголосів у вірші, однак у певному діапазоні – від 2 до 5 (а в окремих випадках і до 6). Прояви кондакарного віршування деякі автори знаходять у «Слові о полку Ігоревім». Отже, кондакарний вірш – це вільний несилабічний вірш. Давньоруський кондакарний вірш походить від візантійського вірша, а кінець-кінцем – від біблійного. Головною ознакою кондакарного вірша є система ритмічних сигналів, які маркують початок рядків. У цій функції виступають насамперед два граматичні засоби – кличний відмінок іменника й наказова форма дієслова, які частіше, ніж інші форми, несуть на собі експресивний наголос. Кінці рядків у кондакарному вірші завжди збігаються з природніми інтонаційними сигналами типу антикаденції (з «інтонацією спонукання»), а кінці строф або «строфоїдів» – із сигналом типу каденції (з «інтонацією завершення»).

І. 1. До кондакарних віршів відносимо напис XI ст. на фресці з зображенням св. Фоки:

Сты̃и Фоко
иже пороучєнъ отъ ба̃ плавающимъ въ мори правитєлє
направи мѧ потапл[ѧ]єма вълнами [ж]итиисками (№ 110)

Переклад:

Святий Фоко,
доручений богом (або: приставлений) для плаваючих у морі керманичу,
направ (або: спрямуй) мене [на істинну путь],
потоплюваного хвилями житейськими.

Святий Фока вважався покровителем мореплавців. У четьї-мінеї в похвальному слові на день цього мученика говориться, що подорожні й моряки, «иже повсюду, не Понтійскую преплавающеи токмо пучину, но… и елици океан преплаваа Западный, и Еѳіскымъ нѣдромъ приближающися, обычнаа пѣніа, ими же плаваніа трудъ упокояваютъ, въ новомученика преложиша благохваленіе, и на языцѣ всяческы тѣмъ есть Фока въспѣваемъ», через те, що нібито він «явьствено подаетъ помощи образы: многажды бо явиися, ово убо нощію, ожидаемѣ бури, възбуждаа кръмчіа на кръмѣ въздрѣмав[ъ]ша, дроугоици же пакы вѫже простираа, и о ядрилѣ пѣкася». Тут же розповідається, що встановився звичай мати св. Фоку за співтрапезника тих, котрі подорожували на кораблі. Ті, хто обідав, залишали частину їжі мученикові. Щодня один із пасажирів скуповував цей харч і «сребреник поставляв» за це. Коли судно щасливо приставало до суходолу, зібране срібло від імені Фоки ділили між голодними бідняками.

Київське графіто свідчить про те, що культ св. Фоки як покровителя мореплавства був поширений і в домонгольській Русі.

Пам'ять мученика Фоки відзначалася 22 вересня. У служебній мінеї, переписаній у Новгороді 1095–1097 рр, вміщено низку пісень-ірмосів, присвячених Фоці. У них, зокрема, зазначається: «… соущимъ въ мори, оч҃є помощьникъ вьсьгда…», «Възвышающєѥ сѧ морє прєльстьноѥ многобж҃иꙗ боурєю, бж҃ствьнымъ правлєниѥмь славьно прошьлъ ѥси, пристанищє тихоѥ всѣмъ бывъ оутапающимъ»; «…фоко, …и избавлꙗѥши ω(т) боурѣ трьвлънєниꙗ плавающаꙗ къ бо҃у твоими бж҃ствѣными мл҃твами»; «Нєоусыпающа имѣєть тѧ вѣрьна… мл҃твьника, оусъплѧюща морьскыꙗ вл҃ны… и ω(т) бѣдъ вьсѧчьскыхъ насъ избавлѧюща…» тощо.

Проте ніде не виявлено тексту, близького або тотожного досліджуваному. Серед ірмосів немає й жодного індивідуального звертання. Отже, є всі підстави вважати, що на стіні Софійського собору зафіксовано оригінальний давньоруський гімнографічний твір.

Молитву побудовано за всіма правилами компонування кондакарних віршів. При цьому використано зразки візантійської та старослов'янської гімнографії: після звертання – кличної форми імені святого – зазначено характерні риси чи функції святого в лику християнських праведників, а суть прохання виражено дієсловом у формі оптатива-імператива.

С. О. Висоцький припускає, що звернення до св. Фоки належить морякові. На нашу думку, істотніше те, що звертання до патрона мореплавства у формі вірша, у якому згадується житейське море, міг скомпонувати лише знавець конфесійної гімнографії і правил побудови відповідних віршів. Пор.:

Житиискааго морѧ въздвизаѥма зьрѧ напастии боурєю.
въ тихо пристанищє притекъ
въпию ти възвєди. ис тєлѧ [тьлѧ – *В. Н.*]
животъ мои. мъногомилостивє.

Про розповсюдженість на Русі правил молитвословного віршування, зокрема побудови віршів-звертань, свідчить часте застосування їх у світській поемі XII ст. – «Слові о полку Ігоревім»:

О Бояне, соловію старого времени!
абы ты сіа плъкы ущекоталъ…
Галичкы Осмомыслѣ Ярославе
высоко сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ.
Подперъ горы Угорскыи
своими желѣзными плъки…
Стрѣляй Господине Кончака,
поганого Кощея за землю Рускую,
за раны Игоревы буего Святославлича (с. 30).
О Днепре словутицю!
ты пробилъ еси каменныя горы
сквозѣ землю Половецкую.
Ты лелѣялъ еси на себѣ

Святославли носады до плъку Кобякова:
възлелѣй господине мою ладу къ мнѣ,
абыхъ не слала къ нему слезъ на море (с. 38–39).

1. Ритмічна побудова відчувається у розгорнутому тексті віршованої молитви пресвітера Козьми, записаному на стіні Софійського собору в XII ст.:

гй помози рабоу своємоу Козмѣ
грѣш[ь]номоу прозвутєроу
и прости мѧ влдыко грѣхъ моихъ
мнози б[о] соуть
и съп[о]доби оулучити млсть отъ тєбє
соу[ди]и правєдны
въ днь соудьнъ (№ 135).

Переклад:

Господи, поможи рабу своєму Козмі –
грішному пресвітерові –
І прости мені, владико, гріхи мої –
багато бо їх,
І сподоби здобути милість від тебе,
судіє праведний,
у день судний! (тобто: в день страшного суду).

Будучи священиком, Кузьма одні твори конфесійної поезії знав напам’ять, інші – часто читав, тому його молитві притаманна християнська синоніміка на позначення бога – *господь, владыка, судьꙗ (-ьи), правьдныи.*

Ритмічний візерунок вірша також маркується кличними й наказовими формами. Крім цього, він увиразнюється поширеними прикладками («Козмѣ, *грѣш[ь]номоу прозвутєроу*»: «от тєбє, *соу[ди]и правєдны*») й уточненням («грѣхъ моихъ, *мнози б[о] соуть*»).

2. Молитвословний вірш нагадує не повністю збережене графіто XII ст., залишене на фресці сорока севастійських мучеників у Софійському соборі:

свти : м: мчникъ
помилоуитє мѧ грѣшьнаго
даити съконьчати животъ [?]
… быхъ грѣхъ бо…
. [б]єзоумьє
[вла]дыко помѧ[н]и [мѧ] гр[ѣ]шьнаго
въ цєсарьстии своємь

тобто:

Святі сорок мучеників,
помилуйте мене грішного,
дайте скінчити життя…
Владико, пом’яни мене грішного
в царстві своєму.

Остання фраза – модифіковане звернення євангельського «благорозумного» розбійника до розп’ятого Христа: помѧни мѧ ги ѥгда придєши в црьствии твоѥмь.

3. Одне графіто XI ст. є силабічним віршем із символічним змістом:

ольтарь пламѧны
а цр҃кы лєдѧна
и ольтарь погаснєть
и цьркы стаѥть (№ 73)

4. Із погляду історії вітчизняної версифікації великий інтерес являє графіто, зроблене в XII або XIII ст. Андроником: у записі, який, на жаль, не вдається прочитати повністю (важко розшифрувати 1–2 слова), можна вбачати силабічний римований чотиривірш (із елементами силаботонізму):

О горє тобѣ Андроничє ох тобѣ нєбожє
чєму…
сътвори жє сє никътожє (№ 204).

О горе тобі, Андрониче,
біда (ох) тобі, небоже!
Чому не зробив такого ніхто!

II. Серед написів-графіті Софії Київської трапляються невіршові зразки духовної лірики давньоруської доби. Вони також є пам'ятками літературно-художньої атмосфери XII – XIII ст., художньої творчості.

1. Так, в епіграфемі XIII ст. невідомий Ігнат благає (у написі *ъ, ь* вживаються не тільки згідно з етимологією, але й на місці *о, є*): «гн҃ пом[о]зи рабу свъ[єм]у Игнатъви а пръзвищь ми има Саєтатъ [?] а гн҃ нь бъюсѧ съмь[р]ти… [ꙗ]къ… ищєть дш҃ѧ мъѧ дьнь судьнаго дш҃ѧ мъѧ рикающи» (№ 146) – «Господи, поможи рабу своєму Ігнатові. Прозвище моє… Саєтат (або: Саєтато). Господи, не боюся смерті, бо шукає (або: прагне) душа моя судного (тобто: страшного суду). Душа моя волає».

2. У XIII ст. якийсь Дідило Нескасожич написав: «дѣдилъ[?] нєскасожичь [?] тьму поида ѡ(т) свѧтыхъ азъ бо гн҃ чаю прити къ тєбѣ на въскрѣшєньє ох дш҃а моꙗ» (№ 149) – «Дідило Нескасожич. Тому подай від святих [тайн] (тобто причастя). Я бо, господи, сподіваюся прийти до тебе на воскрешіння. Ох, душа моя!»

III. Деякі написи, хоч і не є віршовими творами, проте не позбавлені художньої вартості.

1. Таким є графіто XII–XIII ст. (за датуванням С. О. Висоцького – XI ст.): «охъ мѣнє грѣшьникоу н[є]достоиномоу рабоу твоєму гн҃ ѡ(т)вєди мѧ ѡ(т) [м]оук[ы] вєчъноѥ исбави ѡ(т)… и ѡ(т) напасти[и]» (№ 104) – «Ох мені, грішнику – недостойному рабу твоєму! Господи, відведи від мене муку вічну, вибав (спаси) від … і від напастей!»

2. Лаконічне графіто XII ст. «охъ мнѣ нє осоуди мєнє» цікаве тим, що засвідчує поширене, очевидно, в давнину молитовне благання, адже аналогічний вираз зустрічаємо в листі Володимира Мономаха: «помилоуи м Г(с)и помилоуи єгда хощєши судити нє суди ме[не] въ ѡгнь».

IV. У складі старовинної києво-софійської епіграфії XI–XIII ст. виявлено кілька записів повчального змісту. Важко сказати, чи це уривки з

оригінальних творів – проповідей, які проголошувались у соборі, чи з якихось книжних сентенцій типу тих, що зібрані в біблійній книзі Ісуса, Сірахового сина.

1. Великий запис XI ст. напучує:
мати нє хотѧчи дѣтичѧ бѣжѧѥт[ь]
б҃ъ жє нє хотѧчє чєловѣка бѣдами кажє[ь]
[а х]ромъи стоупивъ своєго чиноу
вьсѣмь гръхомь въ [добы]чь. боудєть
[а]минь (№ 108),

тобто: Мати не хотячи (або: ненавмисне) дитинки уникає,
бог же нехотя (або: ненавмисне) людину бідами карає.
А хромий (або: кульгавий, кривий), відступивши від свого
порядку (або: оступившись у своєму вчинку)
всім гріхам здобиччю буде. Амінь.

С. О. Висоцький твердить, що запис за змістом – якесь повчання жінкам, котрі кидають своїх дітей. Він пише, що за Уставом князя Ярослава, мати, яка покинула дитя, підлягала судові єпископа і її важко карали. Але цитата з Уставу цього не підтверджує, бо в ній ідеться про незаміжню чи одружену жінку, що погубила свою дитину. Насправді, повчання має глибший зміст і адресоване будь-якому слухачеві.

Нам здається, що ця сентенція не позбавлена ритмічної організації.

2. Середньовічний мотив боротьби з плоттю відбито в графіто XII ст.:
«и гоило оутѣти оже съгрѣшаѥши» (№ 171),
тобто: «І дітородний член утяти, якщо грішиш».

Імовірно, це фраза з якоїсь проповіді (повчання). Варто відзначити, що запис зроблено на хорах, де під час церковних відправ перебувала феодальна верхівка; недалеко від цієї епіграфеми зроблено напис «а ъкнѧжє межи мостома» (№ 122) – «а княже [місце] між переходами».

3. Приказку нагадує сентенція XII ст.: «сєдѧ во послушаниі оц҃ѧ своєго лучиі єсть живущего во пѫс[т]ыни» (№ 128) – «Той, хто слухається отця свойого (або: батька рідного), кращий, аніж той, що живе в пустелі (кращий, ніж пустельник)». С. О. Висоцький із невідомих причин так перекладає графіто: «Сидящий (в Софии) в послушании отца своего лучше живущего в пустыне» і тлумачить його так: «… Автор за вказівкою духівника (отця) відмолює гріхи в Софії. Але він перебуває в стані, дуже далекому від екстазу, й повідомляє, що лише життя схимника в пустелі гірше, ніж у нього». І тут зміст написаного глибший, причому він явно суперечить церковно-схимницькій моралі.

Звичайно, розглянутими написами не вичерпуються епіграфеми, які можна віднести до пам’яток давньоруської літератури, але й помічене дає підставу ствердити, що графіті – цінне нове джерело для дослідження художньої творчості наших предків, їх духовного життя.

Див.: **Німчук В. В.** Давньокиївські написи – пам’ятки літератури XI – XIII ст. *Писемність Київської Русі і становлення української літератури*: Зб. наук. праць / від. ред. В. І. Крекотень. К.: “Наукова думка”, 1988. С. 24–32.

НАРИСИ ПРО МОВУ ПАМ'ЯТОК СТАРОРУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА XI ВІКУ

І. С. Свєнціцкий

Під староруським письменством автор розуміє тільки ті пам'ятки, що не мали богослужбового призначення, що не були перекладеними з іншої мови, що мали за основний сюжет елементи місцевого побуту, життя і світогляду та що були написані родовитими синами руської землі. Це оригінальні твори великокняжої доби київського періоду. Богослужбові пам'ятки цієї доби вже досліджені чималим рядом основоположників історичної граматики староруської мови, головно – Соболевським, Шахматовим, Ягичем і ін. як книги старослов'янського походження, руської рецензії.

Автор займається пам'ятками руських письменників, що дійшли до нас, на жаль, тільки в пізніших копіях, з яких найстаріші в Успенському Збірнику походять з кінця XII в., а інші – Руськая Правда 1019 р. в списку 1282 р.; Повчення Володимира Мономаха з 1096-1113 рр. у списку 1375 р.; Паломник у списках від XVI – до початку XIX вв. Очевидно, що за цими списками не можна так впевнено говорити про звукові ознаки мови – доби, авторів і місця написання цих творів, як це можна робити за пам'ятками, списаними в цій добі із старослов'янських списків – за Остромировим Євангелієм 1056 р., Збірником Святослава 1073 р, Архангельським Євангелієм 1092 р. і за Новгородськими Мінеями 1095-6-7 років.

Зате лексичне і синтаксичне багатство пам'яток цього віку, що їх розглядає дана стаття, хоч вони дійшли до нас у пізніх списках, навіть в різних списках залишилося без істотних змін. Це багатство мовного матеріалу необхідно дослідити, щоб виявити ступневе наростання скарбниці староруської мови в різних ділянках життя: права 1091 р., повчення церковного 1038 р., історіософії і політики 1051 р., житійного оповідання кінця XI в., міркування князя-мислителя XI–XII вв., ігумена-подорожника 1108-1113 років. Кожна пам'ятка належить до іншої ділянки життя і середовища, вказує нам на ступінь розвитку даного відрізка мови, але й на зв'язки з попередніми явищами. Отже, Руську Правду попередили Договори Русі з греками, у яких збережений цінний матеріал мови з ділянки міжнародного права, торгівлі, політики і мореплавства; Володимир Мономах виріс в оточенні високоосвіченого середовища рідні на традиціях книжної культури – діда Ярослава, батька Всеволода, матері візантійської царівни та дядків Ізяслава і Святослава; ігумен руської землі Данило мав кількох попередників, що були вже в Царгороді і Єрусалимі, а може і який старіший провідник по цих далеких краях, але певне те, що він сам вперше побував в тих місцях, які з такою любов'ю і докладністю описав.

Про мову деяких пам'яток є прекрасна книга академіка С. П. Обнорськогоо «Очерки по истории русского литературного языка старшого периода» (Акад. наук СССР, 1946). Дана стаття не входить в питання вже досліджені. Вона охоплює в коротших чи довших відрізках тільки наростання лексики і синтакси в староруських пам'ятках, залишаючи в деяких випадках синтез до слушного часу, коли буде автором впорядковано весь призбираний матеріал мови пам'яток староруського письменства до XII в. включно.

……………………………………………………………………………………….

2. ПИСАННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Дуже цікаве те, що вставлене у Лаврентіївський літопис за 1096 роком «Поучение Володимира Мономаха дѢтем» у своїй синтаксі відзначається деякими особливостями зв'язку окремих частин речення у числах і особах, нібито автор справді, поспішаючи, тільки намічав скелет твору, який так і залишився без граматичного узгодження і стилістичного шліфу. Ось хоч би початок: а) *«СѢдя, на санех, помыслих в души своєй и похвалих бога, иже мя сих днев грѢшного допровади.* б) *Да, дѢти, мои, или ин кто, слышав сю грамотицю, но ему же люба дѢтей моих, а приметь ю в сердце свое*…в) *аще ли кому не люба грамотиця си, а не поохритаються, но тако се рекуть: не далечи пути. да на санех сѢдя, безлѢпицю еси молвил.* г) *усрѢтоша бо мя слы от братья моея…».* Перше речення в дійсності має тільки припущене закінчення: *«писах грамотицю сю».* В другому реченні на початку є два підмети майбутньої дії – той з-поміж дітей, кому люба буде грамотиця і *«ин кто слышав сю грамотицю»,* отже – слухач, читач; у третьому реченні – хтось з дітей не злюбить цю грамоту, та незадоволений нею скаже, що без розгорненого переходу зовсім не в'яжеться з четвертим реченням і з'єднаними з ним дальшими рядками тексту. Виходить, що Повчення, задумане десь у дорозі, було написане може під диктант автора, без повної уваги для граматичного зв'язку окремих частин тексту. Проте воно було цілком логічно побудоване – як в основних думках, так і у всіх вставних – роз'яснюючих, зображуючих і доказуючих частинах. Це є дуже сильнее свідоцтво повної монолітності побудови «Повчення» як літературного твору, хоча при порівнянні з паралелями, що ми їх знаходимо в однорідних творах минулого часу, у біблії та повчальничих писаннях першохристиянських і візантійських письменників, нам може здатися, що цей твір в деяких частинах складається з запозиченого і власного.

Зараз доводиться думати, що Володимир Мономах, як староруський письменник, вихований на молитовних текстах, псалмах і житійних прикладах, вільно володів цим матеріалом по пам'яті, отже, міг зовсім органічно переплітати окремими цитатами і вставками свій літературний твір. А що призначення цього твору вимагало, за тодішнім звичаєм, авторитетного ствердження самих важливих пунктів повчення, то увага автора могла бути звернена більше на внутрішній, логічний зв'язок тексту – хід думок, як на завершену синтаксично-мовну побудову окремих частин його, необхідну в літературному творі. Говорить про те сам автор: *«и се от худаго моего безумья наказанье, послушайте мене, аще не всего примите, то половину».*

Володимир Мономах як стиліст відзначається простотою побудови речення, що її легко осягає поперемінним вживанням дієприкметників (назив. множ. на -е) та дієприслівників: *«аще и на кони Ѣздяче, не будеть ни с кым орудья… зовѢте безпрестани… нежели мыслити безлѢпицю Ѣздя»; «рѢчь молвяче, и лихо и добро, не кленитеся… и цѢловавши крест блюдѢте, да не приступни погубите душѢ своеѢ»; «на войну вышедъ, не лѢнитеся… и сторожѢ сами наряживайте, и ночь, отвсюду нарядивше около вои, тоже лязите… не розглядавше лѢнощами внезапу бо человѢк погибаеть»; «куда не ходяще* (= куби би не ходили ви) *путем по своим землям, не дайте пакости дѢяти… да не кляти вас начнуть»…*

Ці і дальші прислівникові форми є справжніми синтагмами з повним мислево-мовним змістом, який в автобіографічній частині твору об'єднує цілі періоди безприсудкових речень, як-от *«та посла мя в ляхы, ходив за Глоговы до Чешськаго лѣса, ходив в земли их 4 мѣсяцы; и в тоже лѣто и дѣтя ся роди старѣйшее новгородьское; та оттуда Турову, и на весну та Переяславлю, та оттуда Турову, и на весну та Переяславлю, таже Турову. и Святослав умре, и яз пакы Смолиньску, а и Смолиньска тойже зимѣ та к Новугороду, на весну Глѣбови на помочь, а на лѣто со отцем под Полтеск, а на другую зиму с Святославом под Полтеск; ожгоша Полтекс; он иде Новугороду, а я с Половци на Одрьск, воюя; та Чернигову».*

У письмі до Олега Святославича функція дієприслівника обіймає не тільки дію, сучасну головному реченню: *«(претерпѣ) животом владѣя и смертью; (сѣдить) хлѣб ѣдучи дѣдень…»*, але й у сполученні з -бяше- давноминулий час, або умовний спосіб: *«пославше бяше переди, брате, варити мене; и бяше тебѣ узрѣвше кров его… и рещи бяше, стояще над ним, вникнущи помыслы… и рещи бяше давидьскы…».* В сучасному ці конструкції ми сприймаємо і переказуємо давноминулим умовним: *«якщо б ти був послав…, і ти б був побачив…, ти був би сказав».* Староруські тексти знають подібні до старослов'янських дієприслівникові конструкції і до XVI в., а то й ще у Кантеміра поч. XVIII в.

Не без значення для характеристики мови Володимира Мономаха стає фраза, вкладена йому Літописом наприкінці 1103 р. в допиті половецького посла Белдюги: *«то вѣдѣ, яла вы рота, многажды бо ходивши ротѣ, воевасте русскую землю…»,* збудована, як попередньо наведені, з дієприслівникової самостійної частини (синтагми) у періодичному реченні. Вона, відірвана від «Повчення», зберігає стиль його побудови, що свідчить про історично-річеву правдивість змісту самого допиту.

3. ЦЕРКОВНІ ПОВЧАННЯ

1. Першою пам'яткою живої староруської мови безпосереднього звернення до громад новгородян є «Повчення аеппа Луки (Жидяты) к братии» коло 1038 р. Це коротке повчення, всього 1800 письмових знаків, про основні правди християнського життя, побудоване простими реченнями наказового способу – у звороті до групи в 2-ій особі множини та в логічному звороті до одиниць, до кожного члена громади зокрема, в 2-ій ос. одн. Ця числова перемінність підметів наказової дії надає кожному реченню «Повчення» окремої сили сугестії і імперативної категоричності, знаменної для законодавців і вчителів.

Проповідник говорить короткими рівнорядними реченнями, що одне одне пояснює і поширює: *«Се братие первѣе всего сию заповѣдь извѣстно должни есмы еси крестьянѣ держати: вѣровати един бог, в тройци славим… якоже научили апостоли, святіи отци утвердиша». «Вѣрую в единаго бога до конца». «Вѣруйте же ми крѣсению и жизни вѣчнѣ и муцѣ грѣшным вѣчнѣи». «Не лѣнитеся к церкви ходити, и на заутреню,и на обѣдню, и на вечерню; и в своеи клѣти, хотя спати, богу поклонився, толико на постели лязи». «В церкви предстоите со страхом божием; не молви рѣчи, но ни мысли, но моли бога всею мыслью, да отдасть ти бог грѣхы»…*

Це повчення виступає за змістом, тоном і стилем як перше і єдине у всьому староруському письменстві; своїм призначенням для малоосвіченої у справах

християнської моралі громад – воно наскрізь популярне. Сучасному дослідникові мови староруської доби, в даному разі другої чверті XI в, це апріорне наставлення автора викласти загальнозрозумілою мовою основи нової суспільної і індивідуальної поведінки є зокрема цінне. Бо ж автор-єпископ, вихований на книжній мові старослов'янських текстів, звертається до слухачів, що говорять своєю руською мовою, і для них мусить він перейти від канону старослов'янщини до стилю живої мови. Розглядом таких переходів від книжного стилю до розмовного дослідник може вказати в поодиноких випадках на можливість у майбутньому відтворювати структуру живої щоденної мови поодиноких суспільних шарів громади на різних територіях в різні часи. Тому що перед проповідником знаходиться належна до церкви частина новгородців, саме після яких-небудь 50 літ від зміни віри, рогляд повчення Луки Жидяти дає за часом цінний мовний матеріал.

2. Слова Феодосія Печерського (†1074 р. – як вище 33-43) про належне життя черців, побудовані на основі старослов'янської синтагми, в побажальній формі наказу або заказу, у 1-й ос. множ.: *«билу бо ударяющу нелѢпо ны есть лежати… да егда второму клепанию скончевающеся, тогда и своя ногы вготовим на сшествие церковное…»*. Дієприслівникові форми узгоджують тільки послідовність і одночасність дій, але іноді появляється і дієприкметникова форма: *«тогда и своа ногы вготовим… помысла своего недряхла имуща, но весела, и въздающе хвалу… такожде входяще в церковь…»* (Поуч. о тръпѢнии и о смирении, Пам. I 40). В тому ж «Повченні» є і складна форма наказовості: *«да не лѢнимся, любимици мои…»*, та очевидне пропущення сполучника протиставлення: *«с слезами бо глаголю горькаа словеса к вашей любви, понеже вам глаголю, сам не створю»* (як вище 41).

3. Старший сучасник Феодосія Печерського, київський митрополит Іларіон (ок. 1051) – побудовує синтаксу своїх писань на тему «О законѢ и благодати», про історію прийняття християнства Руссю, та «Похвала кагану нашому Владимеру» (Пам. I 59 69-78) за зразком старослов'янської синтакси, з окремою увагою до їх прикраси всіма засобами грецької риторики і поетики в образності і настрою. Жива розмовна мова народних мас не мала видимого впливу на цього великого промовця, але прагнення до ясності висказу і добре володіння усім запасом старослов'янської лексики дало йому нагоду – у випадках подібності – наблизитися як до лексики, так і до стилю живої мови сучасників. Ось приклади із «Похвали»: *«Каган нашея земля, не в худѢ бо и не в невѢдомѢ земли владычествоваше, но в руской, яже вѢдома и слышима есть всѢми конци земля…; «сноху твою Ирину»* із ст. сл. *сыноха* > рус. *съноха; тобою обожихом; скорчені бѢхом; в пристанища небеснаго завѢтриа пристати.*

У кінцевій мові зутрічаємо поперемінне вживання прислівників різного флексійного походження: *малы* (instr. pl.) *показни, а много помилуй; малы язви, а милостивно изцѢли; вмалѢ* (praep. sg.) *оскорби, а вскорѢ овесели…,* що згодом виявляються і в мові місцевих говірок.

Очевидно, мова Луки Жидяти, як безпосередньо зв'язана з мовою середовища, була більше зрозумілою і доступною за своїм змістом народній масі; проте верхівка княжого двора і церковної ієрархії милувалася високим стилем і образністю старослов'янської красномовності, що її багатство на Русі вперше розкрив Іларіон, сaaме на дуже важливій темі історично-річевої актуальності. Отож

функція живої мови була засобом для повчаючих цілей проповідника Луги, а функція старослов'янської мови оратора Іларіона булла засобом для міжнародного підвищення пізнання володаря і реформатора культури великої країни.

4. У другій половині XII ст. не зійшов з цього становища квітчастого красномовства Кирило, єписком Туровський. Його десять Слів (Пам. I, стор. 126-177) багаті добре побудованими порівняннями, зокрема у слові на Фомину неділю (ст. 138-9), з образами весни, праці на ріллі, життя стад на пасовищах. Тільки в них немає тої животрепітної актуальності, яка була в Іларіона. Причина ясна: тема Іларіона в староруському письменства неповторно одинока своїм природним пафосом, що нас навіть зараз зворушує; а теми Кирила, постійно повторювані різними авторами і проповідниками, хоч би і в найкращому оформленні, залишаються мало доступні народній масі; для знавців і любителів красномовства вони мають значення як історичний матеріал для вивчення часових етапів розвитку староруського ораторства.

4. ЖИТТЯ БОРИСА І ГЛІБА ТА ФЕОДОСІЯ ПЕЧЕРСЬКОГО

Житія знаходяться в Успенському Збірнику кінця XII в. Мова їх у своїй основі старослов'янська.

У житії БГ помітні сліди проникнення повноголосних форм: *простерети* (13,9об.), *сребро и золото* (14,9об.), *воротил* (15,10об.), *межю дъвѢма колодами* (22,15), *вьсю волость русьскую* (24,16), *сияти в русьскѢи сторон велицѢи, по вьсѢм сторонам* (25,16об), *вышегород* (26,17)…, *по всему граду и по заборолом городьныим… въсхожаше глас народа* (40,26).

Нерідко зустрічаємо в ньому і диспалаталізоване *-к + Ѣ-* в прикметникових формах: *сущю пиньскѢ* (12,8об), *кромола преста в русьскѢ земли* (24,16), *в русьскѢи сторонѢ* (25,16об)… Писці житія ФП, що знаходиться в Збірнику, також вжили у двох випадках цю диспалаталізовану форму: *в чьрньчьскѢмь житии просиявша* (62,41об), *в единомь селѢ манастырьскѢ* (75,50об.). Якщо до цієї морфологічної появи додамо ще випадки заміни *Ѣ* ↔ *е*: *лепо* (24,16), *зѢмлям преходяща* (25,16об.), *по бѢде хожааше* (32,21), то доведеться сказати, що список Успенського Збірника був складений на півночі, як і Архангельське Євангеліє 1092 р. *(ДъмкѢ).*

Цьому висновкові зовсім не будуть протирічити і староруські особливості житія БГ: *стонаниємь многымь* (16,11 +23,15об.), *стонааше* (18,12); *и щернигова* (39,25), *бещисльное* (40,25об.); *граду весему* (ib.); *попин* (17,11об.), *угрин* (ib.); *търчин* (22,14об.); *они убоицѢ* (22,15); *повелѢниемь гжа своєя, послужити гдѢ. юже видѢвъши гжа єя…, къ гдѢ єѢ повелѢша* (33,21об.).

В житії ФП помічаємо часту появу вказівного займенника -тъ, та, то – в сполученні з іменниками у всіх відмінках, в обох положеннях – перед іменником або після нього, в ролі уточнення та ствердження саме даного, а не іншого іменника, отже, підкреслення його ваги у тексті…

5. «ХОЖЕНІЄ ДАНИЛА РУСЬСКЫЯ ЗЕМЛИ ИГУМЕНА»

Окремий індивідуальний стиль знаменує кожну пам'ятку староруського письменства, зокрема, коли вона не має виразно означенного старішого джерела в творі з якогось осередка письменства даної доби. Це загальне помічення відноситься і до «Путника недостойного ігумена Даниіла» по списку XVI в. Твір цей є найстаршим слов'янським паломничим провідником по святій землі,

складеним монахом сіверської землі, в часи єрусалимського короля Балдуїна біля 1113 року. Зміст твору дуже різноманітний, бо очевидець-автор пильно спостерігав все те, що може вразити мешканця далекої північної країни. Данило описує подорож морем, віддаль пристаней, причали і стоянки під час плавби, флору, архітектуру, твори образотворчого мистецтва… В описі Йордану він порівнює його русло й узбережжя з рікою Снов'ю та її болоннями.

Хоча до нас дійшло чимало «Путників» – провідників по святій землі в латинських ітінерарях та грецьких проскинтарях, проте написане староруським паломником є в такій мірі індивідуальне і неповторне за змістом оповідання і за стилем мови, що ця пам'ятка староруського письменства поч. XII в. стала найкращим і найповнішим та найбільш історичним документом описового жанру у всій міжнародній літературі середньовіччя ітінераріїв і проскинтаріїв...

Лексика вводить нас у багату ділянку староруського спеціального словництва, яке виразно свідчить про високий рівень культури мови Русі на грані XI – XII вв. Мало того, життя цієї лексики і зв'язаної з нею семантики, на різних територіях сучасних говорів східного слов'янства, свідчить виразно про спільність надбань старорущини X – XII вв., яка згодом виявилася основою зародження і розвитку руслів – білоруської, української і руської мов. Іноді в житті цих слів продовжується давня загальнослов'янська мовна спільність, що тільки збільшує вагу цієї довговічності окремих слів і їх смантичного обсягу.

……………………………………………………………………………………….

Див.: **Свєнціцкий І. С.** Нариси про мову пам'яток староруського письменства XI віку. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол. : В. І. Борковський (відп. ред.), М. С. Возняк, Р. М. Волков та ін. Львів: Видавництво Львівського університету, 1948. Кн. 1. С. 123–139.

“ЗОЛОТА КНИГА” УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННОГО ЛЮДУ

В. І. Крекотень

Книгу Дмитра Абрамовича “Києво-Печерський патерик” було видано у Києві 1931 року як четвертий том серії “Пам’ятки мови та письменства давньої України”, розпочатої Комісією давнього письменства Всеукраїнської академії наук (ВУАН) за редакцією голови комісії академіка В. М. Перетца.

Комісію заснували при історико-філологічному відділі ВУАН 1927 року вихованці Київського університетського семінарію, присвяченого східнослов’янській філології. Вона мала бібліографувати, описувати, досліджувати і видавати пам’ятки мови й письменства давньої України, запрошуючи до участі в роботі “осіб спеціально підготовлених, а часом широковідомих своїми працями в ділянці студій над давнім письменством”. Комісія сподівалася підготувати до видання “низку відомих і невідомих пам’яток українського письменства і мови”.

“Патерик” був лебединою піснею комісії. Вийшов він мізерним тиражем (800 прим.), тож одразу, як і інші видання серії, став раритетом. На сьогодні збереглись лічені його примірники.

А між тим це – помітна віха української та й усієї східнослов’янської філологічної науки. Праця, котра уприступнює для подальшого вивчення основний текст однієї з вершин давньоруського письменства, твору, якому судилося тривале життя в східнослов’янських культурах аж по наші дні включно. До того ж, цю складну роботу здійснив першокласний знавець предмета і досвідчений медієвіст-текстолог, вихованець академіка О. О. Шахматова Д. І. Абрамович, вчений, який займався “Патериком” уже понад три десятиріччя: перші його публікації на цю тему припадають на 1898 рік (“К вопросу об источниках Нестерова “Жития преподобного Феодосия Печерского” // ИОРЯС. – 1898. – Т. 3; Несколько слов в дополнение к исследованию А. А. Шахматова “Киево-Печерский патерик и Печерская летопись” // ИОРЯС. – 1898. – Т. 3).

Дмитро Іванович Абрамович народився 26 липня 1873 року в містечку Гулевичі на Волині, неподалік від Луцька. Вищу освіту здобув у Петербурзькій духовній академії. Тут був і залишений професорським стипендіатом на кафедрі російської і старослов’янської мов. Продовжував філологічні студії у Петербурзькому університеті та Археологічному інституті, де слухав лекції В. І. Ламанського, О. І. Соболевського, І. М. Жданова, О. М. Веселовського та інших знаних словесників.

Д. І. Абрамович викладав філологічні дисципліни в різних навчальних закладах Петербурга: на Вищих жіночих (Бестужевських) курсах, Вищих педагогічних курсах Товариства експериментальної психології, в Археологічному інституті, університеті. З 1903 року він керував кафедрою російської і старослов’янської мов у Петербурзькій духовній академії. З цієї посади 1909 року його було звільнено “за неблагонадійність”. Після революції Д. І. Абрамович працював у Ленінградському університеті. З 1921 року він – член-кореспондент АН СРСР. Після Великої Вітчизняної війни і до смерті (4 березня 1955 р.) викладав у Вільнюському університеті.

Коло наукових інтересів Дмитра Івановича було вельми широке. Воно охоплювало історію східнослов'янських літератур, зокрема їхній давній період, слов'янське мовознавство, палеографію, археографію, історію східнослов'янської філології. Як текстолог він підготував ґрунтовні видання Києво-Печерського патерика та житій святих Бориса і Гліба. Йому належать зразкові роботи про рукописи Петербурзької академії, Софійської бібліотеки. Найпомітніший його внесок у вивчення нової російської літератури – редагування академічної збірки творів М. Ю. Лермонтова (т. 1-5, 1910-1913).

Ще студентом, під керівництвом О. О. Шахматова, Д. І. Абрамович написав дослідження про Нестора-літописця, яке згодом увійшло до його магістерської дисертації "Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике" (СПб., 1902). Тут було подано ґрунтовний огляд життя й діяльності першотворців "Патерика" – давньоруських книжників, ченців Києво-Печерського монастиря Нестора, Симона і Полікарпа. На підставі аналізу великої кількості старовинних рукописів освітлено історію створення "Патерика" та його літературну долю аж до друкованих видань XVII – XVIII ст., з'ясовано літературні витоки, оцінено значення пам'ятки як джерела історичних відомостей.

Спираючись на своє дослідження, Д. І. Абрамович, за дорученням Археографічної комісії Академії наук, здійснив наукове видання тексту "Патерика" (СПб., 1911). В основу його було покладено другу Касіанівську редакцію твору, датовану 1462 роком. Її доповнював текст Арсеніївської редакції за найдавнішою із відомих копій "Патерика" 1406 року. Цей додаток уможливлював реконструкцію первісних складників пам'ятки. І нарешті завершальним етапом досліджень Д. І. Абрамовичем "Патерика" була відтворювана книжка 1931 року, яка подавала другу Касіанівську редакцію 1462 року за українським списком 1553-1554 років колишньої бібліотеки Києво-Печерської лаври № 157 (Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН УРСР, відділ рукописів, Петров (Лавра) № 386 (157)).

Критичний апарат, що супроводить це видання, значно розширений, порівняно з виданням 1911 року. Він дає наочне уявлення про текст усіх найстарших редакцій "Патерика". У вступній статті узагальнено багатолітні спостереження і розмірковування Д. І. Абрамовича над твором. Різночитання з п'яти списків другої Касіанівської редакції та чотирьох списків інших редакцій "Патерика", докладний коментар та вміщені в додатках літописні сказання про початки Печерського монастиря, перших його ченців, про перенесення мощів Феодосія Печерського, чудесне з'явлення Феодосія єпископу Нифонтові, про обрання печерського ігумена Василія, а також статті про єпископа Володимирського і Суздальського та ігуменів Печерських дають багатий матеріал для подальшого вивчення нетлінної пам'ятки.

Видання 1931 року є детальним зведенням усього того, що було зроблено на той час для з'ясування літературної долі та історичної вартості вихідних редакцій "Києво-Печерського патерика".

Абрамович ретельно простежив зміни в тексті "Патерика" від його зародків до появи синодального видання 1759 року. Вслід за О. О. Шахматовим він пов'язує низку проаналізованих рукописів безпосередньо з архетипом пам'ятки, визначає

найістотніші риси пізніших варіантів тексту; розглядає “Патерик” на тлі всієї оригінальної і перекладної житійної літератури XI – XIII ст., обстоює цінність його оповідань як джерела відомостей про повсякденне життя людей в епоху Київської Русі.

Значення сукупності праць Д. І. Абрамовича про “Патерик”, і зокрема його книжки 1931 року певною мірою збереглося до наших часів, оскільки дослідження наступних десятиліть аж ніяк не перекривають його доробок.

Усі навчальні та науково-популярні роботи про “Патерик” спираються на висновки Д. І. Абрамовича. Дослідники школи В. М. Перетца – В. П. Адріанова-Перетц, С. О. Бугославський, М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін – звернули увагу на стиль і поетику твору, доповнили окремими штрихами сильветки його авторів, висловили власні міркування щодо тих чи інших обставин історії тексту.

У нотатках про “Патерик” є побіжні зауваження, що вийшли з-під пера О. І. Білецького, Д. С. Лихачова, О. С. Орлова. Цікаві портрети Симона і Полікарпа (не без романтичної модернізації внутрішнього світу давньоруських книжників) окреслюють статті Т. М. Копреєвої (“Образ инока Поликарпа по письмам Симона и Поликарпа: Опыт реконструкции” // ТОДРЛ. – 1969. – Т. 24; “Инок Поликарп – забытый писатель-публицист Киевской Руси” // Духовная культура славянских народов: Литература. Фольклор. История. – Л., 1983).

Певною мірою висновки Абрамовича щодо історії тексту “Патерика” доповнила Л. А. Ольшевська у своїй кандидатській дисертації “Києво-Печерський патерик” (автореферат – М., 1979; див. також її статті: “Об авторах Киево-Печерского патерика” // Литература Киевской Руси. – М., 1978; “Киево-Печерский патерик” // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.), Л., 1987. С. 308-313). Істотним продовженням студій Дмитра Івановича є монографія Ю. А. Ісіченка “Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні” (К., 1990).

Читаючи в наші дні передмову “Від редакції”, якою відкривається книжка Д. І. Абрамовича 1931 року слід зважати на неминучий в ті часи вульгарно-соціологічний антураж оцінок “Патерика”. Та все ж видавці зуміли відзначити, що це – показна пам’ятка середньовічної України, котра має велику цінність “і як історичне джерело, і як твір словесного мистецтва своєї доби”, відображає життя Печерського монастиря “за доби його розквіту, напередодні зруйнування Києва та України татарською ордою”. “Патерик” є “своєрідним, додатковим до літопису, джерелом для вивчення життя давньої України-Русі”. У ньому “відбилися численні фантастичні оповідання східних патериків”, а це “має неабияке значення для історії народних вірувань східних слов’ян (українців, руських і білорусів)”. “Патерик” віддзеркалює складання народної демонології: він почасти правив за джерело, а почасти стимулював утвердження усної легенди, тож цікавий не тільки для істориків та філологів, а й для релігієзнавців, етнографів.

“Патерик” був однією з найпопулярніших книжок української літератури. Михайло Грушевський наважився поставити його, щодо популярності серед читачів, поруч із “Кобзарем”: “...факт зістається фактом. Не “Слово о полку Ігоревім”, не “Закон і благодать”, не “Літопис”, а “Патерик” став тим вічно відновлюваним, поширюваним, а з початком нашого друкарства – неустанно

передруковуваним твором старого нашого письменства, “золотою книгою” українського письменного люду...” (Грушевський М. Історія української літератури. Т. 3. С. 113-114).

II

“Києво-Печерський патерик” – видатний твір письменства Київської Русі і його спадкоємців – давніх письменств братніх східнослов’янських народів. За жанром він належить до макрожанрів, жанрів-циклів, жанрів-ансамблів агіографічної літератури (від грецьких слів “агіос” – святий і “графо” – пишу), себто творів, які описують житія святих.

Назва походить від грецького слова “патер” – отець, застосовуваного до подвижників, зокрема аскетів-відлюдників, що своєю поведінкою виражали суперечливість між ідеалами християнства й узвичаєним побутом пізньоантичного суспільства. Водночас їхня поведінка протистояла офіціалізації церкви після визнання християнства панівною релігією. Чернець-відлюдник ставав популярним народним героєм.

Термін “патерик” утвердився в грецькому словосполученні “патеріка бібліа” – “книга отців”. Головною темою оповідань, що входили до такої книги, були подвиги уславлених аскетів, а характерними особливостями – відносна короткість, вирваність із причинної послідовності життя героя, імітація враження оповідача від побаченого і почутого – отже, умовно кажучи, новелістичність.

Водночас ці оповідання є типовими легендами. Легенда – суто християнський літературний жанр. Щоправда, в нові часи зміст самого терміну розширився. Легендами стали називати оповідання фантастичного характеру, пов’язані з будь-якими релігійними віруваннями, оповіді про фантастично забарвлені народною уявою або просто не підтверджені документально історичні події чи випадки з життя видатних людей.

Цей термін походить від новолатинського “legandum”, “уривок, призначений для читання”. Форма ця первісно вживалася для позначення сукупності уривків Святого Письма, “житій” та “страстей” святих, що їх зачитували під час церковної відправи або монастирської трапези.

Згодом термін “легенда” стали використовувати для позначення коротких релігійно-дидактичних розповідей, що переказували окремі епізоди чудесних подій, які начебто відбувалися з небожителями або з людьми, тваринами, рослинами та неживими предметами з волі Бога, Богородиці, святих, добрих і лихих демонів чи під впливом магічної дії християнських емблем. Ним позначали оповіді про чудеса, що мали підтверджувати істинність християнського віровчення, уславляти Бога, Богородицю, апостолів, святих, утверджувати їх авторитет, а отже й авторитет Церкви, морально напучувати, тобто відвертати від “грішного” життя і навертати до життя “праведного”.

Слід сказати, що фантастичність подій, про які йшлося в легендах, – об’єктивна, суб’єктивно ж слухачі (читачі) сприймали ці події як реальні, історичні.

Жанровими визначниками легенди є обмеженість сюжетного матеріалу й тематики сферою християнських релігійних уявлень: дидактична спрямованість оповіді, об’єктивна незвичайність, надприродність, чудесність зображуваних подій

або відповідне суб'єктивне трактування їх оповідачами, зумовлені необхідністю вразити, приголомшити слухача (читача).

Функціонально домінантою жанру легенди є настанова на прищеплення догматичних чи моральних істин християнства з допомогою естетичного впливу. Основою сюжету є чудо. Воно є головним об'єктом розповіді і виконує роль головного засобу психічної атаки на слухача (читача) та збудника його емоцій.

Отже, основним мікрожанром "Патерика" є новела-легенда – коротке оповідання з нескладним сюжетом, – яка ілюструє норми християнської поведінки, абсолютизовані чернечою свідомістю.

Новели циклізуються навколо постаті оповідача і географічного простору діяльності його героїв.

Книжники Київської Русі засвоювали навички таких розповідей, спираючись на досвід візантійських патерикописців, які переказували легенди про єгипетських, близькосхідних та апеннінських ченців. Візантійські патерики (повністю чи у фрагментах) приходили на Русь переважно за південнослов'янським посередництвом. Уже "Ізборник Святослава" 1076 року виявляв сліди знайомства його укладачів із патериками. Кінцем XI ст. датується давньоруський список Сінайського патерика – східнослов'янської версії "Лимонаря" Іоанна Мосха.

III

"Києво-Печерський патерик" як цільний твір і система легендарних новел, в основі яких лежать перекази XI –XII ст., постав на початку XIII ст. Цю систему оформили послання києво-печерського ченця Симона, який з 1214 року став єпископом у Суздалі й Володимирі на Клязьмі (помер 22 травня 1226 року), та розповіді києво-печерського ченця Полікарпа, записані у 1223-1233 рр. Всі легенди об'єднані прагненням довести особливу святість Києво-Печерського монастиря.

Місце, на якому виник монастир, – святе. Цю тезу спеціально обґрунтовує розповідь про спорудження головної печерської церкви – Успенського собору – з помислу й волі самого Бога і його Матері. Святість монастиря виявляється також у подвижництві його чорноризців. Описові їхніх подвигів присвячено переважну більшість сторінок "Патерика". Герої легенд прагнуть досягти того аскетичного ідеалу життя, що його виробили грецькі й близькосхідні чернечі общини.

Задля блаженства у Царстві Небесному ченці відмовляються від земних радощів і наполегливо змагаються з грішною плоттю – постять, позбавляють себе сну, б'ють поклони, терплять холод і спеку, носять на тілі важкі ланцюги, калічаться. Вони повсякчас заглиблені в молитву і в каяття, споглядання своєї недосконалості, прагнуть до самотності і дають обітницю цілковитого мовчання. Смерть вони зустрічають із радістю, як звільнення від тяжкого ярма, як воскресіння для нового життя. І Бог щедро винагороджує подвижництво...

Усталена схема витримується здебільшого тільки в початкових фразах, котрі дають звичайну для літератури житій святих загальну характеристику подвижництва героя, і в кінцівках, де описується його праведна смерть і урочисте поховання. Загалом же герої оповідань "Патерика" виступають не як узагальнене втілення добра, а як живі люди зі звичайними рисами характеру: сваряться між собою, заздрять один одному, громадять гроші, прагнуть до земних утіх – люблять і

поспати, і попоїсти, і випити, і помилуватися вродливою жінкою... В усьому цьому вони каються і знову грішать.

Конфлікти більшості оповідок полягають звичайно в тому, що печерським подвижникам доводиться переборювати різноманітні перешкоди. Іноді на заваді стають родичі, що намагаються оберегти їх від тягарів чернечого життя, миряни, не здатні зрозуміти і оцінити подвижницький труд, жінки, одержимі коханням, сильні світу сього, звиклі рахуватися тільки з власною волею.

Для легенд характерні зіткнення героїв з бісами. "Враг", прибираючи найнесподіванішу личину, – то родича, то брата по общині, а то й самого Бога, прагне обдурити праведника, збити його з пантелику, штовхнути на гріх. І нерідко це вдається. Силу протистояти спокусам і підступам "врага", перемогти його дають чорноризцям піст, молитва, беззастережна віра у Божу всемогутність і так би мовити, власна, індивідуальна винахідливість, кмітливість та спритність.

Казково-фантастичний світ "Патерика" поєднується з реаліями буденного київського життя XI – XIII ст. Майже в кожній легенді є епізоди, в яких певною мірою відбито монастирський і позамонастирський побут. Становище ченця в монастирі залежить від того, приходить він в общину багатим чи бідним. Людина, яка втрачає багатство (хоч би віддаючи його на користь Церкви), позбувається поваги серед братії. Особливо виразно риси реального суспільного життя виявляються у взаєминах між монастирем і зовнішнім світом, в його конфліктах із найнятими трударями, в зіткненнях його меркантильних інтересів з інтересами міських торгівців, а то й самого князя.

Так, відступаючи від жанрових стандартів житійної літератури, переборюючи узвичаєну в ній абстрактність образів та ситуацій, укладачі "Патерика", як і найталановитіші агіографи-новелісти на Сході і Заході, включали до своїх оповідань картини і подробиці, списані з натури. В цьому пізнавальна вартість пам'ятки і її літературна вартість, як однієї з-перших спроб давніх письменників черпати барви для своєї художньої палітри з навколишньої дійсності. Недарма Олександр Пушкін назвав легенди про київських чудотворців "прелестью простоты и вымысла". Ця риса коріниться у внутрішній спорідненості патерикових новел з поезією слов'янського фольклору.

"Києво-Печерський патерик" упродовж віків залишається однією із найпопулярніших книг давньої літератури східнослов'янських народів. "...Історик літератури, – писав Іван Франко, – не може не піднести живості і драматизму деяких оповідань та того щирого братолюбства і співчуття до всякого людського горя, яким надихане тут кожне слово. З сього погляду "Патерик" і досі не перестав бути книгою гуманною і доброчинною...".

Отож повернення читачам вихідного тексту власне української версії "Києво-Печерського патерика", текстологічно вивіреного одним із найавторитетніших знавців давньоруської літературної спадщини Д. І. Абрамовичем, має прислужитися подальшим дослідженням і донесенню пам'ятки до широкого читача.

Див.: **Крекотень В. І.** «Золота книга» українського письменного люду. *Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки)*: Репринтне видання. К.: Час, 1991. С. 270–278.

2.4. ЛІНГВІСТИЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ПИСЕМНОСТІ

МИСТЕЦТВО КНИГИ КНЯЖОЇ ДОБИ XI – XIII СТОЛІТЬ

Я. П. Запаско

Найбільш раннім з цієї групи пам'яток, напевно, слід вважати Реймське Євангеліє, яке отримало назву від місця зберігання – французького міста Реймс. За словами Л. П. Жуковської, кодекс протягом 250 років з моменту першої згадки про нього датувався XI – XIV ст., а місцем виготовлення вважались Русь, Сербія і Чехія. Вивчаючи безпосередньо оригінал, який у 1975 році експонувався в Державному музеї образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкінва в Москві, дослідниця дійшла висновку, що кирилична частина Реймського Євангелія (в ньому є ще більша глаголична частина) написана в першій половині XI ст., тобто раніше, ніж Остромирів і Архангельский рукописи, оскільки східнослов'янська редакція письма і тексту в ньому відбита менше, ніж у названих пам'ятках. Крім цього, кирилична частина Реймського Євангелія пов'язана з ім'ям дочки київського князя Ярослава Мудрого, а 1049 р. – французької королеви Анни (нар. 1024 р. або 1032 р. – пом., можливо, 1075 р.), для котрої, на думку більшості дослідників, і було створено цю частину, власне повний кириличний текст Євангелія апракос, від якого збереглося лише 16 аркушів (місяцесловна частина). До речі, ім'я Анни вказане у самому рукописі, де воно написане з одним «н» – Ана, так само, як підписувалася французька королева Анна Ярославна. Отже, кириличні аркуші Реймського Євангелія можна датувати вужчим проміжком часу – 40-ми роками XI ст., до виїзду Анни у Францію.

Про південну Русь, зокрема про Київ, як про місце написання пам'ятки висловився ще О. І. Соболевський, який звернув увагу на оздоблення рукопису (добір фарб), що подібне до південноруських Пандектів Антіоха. За ознаку саме київського походження кириличної частини Реймського Євангелія Л. П. Жуковська вважає відсутність у ній так само, як і в Остромировому Євангелії, діалектних особливостей, хоча слід зазначити, це не зовсім так. У київському Остромировому рукописі дійсно місцевих говіркових прикмет не дуже багато, але все ж вони є. І в Реймському рукописі на звороті першого аркуша кириличної частини помічено виразний південнорусизм – слово «нєдѣлѣ» в родовому відмінку однини. Це ж пізніше українське «неділі».

Кирилична частина Реймського Євангелія написана, скоріш за все, у київському князівському скрипторії досвідченим писарем (його ім'я назване в самому рукописі, у пізнішій глаголичній частині – св. Прокіп). Почерк – дбайливо виконаний невеликого розміру устав, як і невеликий формат книги, був розрахований не для богослужіння в церкві, а для індивідуального користування. Від'їджаючи за межі країни, Анна Ярославна, природно, хотіла мати цю книжку, яка була для неї першою необхідністю. Оздоблено пам'ятку скромно, але дуже майстерно: скомпоновані з перевитих ремінців стрічкові заставки і стрункі ініціали виказують руку досвідченого майстра, який був добре ознайомлений зі здобутками

тогочасного мистецтва художнього оформлення книги і активно до них звертався. У цьому переконує велика подібність однієї заставки Реймського Євангелія (арк. 14 зв.) з аналогічною прикрасою також південноруського рукопису – Слів Григорія Богослова (арк. 96). Обидві заствки мають спільну будову й однакові мотиви: вузька видовжена смужка, оточена прямокутною рамкою з подвійним контуром, суцільно розбита на квадратні чарунки, у які вписано х-подібні геометричні візерунки. Самі візерунки білі, а тло навколо них зафарбоване в Реймському рукописі – синім, у Словах – коричневим кольором. У заставці Слів знизу по краях смужки додано ще по одному квадратові, від чого заставка набула форми дуже розтягнутої, присадкуватої літери «п». Схожі між собою також ініціальні літери Реймського Євангелія і заголовні букви Єнінського Апостола – болгарського рукопису XI ст., який зберігається в Народній бібліотеці Кирила і Мефодія в Софії. В Єнінському рукописі бачимо в оздобленні ініціала своєрідну чотирипелюсткову розетку, яка використана в Реймському Євангелії як окремий елемент прикраси (арк. 7 зв.). Зрозуміло, художники Реймського і Єнінського кодексів не перемальовували один з одного свої прикраси: пам'ятки створювались і знаходилися в різних, досить віддалених регіонах. Про безпосередні контаки також говорити важко. Йдеться про те, що під руками майстра Реймського Євангелія були численні рукописні книги київського скрипторію чи київських бібліотек, якими він вільно користувався і які мали на той час аналогічне, наприклад, з Єнінським кодексом художнє оформлення.

………………………………………………………………………………………….

Див.: **Запаско Я. П.** Мистецтво книги княжої доби XI – XIII ст. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.* Львів: "Світ", 1995. С. 24–26.

ЄВАНГЕЛІЄ АПРАКОС КОРОТКИЙ «РЕЙМСЬКЕ» (КИРИЛИЧНА ЧАСТИНА)

Я. П. Запаско

Перша пол. XI ст. Київ. Міська б-ка м. Реймса (Франція), № 91

4^0 (23х17,5 см – розм. кирилич. частини). 47 арк.: 16 – кириличних (XI ст.), 31 – глаголичних (XIV ст.). 20 рядків, два стовпці. Пергамент. Оправа – дубові дошки, обтягнуті темно-рожевим сап'яном.

Письмо. Устав, прямий, розлогий, середньої величини (висота літер – 2,5–3 мм), гароного, впевненого малюнка, зі значним контрастом між основними і додатковими лініями. Характерні накреслення літер: **ѣ** – щогла на рівні верхньої лінії рядка, коромисло лежить значно нижче цієї лінії; **ч** – у вигляді чаші, симетрично розміщеної на невисокій ніжці. Чаша має форму округлого півовала; **м** – тонка перемичка з овальним потовщенням, бере початок від верхніх кінців щогл і не виходить за нижній рівень рядка; **р** – має тонкий довгий хвіст, який, одначе, до наступного нижнього рядка не дістає; **и** – з укороченою перекладинкою; **ѡ** – з високою середньою лінією; **ѥ** – перекладинка на середині літери і співпадає з язиком в **є**; **н** – перекладинка трохи вище середини літери; **х** – своєрідне, не типове

для накреслення цієї літери в інших рукописах XI ст. – перехресні лінії, що її творять, тут не однакового розміру: ліва – груба, коротка, вписується в рядок, права – тонка, дуже довга, виходить далеко за нижній рівень рядка; **ы** – з'єднувальним елементом між двома частинами літери служить масивна крапка; **Ѳ** – літера такої форми ставиться на початку в словах: **Ѳ**чи, **Ѳ**руже та ін.

Оздоблення. П'ять заставок: три плетінчасті (арк. 1, 2, 8 зв.), одна геометрична (арк. 14 зв.) і одна стилізовано-рослинна (арк. 16 зв.). Фраби: кіновар, синя і жовта (арк. 1), синя і червона (арк. 2, 8 зв., 14 зв.), кольором чорнила (арк. 16 зв.). Усі заставки – вишуканого малюнка, твори досвідченого майстра. Ініціали (23) – дев'ятнадцять великих (на 5 рядків), чотири менших (на 3-4 рядки), старовізантійського типу. Мотиви геометричні, геометрично-плетінчасті і стилізовано-рослинні. Кольори такі, як і в заставках. Назви розділів, окремі слова виконані збільшеними літерами подвійного контуру, подекуди забарвленими в досить насичений синій або червоний колір.

Зміст. Місяцесловна частина короткого апракоса; 24 євангельські святкові читання.

Мовні особливості. Діалектні прикмети такі: родовий відмінок однини у слові недѣлѣ (арк. 1 зв.); тверде **р** – кєса**р**а (арк. 4 зв., 10 зв.), мор**ѫ** (арк. 13); пропуск **д** у слові сємь (арк. 15); давальн. відм. імен. чол. роду однини з суфіксом **-ови** – иосиф**ови** (арк. 4, 7 зв.), х(ри)с(т)**ови** (арк. 3 зв.); поплутання **ы** з **и** – н**ы**жє (арк. 8); **рос-** зам. **рас-** – **рост**ѧшє (6 зв.); катєринѣ зам. ѥкатєринѣ (арк. 1 зв.); слова – григора (арк. 1 зв., 14), гаврилоу (арк. 1 зв.), сємєнь (арк. 6), вавилоньска (арк. 4), рожьства (арк. 3, 3 зв., 6 зв.) та ін.

Приписки. Про кириличну частину рукопису запис міститься в пізнішій (XIV ст.) глаголичній частині. Запис відтворив кирилицею В. Ганке у виданні рукопису (Ганке В. Сазаво-Емаузское с(вя)тое благовествование ныне же Ремьское. Прага, 1846. С. 187–188): «Стато евн҃глие а аплие есто су писяни словѣн'скимь ѣзкемь… а друга страна тиех то книжек. Іен жь е подлѣ рус'скего зкна. псаль ести прокопь опть сву руку. а то писмо рус'ске даль нѣбожтикь карель. чтврти ц҃рь рзимски. ко славѣни тому то кмитру. аке цти сватему ерониму. и сятему прокопу. господине рачь му дати покои виечни аминь».

Історія рукопису. Найдавніша історія рукопису, ймовірно, така. Євангеліє, написане в Києві, було вивезене дочкою князя Ярослава Мудрого Анною Ярославівною (прибл. 1024–1075 рр.) – дружиною французького короля Генріха I (з 1049 р.) до Франції. У Реймсі, тодішній столиці Франції, на ньому присягали французькі королі. Після смерті Анни рукопис потрапив до Константинополя; у XIII ст. під час хрестових походів його повернули до Франції. Коли імператором Священної Римської імперії і водночас чеським королем був Карл IV (1316–1378 рр., імперат. з 1346 р.) рукопис знаходився в Чехії, де до нього було долучено глаголичну частину. Певний час його використовували в монастирі Емауза поблизу Праги (засн. 1347 р.), у якому богослужіння відправлялося слов'янською мовою. Тоді ж для рукопису було виготовлено тверду оправу, прикрашену коштовним камінням, золотом і шматочками святих мощей. На початку XV ст. кодекс потрапив до повсталих гуситів і зберігався у них 40 років. Далі він повернувся знову до

Реймса. Є інша, малоймовірна версія найдавнішої історії рукопису. Кирилична частина Євангелія була спершу написана болгарською мовою, потім переписана сербською, а згодом і руською мовами. Руський список потрапив у XI ст. в Чехію і зберігався в Сазавському монастирі. Там він міг бути переписаний ще раз чехом св. Прокопієм (пом. 1053 р.) або яким-небудь іншим монахом цього монастиря. У наступний період Євангеліє, доповнене глаголичним текстом, опинилося в Реймсі. У 1717 р. рукопис оглянув Петро I, перебуваючи у Франції з посольством. З 1799 р. вважалося, що кодекс загублено. Вдруге його було відкрито у 1836 р. Зберігається у міській бібліотеці м. Реймса (північна Франція). 1975 р. з нагоди півстоліття встановлення дипломатичних відносин між СРСР і Францією оригінал Реймського Євангелія експонувався в Москві у Державному музеї образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна.

Див.: **Запаско Я. П.** Опис рукописів. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: "Світ", 1995. С. 151–154.

ЖИВОМОВНІ РИСИ В ДОБРИЛОВОМУ ЄВАНГЕЛІЇ 1164 РОКУ

Ю. В. Осінчук

Особливе місце серед джерел вивчення історії української мови займають писемні пам'ятки, у яких документально засвідчено мову певного історичного періоду. Саме в них можна простежити напрям розвитку звукової системи і граматичної бдови мови, а також функцій словотворчих засобів, службових слів, лексики і фразеології. Пам'ятки дають змогу дослідити шляхи й причини відмирання різноманітних лінгвальних процесів, простежити етапи виникнення й розвитку нових елементів мовної структури.

В. Німчук підкреслює, що оригіналів пам'яток української мови найдавнішої доби збереглося небагато. Більшість іх них – це списки (копії) текстів зі старослов'янських оригіналів, які з грецької мови переклали слов'янські просвітники Кирило і Мефодій або їхні учні. Ці списик містять дуже важливий матеріал для історії української мови, оскільки переписувачі свідомо чи несвідомо відхилялися від старослов'янських оригіналів і вносили в текст риси рідної говірки.

Знаменита пам'ятка української мови Добрилове Євангеліє 1164 р. (далі – ДЄ) фіксує низку рис української мови.

За змістом пам'ятка – це Євангеліє-апракос (< гр. ἄπρακτος «що стосується неробочого дня»), тобто книга, у якій подано читання за тижнями, від різних євангелистів. Розпочинають ДЄ великодні читання Євангелія від апостола Івана (арк. 2 зв.–3). Добрилове Євангелія – повний апракос – на аркушах 2 зв.–241 вміщено тексти читань на всі дні літургійного року. На арк. 189–197 – недільні й суботні читання Великого Посту, на арк. 198 зв.–241 – на Страсному тижні, серед яких є читання на утрені й на вечірні, на арк. 241–245 – ранішні недільні Євангелія.

Місяцеслов (арк. 245–269 зв.; на арк. 267 відзначено пам'ять києворуських святих Бориса і Гліба) починається з вересня і містить покажчик літургійних

читань. Після Місяцеслова подано два читання на особливі потреби (**“за бєздождьѥ, за брань”** арк. 269 зв. і **“за болѧщаѧ”** арк. 270).

ДЄ – рукопис середнього формату, написаний на доброму пергаменті чітким уставом прямого накреслення, текст складено в два стовпці по 24 рядки (інколи по 23), містить 270 пергаментних аркушів in 4^2. Первісну оправу книги загублено. На звороті останнього аркуша 270 зв. збережено розгорнутий запис, у якому переписувач назвав своє ім’я…

ДЄ оздоблене чотирма мініатюрами євангелистів – Івана, Матвія, Луки, Марка (арк. 1 зв., 41, 106, 159). У Євангелії чотири заставки П-подібної форми (арк. 2 зв., 41 зв., 106 зв., 159 зв.). Рукопис Добрилового Євангелія зберігається у Державній Російській бібліотеці в Москві, шифр: Рум. 103.

Деякі мовні особливості ДЄ коротко охарактеризував Ф. Буслаєв в «Исторической христоматіи церковно-славянскаго и древне-русскаго языковъ», зазначивши, що «правописаніе русское. **ѫ** и **ѭ** вовсе нѣт». Дослідник звернув увагу на поплутування **ѧ** з **ꙗ** і перехід в **а** після шиплячих, напр.: **выша** 2 зв., 9 зв., 30, 239 зв., 241, 268, **слышаша** 26, 126, 189 зв., 265. Учений виявив у тексті ДЄ змішування **ѣ** і **є** та перехід **ъ** і **ь** відповідно в **о**, **є** у коренях і закінченнях слів.

Найбільше уваги Добриловому Євангелію приділив О. Соболевський, який у розвідках «Очерки по истории русского языка» 1884 р. та «Лекции по истории русского языка» 1907 р. виокремив характерні мовні риси пам’ятки. Деякі графічні особливості також зацікавили автора, а саме: голосну **у** передано диграфом **оу** (**аврамоу** 257 зв., **авъгоуста** 252, **бг҃атьствоу** 161, **бєзоумьны** 130), однак трапляються випадки написання слів з **у** (**дєсницу** 238, **д҃шу** 194, **жажущии** 245, **исходѧщу** 161 зв.) та з **ѹ** (**бг҃овѣстѹють** 116, **братѹ** 76 зв., **бѹдѹть** 259, **вашємѹ** 229). Йотована **е** має давнє накреслення – з’єднувальна лінія доторкається до середини йота і **е** (**исходѧщєѥ** 101 зв., **ицѣлѣѥть** 124 зв., **июдѣѥю** 257, **иѥрданьскаꙗ** 256). Літеру **ы** передано через **ы** (**каиꙗфы** 214 зв., 227 зв., 229, **камыкъ** 46, **класы** 54, 120, **клѧтвы** 44, 63 зв.). Зафіксовано “очну” **ѳ** переважно в кінці рядка, зрідка – на початку (**алфѣѳва** 190 зв., **дѳ** 131, **ѥгѳ** 45, 212 зв., **кѳлиждо** 195, **ѳшєдъшємъ** 255, **мѳрє** 77, **надѳ** 104, **нарѳда** 39 зв., **ѳпрѣснокъ** 151 зв, **пѳзнаша** 68).

Найважливішим фонетичним процесом в історії слов’янських мов був занепад голосних звуків неповного творення **ъ** та **ь**, який у південних говорах Русі закінчився у другій половині XII ст. Наслідки цього процесу значною мірою відображено в Добриловому Євангелії 1164 р. У пам’ятці не виявлено глухих **ъ** і **ь** у різних складах слів: **ближнии** 137 зв. (пор. у ЄМ: **ближьнии** 89 в, 89 г), **ближнꙗго** 99 зв., 203, **ближнѧго** 137, 166 зв., 167 (пор. у ЄО: **ближьнꙗаго** 82 г, 102 г), **брашно** 13 зв. (2), 15 (2), 257 зв. (пор. у ЄО: **брашьно** 17 б, 31 г), **вєсдє** 104 зв. (пор. у ЄО: **вьсьдє** 85 б, 150 в), **възпи** 105, 233 зв. (пор. у ЄМ: **възъпи** 54 г), **зриши** 89, 165 зв. (пор. у ЄМ: **зьриши** 59 г)…

У досліджуваній пам’ятці 1164 р. виявлено регулярне написання **о** замість **ъ**, **е** замість **ь** у сильній позиції, напр.: **агнєць** 5, 258 зв. (пор. у ЄО: **агньць** 260 г), **бисєръ** 61 зв. (пор. у ЄО: **бисьръ** 227 а), **близнєць** 9, 194 зв (пор. у ЄО: **близньць** 11 а, 209 б)…

Дослідники давніх текстів наголошують, що в ДЄ написання **о**, **е** на місці сильних етимологічних **ъ**, **ь** складають у різних позиціях 96-100 %, а пропуски кореневих **ъ**, **ь** у слабкій позиції – 90 %, причому, за спостереженням О. Малкової, є непрямі свідчення, що й випадки збереження **ъ**, **ь** також не відповідали живій мові. На думку Ф. Філіна, у вимові писаря ДЄ зредукованих голосних як окремих фонем уже не було.

Про занепад редукованих у південних говорах Русі XII ст. свідчить сплутування літер **ъ**, **ь** у досліджуваній пам'ятці: **вьзѧти** 17 зв., 66 зв. (пор. у ЄО: **възѧти** 23 г, 144 г), **вьзѧть** 142, 243 (пор. у ЄО: **възѧть** 83 в, 146 г), **вьзѧ** 17 зв., 103 (пор. у ЄО: **възѧ** 195 а**)**, **вьзѧша 25** (пор. у ЄО: **възѧшѧ** 34 б), **възьмѣтє** 104 зв. (пор. у ЄО: **възьмѣтє** 81 б, 85 б), **донъдєжє** 29, 47, 74 (пор. у ЄО: **доньдєжє** 43 а, 113 б), **лобьза** 176, 183 (пор. у ЄМ: **лобъза** 114 в), **нивъныхъ** 61 (пор. у ЄМ: **нивьныихъ** 40 а) та ін.

Проте рідко виявляємо **ъ**, **ь** на місці етимологічних **о**, **е**: **живътѣ вѣчнѣмь** 15 (пор. у ЄМ: **въ животь вѣчьныи** 9 б), **одєбьлѣ** 59 зв. (пор. у ЄМ: **одєбєлѣ** 39 а), **ѥдинъгонадєсѧтє** 5 (пор. у ЄО: **ѥдиногонадєсѧтє** 5 г) тощо. Літери **ъ**, **ь** часто за традицією писали там, де переписувачі чули **о** і **е**.

Попри це, на місці звичайного **є** у закінченнях дієслів 2-ої особи множини наказового способу вжито інколи **ь**, напр.: **самого въпросить** 29 (пор. у ЄМ: **самого въпроситє** 19 в), **въ поуть странъ нє идѣть** 249 (пор. у ЄМ: **въ поуть ꙗзыкъ нє идѣтє** 174 б), **идѣть жє пачє къ овьцѧмъ** 249 (пор. у ЄМ: **идѣтє жє пачє къ овьцамъ** 174 в), **ѡ(т) смоквє жє наоучить сѧ притъчи** 202 (пор. у ЄМ: **отъ смокъвє жє наꙋчитє сѧ притъчи** 133 а), **нѣ пьцѣть сѧ оубо на оутрьꙗ** 45 зв. (пор. у ЄМ: **нє пьцѣтє сѧ оубо на оутрьѥ** 30 б).

На думку Л. Жуковської, сплутування редукованих та **є**, **о** – явище графічне.

У ДЄ широко засвідчений перехід **ъ + jь > ы + и**, **ь + jь > и + и** на стику **ъ**, **ь** кінця слова зі займенником або сполучником (графічно), або початковим **и** (графічно) наступного слова; напр.: **ащє оставимы и тако вси вѣроу имоуть** 30 (пор. у ЄМ: **ащє оставимъ и тако вси вѣроу имоуть** 20 а), **и поѥмы и особь ѡ(т) народа** 191 зв. (пор. у ЄО: **и поимъ и ѥдиного отъ народа** 132 в), **и привєдохы и къ оучєникомъ твоимъ** 68 зв. (пор. у ЄМ: **и привєдохъ и къ оучєникомъ твоимъ** 45 а), **вънидє іс҃ъ въ вєсь нѣкоую. жєна жє нѣкаꙗ имєнємь марфа приꙗты и въ домъ свои** 246 зв. (пор. у ЄМ: **вънидє іс҃ъ въ вьсь нѣкоую. жєна жє нѣкаꙗ имєньмь марфа приꙗтъ и въ домъ свои** 166 б)…

Досить часто в ДЄ виявляємо написання слів із "повноголосними" сполуками **оръ, єрь, олъ** замість **ър, ьр і ъл**. За спостереженням О. Малкової, написання з **о**, **є** на місці сильного редукованого у сполуках із плавними між приголосними становлять у пам'ятці майже 100 % (654 орфограми), напр: **въвєрьзѣтє** 95 зв (пор. у ЄО: **въврьзѣтє** 81 в), **волъкъ** 245 зв. (пор. у ЄО: **влъкъ** 271 а), **вольсви** 253 (пор. у ЄО: **влъсви** 251 б)… Написання слів із такими сполуками мовознавці інтепретували неоднаково. Зокрема О. Потебня, О. Соболевський, Б. Ляпунов вважали це відображенням живого мовлення, а О. Шахматов, П. Черних, Л. Якубинський та інші дослідники вбачали у написаннях

слів з **ъръ, ълъ, ьрь** взаємодію правописних систем – староболгарської та давньоруської.

Голосні **ъ, ь** після плавних у сильній позиції в пам'ятці вокалізуються, напр.: **въскрєсъ** 32 (пор. у ЄО: **въскрьсъ** 44 б, 204 г), **кровь** 80, 131, 174 зв, **кровью** 79 зв., 181 зв. (пор. у ЄО: **кръвь** 158 г), **крєсть** 232 зв. (2) (пор. у ЄО: **крьстъ** 131 г, 187 в), **плоть** 6 зв, 16, 80 зв. (пор. у ЄО: **плъть** 3 а, 8 а), **окрєстьнꙗꙗ** 119 зв. (пор. у ЄО: **окрьстъниѧѧ** 69 г), **трость** 179, 235 зв., 239 (пор. у ЄМ: **тръсть** 116 в), **тростью** 232 зв. (пор. у ЄО: **тръстию** 153 г).

Виявляємо також написання **єръ** замість **ьр**: **жєрътвоу** 260 зв (пор. у ЄМ: **жьртвоу** 189 г), **мєрътвыи** 117 (пор. у ЄМ: **мьртвыи** 76 г), **мєрътвыхъ** 7 зв., 32, 33 (пор. у ЄМ: **мьртвыихъ** 5 в), **мерътвыꙗ** 11, 49 (пор. у ЄМ: **мьртвыꙗ** 7 в), **пєръвыхъ** 199 зв. (пор. у ЄМ: **пьрвыихъ** 83 в), **пєръстъ** 9 (пор. у ЄМ: **пьрстъ** 6 б), **пєръстомь** 203 зв. (пор. у ЄМ: **пьрстъмь** 61 а). Спорадично фіксуємо написання з **оль** замість **ъл**: **омываньꙗ голькомъ** 101 (пор. у. ЄМ: **омываниꙗ чашамъ и голькомъ** 64 г). На думку Г. Лисої, "у ДЄ в тих випадках, коли зберігаються **ъ, ь** після плавного в аналізованих сполуках, вони могли взаємозамінюватися, вживаючись у тотожній позиції".

Варто згадати і про кореневу форму **скєрб- (є > ь)** відповідно до старослов'янського **скрьб-**: **скєрби** 36, 37, 90 зв. (пор. у ЄО: **скърьби** 50 г), **скєрбь** 200 зв. (пор. у ЄО: **скърьбь** 49 г), **скєрбѣти** 216 зв. (пор. у ЄМ: **скърбѣтї** 143 а), **скєрбѧ** 189 (пор. у ЄМ: **скърбѧ** 124 б), **скєрбѧщє** 215 а зв.) (пор. у ЄМ: **скърбѧщє** 142 в), **скєрбѧща** 255 зв. (пор. у ЄМ: **скърбѧща** 183 а)…

……………………………………………………………………………………………

Добрилове Євангеліє відображає такі морфологічні живомовні риси. Іменники -jā-основ на **-и** в називному відмінкові однини втратили закінчення **-и** і під впливом іменників м'якої групи на зразок **волꙗ** прийняли східнослов'янське **-ꙗ**: **ꙗко жє бо молъньꙗ исходить ѡ(т) въстока** 201 зв., **прѣдасть тєбє соудьи. и соудьꙗ тѧ прѣдасть слꙋзѣ** 43 зв. Випадки функціонування цих іменників із східнослов'янським закінченням **-ꙗ** виявлено ще в текстах XI ст.

У родовому відмікові однини м'якої групи ці іменники також зазнали впливу живого мовлення. Окрім старослов'янських флексій **-ꙗ** (-а, **-ѧ**) (**братьꙗ** 149 зв., **зємлꙗ** 31, **дш҃а** 31, 50 зв., **отроковицѧ** 94, **пшєницѧ** 60), зафіксовано східнослов'янські закінчення: **-ѣ**, напр.: **онъ жє рєчє стомь мѣръ пшєницѣ** 140 (пор. у ЄМ: **онъ жє рєчє сътьмь мѣръ пшєница** 91 в), **идє ѡ(т)тоудѣ въ страны близь поустынѣ** 30 зв. (пор. у ЄМ: **идє отътоудоу въ странѫ близь поустынѧ** 20 б)…

У називному відмінкові множини м'якої групи поодинокі іменники -jā-основ, які у старослов'янській мові закінчувалися на **-ꙗ** (-а, **-ѧ**) (**овьца** 48 зв., **овьцѧ** 26 зв., **соудьꙗ** 127), засвідчено із живомовною флексією **-ѣ**: **ꙗко мн(о)гы въдовицѣ бѣша во дн҃и илиины въ iз҃ли** 109 (пор. у ЄМ: **ꙗко многы въдовица бѣша въ дн҃и илиины въ ïзл҃и** 71 в).

Іменники з основами на -ŏ (-jŏ) у давальному відмінкові однини зазнали впливу іменників -ŭ-основ. У ДЄ неодноразово виявляємо паралельні словоформи, зокрема: **аньдрѣю** 266 зв. // **андрѣови** 30 зв., **андрєови** 210, **иосифу** 236, 254 //

иосифови 251 зв., **ісү̃** 119 зв., 195 // **і̃сови** 5 зв., 30 зв., 236, 238 зв., **пєтроу** 38 зв., 215 зв., 243 // **пєтрови** 14, 77, 228 зв., 241 зв., 244 зв., **кєсару** 148, 202 зв., **кєсарю** 89 зв., 230 зв. // **кєсарєви** 89 зв., 147 зв., 202 зв., **копачєви** 136, **мү̑жю** 51, 157 зв., 165, **моужу** 51 // **моужєви** 120 зв., 262, **симоноу** 110 (2), 232 зв., 243, 38 зв., **сим(о)ноу** 5 // **симонови** 87 зв., 110, 266 зв. тощо.

У давніх говорах Русі закінчення **-ови, -єви** активно функціонували. Вони (у модифікованому варіанті *-ові, -еві*) стали нормативними в сучасній українській мові.

У родовому відмінкові множини закінчення -**овъ** іменників з основами на -й засвідчено і в іменниках з основами на -ŏ (-jŏ): **въ ѡ(т)поущєньѥ грѣховъ** 33, 257, **въ оставлѥньѥ грѣховъ** 215 а зв., 256 зв., **мнози жє ѡ(т) жидовъ** 195, **многъ народъ ѡ(т) жидовъ** 197 зв., **мнози чьтоша ѡ(т) жидовъ** 248; пор. ще: **много приѥмъши ѡ(т) многъ врачєвъ** 95зв.

……………………………………………………………………………………………

Дієслівні форми на **-ти** в 3-ій особі однини та множини теперішнього часу та форми минулих часів вживалися переважно перед займенником і сполучником **и**: **и сн̃ъ чл̃овѣчь исповѣсти и прѣдъ ан̃глы бж̃ии** 132, **ащє кто мнѣ слоужить почьтѣти и** 31, **како имъ прѣдасти и** 151 зв., **и ѥмъ давлꙗшєти и гл̃ꙗ** 83, **ꙗко пр(о)рка имѧхоути и** 63 зв., **како любѧшєти и** 195 зв., **и молѧшєти и мног(о) гл̃ꙗ** 93 зв., **оучєници ѥго молѧхоути и гл̃щє** 105 зв., **и нарицѧхоути и имєнємь** 265 зв., **похоулѧхоути. и рєчє** 161, **ижє слышахоути и ꙗко тоу ѥсть** 100, **идѧшє народи оугнѣтахоути и** 132 зв. та ін.

Форми супіна в ДЄ вжито здебільшого із суфіксом **-тъ**: **прїдоша видѣтъ бывъшаго** 93, **видѣтъ възлєжащихъ** 95 зв, **къ грѣшноу мү̑жю придє витатъ** 165, **възвѣститъ оучєникомъ** 240 зв, **сн̃ъ чл̃вчь възискатъ и сп̃стъ погыбъшаго** 41 зв., **вьзѧтъ ихъ** 142. Засвідчені у досліджуваній пам'ятці спорадично форми супіна з формантом **-ть** свідчать про занепад їх у живій мові: **и вънидє съ нима облѥщь** 4 зв.

У Євангелії 1164 року зафіксовано активні дієприкметники на **-а**: **ища покоꙗ** 57, **видѣ ризы ѥдїны лєжаща** 243, **ꙗко слоужа. вы жє ѥстє прѣбывъшє** 182, **и бѣднѣ стража** 55, **іс̃ъ грады всѧ оуча на сборищихъ** 66. Оказіонально зафіксовано дієприкметникові форми на **-аи**, напр.: **нє възлєжаи ли** 182, **болии ѥсть възлєжаи** 214, **вєсь бо просѧи приимѣть. ищаи обрѧщѣть** 48, **и слышаи словєса моꙗ** 115, **на мѣстѣ ст̃ѣ чьтаи** 80 зв.

Від дієслова **имѣти** утворено дві дієприкметникові форми називного відмінка однини чоловічого, середнього родів: **имы – имыи та имѣꙗ – имѣꙗи**, напр.: **ꙗко власть имыи** 84 зв, **чл̃вкъ имыи дх̃ъ** 109 зв, **имыи сто овєць** 139, **имѣꙗ оуши слышати** 141 зв., **пєчѧлєнъ бѣ бо имѣꙗ притѧжаньꙗ** 159 зв., **рабъ имѣꙗ орющь** 164 зв., **бѣ тоу чл̃вкъ имѣꙗ соухоу роукоу имыи дєсноую** 120 зв., **имѣꙗи брашно** 257 зв.

Характерним явищем живого мовлення східних слов'ян було пропускання дієслова-зв'язки, що призвело до самостійного функціонування дієприкметника на -

л-, який у реченні виконував функцію присудка: **и нє познали мєнє филипє** 219 зв., **кже оубо б҃ъ съвъкоупилъ. ч҃лвкъ да нє разлоучѧкть** 82.

Пасивні дієприкметники засвідчено зі східнослов'янським **-ж** замість старослов'янського **жд**: **въсажєнъ иоанъ въ тємницю** 8 (пор. у ЄО: **въсаждєнъ въ тьмьницѫ иоанъ** 9 г), **въсажєнаго въ тємьницю** 186 (пор. у ЄМар: **въсаждєнааго въ тємьницѫ** 304)…

У тексті ДЄ виявлено поодинокі прислівники: **бѣ жє пѧтокъ пасхы година жє бѣ ıак .г҃. ѧ**. 247 зв. (пор. у ЄМ: **бѣ жє пѧтокъ пасхы година жє бѣ ıако. шєстаıа** 167 в-г), **съ задоу прикосноу сѧ ризѣ** 95 зв. (пор. у ЄО: **съ зади прикоснѫ сѧ ризѣ** 243 б-в)…

Отже, лінгвістичний аналіз Добрилового Євангелія 1164 р. виявив, що текст пам'ятки репрезентує діалектні особливості, притаманні говіркам Київської землі XII ст. Деякі з них є нормативними для сучасної української мови, інші – широко функціонують у говорах української мови.

Див.: **Осінчук Ю. В**. Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року. *Добрилове Євангеліє 1164 року* / відп. ред. В. В. Німчук; упоряд. Ю. В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 11–34.

ЄВСЕВІЄВЕ ЄВАНГЕЛІЄ 1283 р. ЯК ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В. В. Німчук

…………………………………………………………………………………………….

ЄЄ – пергаменна книга розміром в аркуш, точніше – 29 см х 23 см, написана уставом на 140 аркушах. На сторінці текст розташовується в два стовпці по 26-29 рядків (звичайно – 28 рядків). Оправа книги – з дерев'яних дощок, з яких шкіра втрачена; дошки розколоті, верхня частина нижньої покришки (дошки) втрачена. Пергамен товстий, з великою кількістю дірок, що виникли при вичинці його. Їх писець оминав. Поля деяких аркушів повністю або частково обрізані, на окремих частинах аркушів вирізано значні частини. Аркуші 57 та 62 зшиті, а аркуші 58-61 склеєні із шматків. Рукопис складають 18 зошитів. Оскільки в останньому зошиті рукопису до 135 і 136 аркушів (піваркушів пергамена) немає відповідних аркушів, Г. К. Голоскевич, допускає, що вони загублені (втрачені). Лініювання звичайне. Текст написано чорнилом каштанового кольору, в окремих місцях – чорного. На поодиноких аркушах пергамен трохи затертий і чорнило дещо вилиняло. В оздоблювальних елементах використано барвники трьох кольорів: червоний (киноварь, або цинобра), синій та зелений, але зображення завжди лише в двох кольорах.

Рукопис оздоблений заставками південнослов'янського типу, ініціальними буквами (на початку читань і зачал) південнослов'янського типу з галицько-волинськими особливостями. Величина ініціальних букв різна: на початку зачал – у два-три рядки, на початку євангельських читань – від чотирьох до дев'яти рядків. Ініціальні букви звичайно складаються із різноманітних ліній у дві барви; більше десяти ініціальних букв зроблено в так званому тератологічному, або потворовому (рос. чудовищный) стилі (змії, чудовиська з головами тварин і ногами птахів тощо, арк. 4, 30 зв, 35 зв, 36 зв, 37 та ін.).

Звертає на себе увагу ініціальна літера **В** на арк. 98 зв., в нижній частині якої зображено людину до пояса, яка однією рукою тримає на грудях книгу. На нижніх полях аркушів 32, 49 зв., 88, 114 зв. та ін. для оздоби намальовано руку з гілкою. На першому аркуші книги зображено в барвах голову Христа і якоїсь постаті з простертими до Нього руками. Між цією фігурою та головою Христа уставом (почерком, близьким до Євсевієвого) написано: "Г(с)и помози наоучити сѧ". Дехто допускає, що постать, зображена на першому аркуші пам'ятки, – жіноча з німбом (?) або в незвичному головному уборі. Нам видається, що фігуру можна трактувати і як зображення безвусого юнака. Щоправда, дивно, що ця постать має навколо голови німб із "хрестом", як і німб навколо голови Спасителя.

Не виключено, що Євсевій тут схематично зобразив себе і висловив своє прохання до Спасителя. У тексті пам'ятки багато помилкових написань, зустрічаються перекручення тексту тощо. А це, можливо, свідчить про те, що Євсевій був не священиком, який щонеділі і свята читав Євангеліє, а молодим священицьким сином, що починав працю переписувача.

За змістом пам'ятка – це Євангеліє-апракос (від грецьк. ἁπρὰκος; "що стосується неробочого дня"), тобто книга, в якій подано читання за тижнями, а не за порядком євангелістів. Як і всі Євангелія-апракоси, ЄЄ починається великоднім

читанням Євангелія від апостола Йоана. Але наша пам'ятка – апракос скорочений: на аркушах 1-29 зв. написано читання на кожний день тижня Великодня (Пасхи) до П'ятдесятниці (Трійці), але в ньому після П'ятдесятниці подано євангельські читання на Божій Службі тільки суботні, недільні та за місяцесловом. Однак на Страсному тижні є читання й на утрені. На аркуші 30 вставлено читання "Новомоу лѣтоу" (Л. IV 16-22). Далі на арк. 30 зв.-46 зв. йдуть недільні й суботні євангелія до Здвиження, після чого на арк. 46 зв.-62 зв. йде нова лічба неділям до Сиропусної неділі. На арк. 63-85 йдуть недільні читання Великого посту, на арк. 85-102 зв. – Великої П'ятниці, на арк. 103-108 ранкові недільні євангельські читання.

Місяцеслов (арк. 108-139; на арк. 137 відзначено пам'ять вітчизняних святих Бориса і Гліба) починається з вересня і містить вказівки-відсилання читань. На арк. 139-140 подано покажчик недільних євангелій, а на арк. 140 уставні вказівки до Служб ѡт пєчали члвкоу, исповѣданью, бєздождью.

Відомий знавець і дослідник давніх слов'янських євангельських текстів, Л. П. Жуковська відзначила близькість за складом частини Архангельського євангелія 1092 р., яку написав другий писець, до ЄЄ 1283 р., що є ще одним доказом південноруського походження Архангельського Євангелія. Вона допускає, що ЄЄ – це пізній список із манускрипту, подібного до Архангельського Євангелія, тобто з такого, одна частина якого скопійована з короткого апракоса, друга – з повного.

За визначенням Г. Воскресенського, ЄЄ належить до так званої першої редакції слов'янського Євангелія, яка представлена, зокрема, Савиним Євангелієм XI ст., Асеманієвим Євангелієм (глаголичним) XI ст., Зографським Євангелієм (глаголичним) XI ст., Маріїнським Євангелієм (глаголичним) XI ст., тобто текстами, що йдуть безпосередньо до Кирило-Мефодіївських, а також Остромировим Євангелієм 1056-1057 рр., Архангельським Євангелієм 1092 р., Галицьким Євангелієм 1144 р. Автор, між іншим, звернув увагу на **є** на місці **и**: *жєлами* 64, *твоѥм* 124 зв., а також написання *воустани* 64 зв., *возлєжєщь* (ь = оу), *ѥмоу* 66, *хрщю сѧ, хрстити сѧ, хрщѣниѥм* 66 зв.

Між іншим, на спорідненість із зазначеними текстами ЄЄ свідчать лексеми: *напасть* "спокуса", *непригазнь* "зло, злий дух, диявол" – нє вовєди насъ въ *напасть.* нъ избави насъ ѡ(т) *непригазни* (62), *ѡслаблєныи* "розбитий паралічем, розслаблений" – рєщи *ѡслаблєному* (64 зв.), *клєпати* "давати зрозуміти, зазначати" – *клєплѧ.* коѥю смєртью хотѧшє оумрѣти (93), *задѣти* "веліти, примусити" – сємоу *задѣша* понєсти кр(с)тъ ѥго (95 зв.), *промъкноути сѧ* "пронестися, поширитися" – *промче сѧ* слово сє во июдѣихо (100), *тєти* "бичувати, бити" – *тєпєтє* на сборищахъ (106 зв.), *соулии* "кращий, ліпший" – птиць *соулѣиши* вы ѥстє (117), *моудити* "затримуватися" – *моужашє* въ црквъ (136) тощо.

Привертає увагу той факт, що Євсевій незрозумілі або й, можливо, за неувагою і зрозумілі, слова заміняв співзвучними українськими, наприклад, написав: рыбари... *платѧху* мрѣжа (47) замість *плакаху* "полоскали, прали, промивали (можливо, тут своєрідно відбилося діалекте явище переходу **к'** у **т'** чи гіперизм **т'** на місці **к'** у говорі, де **т'** > **к'**; пор. загальноукр. *кісто*< *тісто*)", *побрано* бы(с) (49 зв.) замість *попьрано, проучат сѧ* с пѣнами (52 зв.) замість *проужаать сѧ* "кидається, сіпається, смикається" (пор. сучасне укр. *пручатися),* хлѣбъ нашє

насыщниныи (62) замість *насоущныи...* та ін.

Поодинокі лексичні вкраплення в ЄЄ можна трактувати як елементи редагування тексту, що були в протографі (або які зробив Євсевій). Наприклад, виразові "идє жє тать нє *приходить* ни *моли нє расыплєть*" (54 зв.; Л. XII 33), тобто "міль не розсипле" в інших євангельських текстах відповідає: идє жє тать нє *приближаѥт сѧ ни тьлѧ тьлить.*

В оповіді про преображіння Господнє в ЄЄ читаємо: пєтръ жє ижє с нимь бѧхоу отѧгчѣли ѡ(т) сна. *возокноувшє* жє видѣвъша славу ѥго (138; Л. IX 32). В інших пам'ятках тут сказано так: оубоуждьшє жє сѧ видѣшѧ славѫ ѥго. Очевидно, в ЄЄ маємо українське слово **возочькнутися,* якому нині відповідають споріднені з ним *очикнутися, очнутися* "прокинутися, опам'ятатися, отямитися, очутитися"…

Важко визначити, звідки в текст ЄЄ прийшло слово **мѣшєць:* нє возмѣтє на поуть... ни спиры [!]. ни хлѣба ни *мѣшца* ни срѣбра (52; Л. IX 3). В інших пам'ятках тут читаємо: ...ни *пиры* ни хлѣба. Можливо, Євсевій увів у текст покрайню глосу (старослов'ян. *пира* "торба, сумка"; звернемо увагу, що в переписувача *спира* чи не під впливом дієслова *спирати*?).

Найперше деякі особливості мови пам'ятки "по галицкому говору" схарактеризував Г. Воскресенський, який, зокрема, звернув увагу на наявність букви **є** замість **ь** – *прискєрбєнъ,* **є** замість **и** – *жєлами,* написання *воустани, хрщю сѧ, хрєстита сѧ, хрщѣниѥмь.*

Більше уваги особливостям мови ЄЄ приділив О.Соболевський, що задав наступним дослідникам пам'ятки напрямок студій над нею та інтерпретації багатьох її особливостей.

Автор справедливо відзначив, що в манускрипті сила описок, недописок, пропусків, а це необхідно мати на увазі при оцінці даних його мови. Головна особливість правопису ЄЄ (наявна і в деяких інших східнослов'янських пам'ятках XIII – XIV) – вживання *ъ, ь* на місці ***о, є*** та навпаки. Мова ЄЄ – церковнослов'янська руської редакції: у ньому не раз зустрічаються написання із *ж* відповідно до церковнослов'янського *жд*, повноголосся тощо, немає ***ѫ***, а ***ѧ*** виступає в значенні *я.* Особливості мови ЄЄ ті ж, що й у "галицько-волинських" пам'ятках XIII – XIV ст., а саме: ***ѣ*** на місці ***є*** у словах на ***-єньє, -тєль*** та ін.; спорадично ***и*** на місці ***ѣ***, ***в*** замість ***у,*** написання *за умножѣнья* (знахід. відмінок), *срѣбро*, ид**ѣ**тє угнь в**ѣ**чныи (у угнь?); другъ къ другу *и*стязашася, правєднаго *И*лва, **ѥ**щ*и* та ін.

На думку вченого, пам'ятка являє інтерес насамперед у зв'язку з тим, що в ній поруч із відзначеними рисами порівняно нечасто виступають риси болгарські, насамперед ***я(ѧ)*** замість ***ѣ*** і навпаки: въ всямь мирѣ; уношю одяна, нє бряжєши, на жрябяти, камянь, о мн*я*, н*я* имать, брямя, лицємяри та ін., нєнавид*ѣ*и (дієприкметник), помышльния въход*ѣ*тє, вы жє с*ѣ*дєть, жєна рожа**ѥ**тє д*ѣ*т*ѣ*, въвєрєжєть *мѣ* въ куп*ѣ*ль, узрите м*ѣ* та ін., а також ***є*** на місці ***я(а)***: гр*ѣ*ѥся, учєщє, всєкь, отвѣщєвъ, муж*є* нє знаю, сєрдц*є* ваша тощо.

О. Соболевський як болгаризми трактує форми називного відмінка однини замість інших відмінків цього ж числа: имать живото вѣчнаго (6), глаголы животъ вѣчнаго (12), въ прѣплъвлєниѥ праздникъ (12 зв.), вниди в радость господь своѥго

(45 зв.), отъ духъ свята (120 зв.), радость вашєя (27), приступиша ко Ісусъ (44), придъ (аор.) ко гробъ (68), азъ во тєць и вы во мнѣ (86), очистися отъ проказа (33).

Дослідник виділяє й деякі інші "особливості мови ЄЄ, відомі нам частково із середньоболгарських, частково з південнослов'янських взагалі текстів": глаголя, нєпьщюя (1 ос.одн.), пор. середньоболг. **ѧ** замість **ѭ**; нєгодоую (дієприкм.), пор. середньоболг. **ѭ** замість **ѧ**; въ пустыну, плуну, разлючаѭть, Лазору (кличн.) та ін., ***св*** замість ***вс*** у формах займенника вєсь (як у сербській мові): надъ свѣми, *свю* Галилѣю тощо.

Деякі риси, на думку О. Соболевського, можуть бути пояснені і як "галицько-волинські", і як болгарські, взагалі південнослов'янські: воскрсниѥ, въ ускршѣньѥ, кровоточива та ін., пустиню, стидяхуся, грѣшни (у записі Євсевія), сыр = сиръ, тисяща; скузѣ = сквозѣ, убрѣтоша, поясъ усньянъ у чрєслѣхъ своихъ "о чрєслѣхъ", Иована, Ивана, трєпєть и вужасъ, Капєрнавумъ.

О. Соболевський на завершення своїх спостережень сказав, що, не входячи в оцінку зазначених особливостей, мусить зауважити, що частина болгарських рис у мові ЄЄ (***я*** = ***ѣ***, форми називного відмнка замість інших) більш-менш рідкісні в середньоболгарських пам'ятках XII – XIV ст., ***св*** у формах займенника *вєсь* йому не відома взагалі з південнослов'янських текстів цього часу.

На підставі цього автор робить висновок, що болгаризми і взагалі південнослов'янізми писець не запозичив із книг, а вніс їх із своєї живої говірки, тобто Євсевій говорив не чистою руською мовою, а сумішшю руської мови з болгарською, в якій, проте, судячи з запису, руські елементи переважали.

Однак те, що О. Соболевський трактує як болгаризми чи південнослов'янізми в ЄЄ, можна природніше пояснити на українському діалектному ґрунті, якого не врахував автор, що покажемо далі. Тут лише зауважимо, що в багатьох прикладах О. Соболевського можна вбачати звичайні описки підо впливом літер у конкретному слові чи контексті, наприклад: на *жрябяти, брямя, дѣтѣ* і т. п., *живото*, *в радость господь*, *отъ духъ свята, отъ проказа* тощо.

О. Шахматов прийняв міркування О. Соболевського про болгаризми й сербізми в ЄЄ (до середньоболгарських рис відніс також **и** на місці **ы**), навів форми із *св* відповідного займенника із сербських пам'яток XIII – XIV ст., але зробив простіше (як він сам сказав) припущення: попович Євсевій мав у своєму розпорядженні середньоболгарський оригінал у сербській редакції.

Поважну працю про мову ЄЄ 1914 р. опублікував Г. Голоскевич (більш знаний як автор орфографічного словника української мови). Він зробив досить докладне палеографічне обстеження пам'ятки, здійснив порівняно детальний розгляд особливостей її мови. Але дослідження проведено в руслі думок О. Соболевського – О. Шахматова. Праця Г. Голоскевича з фактологічного погляду не втратила значення і сьогодні, але з погляду досягнень українського історичного мовознавства та діалектології у ній, звичайно, багато дискусійного.

На нашу думку, досліджуючи таку пам'ятку, як ЄЄ, мусимо завжди мати на увазі, що вона насичена різного роду описками, тому приклади для підтвердження певних міркувань мають виключати можливі механічні помилки писця.

Вважаємо, що ті особливості мови, які виступають у євангельському тексті і в

післямовній записці Євсевія та в тексті молитви Господньої (Отче, наш...), що її попович мусив із дитинства знати напам'ять, при оцінці маємо повні підстави трактувати як давньоукраїнські, а не запозичені з чужих оригіналів.

Ряд важливих фактів свідчить про те, що ЄЄ списане з тексту східнослов'янського, а точніше з давнього руськоукраїнського.

По-перше, у ЄЄ не виявлено жодного написання з ***ж*** чи ***ѭ***, що є типовою ознакою південнослов'янських манускриптів. У ньому скрізь відповідно до цих літер вжито ***у*** чи ***ю***, що відбиває живе східнослов'янське мовлення. Приклади, які ніби відбивають поплутання ***ю*** (ст.-сл. ***ж***) та ***ѧ*** – ***ю*** замість ***ѧ****: нє годоую, разарѧю, глю* (усі – дієприкметники), ***ѧ****(а)* замість ***ю***: *нєпьщюꙗ, гла* (1 ос. одн. тепер, часу) тощо – це описки під впливом букв у сусідніх складах або словах чи своєрідне сприйняття писцем тексту: ѡ(т)вѣщав ъ жє старѣшина... нєгодоую занє въ соуботоу ицѣли *ю* (54 зв.), глщє оува разарѧю црквь (96 зв.), тогда ѡ(т)вѣщаѥть имъ *глю.* аминь *глю* вамъ (61), симонъ ре(ч) нєпьщюꙗ ꙗко ѥмоу... множаѥ ѡ(т)да (113), аминь гла *вамъ* (9), придоша подвигоше сѧ. и ѡбрѧтоша мрьꙗ иѡсифа (122). Крім цього, візуально легко було поплутати давньоруські написання з ***ꙗ*** та ***ю***.

До південнослов'янізмів автор відносить обмін (рос. "мена") ***є (ѣ)*** та ***ѧ (а)***; ***є*** замість ст.-сл. ***ѧ***; ***ѣ*** замість ст.-сл. ***ѧ***; ***ѣ*** замість ***ꙗ (а)***; ***є*** замість ***ꙗ (а)*** (у друку помилка – зам. ***ѧ***); ***ѧ*** замість ***є, ѧ*** замість ***ѣ*** та інші особливості, які, на наш погляд, можна пояснити як помилки або відбиття живого мовлення, про що детально писатимемо при розгляді українських фонетичних явищ, відбитих у ЄЄ.

За нашими спостереженнями, в ЄЄ виступає виключно ***ж*** на місці праслов'янської сполуки ****dj***, а це яскраво характеризує східнослов'янське походження протографа пам'ятки. Наприклад: *прѣжє* (2, 5, 25, 25 зв., 28 і т. д.), *мєжю собою* (9 зв, 27, 30 зв. та ін.), *мєжи собою* (88 зв.), *вожи слѣпии* (74 зв.)… Варто звернути увагу на східнослов'янську форму слова *рожьство: рож(с)тва* хва (119 зв.), *рож(с)ство...* прѣд(т)ча (135), иродь *рожєствоу* своѥмоу (139) та ін. (з давньої форми після різних змін маємо нині форму *Різдво).*

Відповідно до ****tj***, як і в інших давніх східнослов'янських пам'ятках, фіксується ***щ*** (але не ***шт***), наприклад: *тлощи* въ двєри *глющє* (55 зв.), придє. къ гробъ (!). бѣ жє *пѣщь* и камєнь на нємь *лєжащє* (68; тут *пѣщь* < *пєщь* "печера") тощо. В поодиноких словах спостерігаємо східнослов'янський ***ч*** < ****tj***: вѣдѧть бо сѧ что *творѧчє* (97), ісъ *ѡчющь* въ сєбє силоу (118 зв.)...

На початку деяких слів у ЄЄ засвідчуються східнослов'янські форми ***ло-, ро-***: *локоть* (33 зв.), *розъка* (26), *розга, рожьдьѥ* (109) тощо.

Послідовно фіксується в ЄЄ чистий початковий ***у-*** вдтовідно до старослов'янського йотованого ***ю-****:* сѣвєра и *оуга* (56), *оуношю* (8 зв., 103), *оуноша* (41 зв.), *оуношє* (48 зв.), *ѡ(т) оуности* (41 зв., 56 зв., 65 зв)...

Типовими для Євсевія є давні східнослов'янські написання з ***ь*** перед йотованими, що відбивають живе мовлення, відповідно до старослов'янських з ***и***, наприклад: *ѡ(т) рѣпьꙗ* (115 зв.), *прѣсєлѣньѥ* (120), *захарьиноу* (126), *парфѣньꙗ, агафьѥ* (129 зв.)…

ЄЄ засвідчує живомовні форми запозичених слів: *Олєны* (133 зв., ст.-сл. *ѥлєна*), оц҃ю *олєксанъдровоу* (95 зв.; ст.-сл. *алєксандръ*), мч(н)цѣ *орины* (133; ст.-сл. *ирина*, *ѥрина*), *лазорь* (50 зв, 67 зв, 69 та ін.).

У пам'ятці після шиплячих вживаються нейотовані голосні, але дуже часто після них виступають йотовані, особливо – у флексіях, наприклад: *соужю* (23, 79), *скажю* (28, 90 зв.), *моужю* (32 зв.), *мрѣжю* (32 зв.), *стражю* (38, 45)…

Написання ***-ю, -юю*** у формах знахідного відмінка навряд чи з'явилися внаслідок заміни старослов'янського юса великого йотованого на ***-ю, -юю***. Їх, напевне, Євсевій переписав із східнослов'янського протографа.

За нашими спостереженнями, в ЄЄ панівними є написання з йотованими після свистячого ***ц***, що маніфестують м'якість приголосного, наприклад: *въ тємницю* (4 зв, 40 зв, 81), *слѣпцю* (20), *оц҃ю* (24 зв., 25 зв., 26 зв…)…

Вважаємо за необхідне тут згадати думку видатного знавця давніх текстів Г. Ягича про те, що м'якість ***ж, ч, ш*** та ***ц*** в східнослов'янських пам'ятках виражалися на письмі набагато рішучіше, ніж у південнослов'янських, під впливом живого руського середовища.

Найімовірніше, такі написання були вже в південному східнослов'янському протографі ЄЄ.

На східнослов'янський протограф пам'ятки вказує форма лексеми *оужасть* (47), якій відповідає в старослов'янських євангельських текстах *оужасъ*.

Гадаємо, що дуже вагомим аргументом на користь того, що попович Євсевій переписав не просто із східнослов'янського, а з південно-східнослов'янського протографа, свідчить форма кореня *скєрб-* відповідно до старослов'янської *скръб-*: *скєрбь* исполни срдца (26 зв.), нє помнить *скєрби* за радость (27, 88 зв.)…

Г. Ягич слушно твердив, що форма слова *скєрбь* знайшла широке розповсюдження якщо не винятково, то в усякому разі переважно, в "південноруських" пам'ятках, покликаючись при цьому на низку манускриптів XII – XIII ст. Важливо відзначити, що вчений виявив попередницю її в книгах XI – XII ст. в написаннях ***ь*** перед або після ***р*** – в Ізборнику 1073 р. (*скрьбьныихъ*), Синайському патерику (*скьрбитъ, скьрби*), Успенському збірнику (*не скрьби*, *о скьрьбѣхъ*) та ін.

Багато таких написань, як в ЄЄ, спостерігаємо в київському Добриловому євангелії 1164 р.: *скєрби* (36, 37, 90 зв.), *оскєрбѣ* (38 зв.), *скєрбѧ* (189), *скєрбь* (200), *скєрбѧщє* (215 зв.)…

У ЄЄ широко засвідчений перехід ***ъ + jь > ы + и, ь + jь > и + и*** на стику ***ъ, ь*** кінця слова з займенником або сполучником ***и*** (графічно), або ***и*** (графічно) початку наступного слова. Наприклад: *снємы и ѡбиты и* въ понѧвоу (8), да *помажюти и* (8 зв.), *молѧхоути и* дабы (16), *вѣмы и* и слово ѥго съблюдаю (117)…

Випадки відсутності позначення м'якості приголосного, наприклад: въ *поустыноу* (3 зв.), надъ мнозими *та* поставлю (77), по двою *дн҃оу* пасха боудєть (78) тощо, – це, вочевидь, Євсевієві помилки, а не вплив гаданого південнослов'янського оригіналу. А написання йотованих після ***р*** пояснюємо відбиттям у пам'ятці живого мовлення або як гіперизм в діалектному середовищі, у якому ***р*** став твердим у всіх позиціях: приѥмъ *спирю* (90 зв), ѡ(т) кроупиць... съ *трѧпєзы* (46 зв.)…

"Нерозрізнення" твердого і м'якого ***л*** свідчить радше про те, що в мовленні Євсевія відповідний приголосний був напівм'який: *плоуноу* на зємлю (19 зв.; можлива й помилка підо впливом наступного ***оу***), власъ *вѣльблоужи* (124)…

Як вагомий аргумент на користь південнослов'янського з сербськими рисами протографа ЄЄ О. Соболевський, О. Шахматов, Г. Голоскевич подають написання форм займенника *вьсь* із метатезою ***с – в*** (поруч із звичайними), наприклад: прохожашє *свю* галєлѣю (32 зв.), *свє* тѣло (33), во славѣ *свѣи* (33 зв.)…

Отже, немає переконливих ознак, які б свідчили про південнослов'янський протограф досліджуваної пам'ятки. Свою книгу Євсевій переписав із українського манускрипту XII або XIII ст, тому далі в нашому дослідженні звертаємо увагу на ті елементи, що відбивають живе мовлення поповича. Але це не означає, що вітчизняний манускрипт не містив елементів, притаманних південнослов'янським мовам XIII ст.

Попович не копіював бездумно євангельський текст. Читане йшло через його мовну свідомість, тому в пам'ятці відбиваються мовні та графічні навички Євсевія, що відбивають узус середовища, в якому він проживав. Показовим у цьому відношенні є невеликий текст, що його Євсевій необачно переписав двічі...

Для дослідників історії формування фонетичної (фонологічної) системи української мови ЄЄ – неоціненне джерело: в ньому її специфічна система виступає в сукупності засвідчених фактів в один і той час і на одному й тому місці.

Авторський текст Євсевія показує, що в його мовленні на місці давніх звуків ***і*** та ***ы*** став вимовлятися звук, близький до сучасного суто українського передньо-середнього ***и***: азъ *грѣшнии* (62 зв.). У євангельському тексті безсумнівних випадків написання ***и*** на місці ***ы*** та навпаки – небагато (крім позиції після ***г, к, х***). Наприклад, ***и*** на місці ***ы***: *самарѧнини* ѥси (16 зв.)… ***ы*** на місці ***и***: ты ѡ(т) тѣхо *ѥсы* (84 зв.)…

……………………………………………………………………………

Дуже складну картину в нашій пам'ятці являє вживання ***ъ*** та ***ь***. Лінгвістові, знайомому з історією редукованих звуків, це впадає в око майже в кожному рядку манускрипту. Наприклад: посли лазорѧ да ѡмочить *конєць* пєрста своѥго въ водѣ. и остоудить *ѩзыко* мъи (50 зв.), бл҃жєни ѥсть ѥгда *поносяты* вы… и рєкуть вамъ *всѧко золо* гл҃ъ на вы *лыжющєи* мєнє ради (108 зв.). Порівняймо ці уривки з текстом Мстиславового Євангелія кінця XI – початку XII ст.: посли лазарѧ да омочить *коньць* пьрста своѥго въ водѣ и оустоудить *ѩзыкъ* мои; Бл҃жєни ѥстє ѥгда *поносѧть* вамъ… и рєкоуть *всѧкъ зълъ* гл҃ъ на вы *лъжющє* мєнє ради.

У пам'ятці зустрічаються написання ***ъ, ь*** згідно з етимологією, але це – випадкові залишки орфограм із давніших протографів, адже поряд фіксуються факти нового узусу: торжьникомъ расыпа пѣнѧзѧ. и *дъскы испровєржє* (4), зєрно *пьшєничноє* (22), *смьртию* (28 зв.), въ *тьмницю* (81), въ *трьпѣнии* (103 зв.), *ср҃дцьмь*; *силєнъ* дѣлъмь и словъмь (104 зв.), тъгда *ѡ(т)вєръжє имъ оумъ* (105 зв.), *протържє* сѧ (107 зв.), *притъчю* (131) та ін. Привертають увагу поодинокі випадки написання ***ь*** на місці етимологічного ***ъ***: ѡ *бьчєлъ* сот (23), *пьтѣнца*... подо крилѣ (75), *родь* сь (109 зв.).

…………………………………………………………………………………………

У ЄЄ знайшли відображення й деякі елементи морфології руськоукраїнської мови XIII ст.

Часто, особливо в місяцеслові, виступає живомовна флексія -*ѣ* (варіант -*ѥ*, насамперед у ненаголошеній позиції) на місці старослов'янської -*ѧ(-ѩ)* в іменників -ja-основ: близь *поустынѣ* (21 зв.), *ѡ(т) смоковницѣ* (72), *м(ч)нцѣ* фєклы (113 зв.), ап(о)ла. *ананьѥ* (114 зв.), стыꙗ *агафьѥ* (129 зв.)…

Зазначені характерні закінчення -*ѣ* (пор. ст.-сл. -*ѩ*) трапляються в іменників -ja-основ у називному та знахідному відмінках множини: лиси ꙗзвины имоуть. и *птицѣ*... гнѣзда (34), *птицѣ*… въсєлиша сѧ (55 зв.), паси *овцѣ* моꙗ (107 зв.). Пор. ще: [бѣси]... идъша въ *свиньѥ* (35; у Мстиславовому Євангелії: вълѣзоша въ стадо свиноѥ – с. 38 г).

У давальному відмінку однини іменника -ja-основи *вьдовицꙗ* засвідчено флексію -*ѣ* на місці -*и*: къ жєнѣ *вдовицѣ* (134), однак випадок не однозначний, бо в попередньому слові наявне давнє закінчення -*ѣ*, під впливом якого Євсевій міг написати його і в другому слові. Нині флексія -*і* (*уземл'і*) функціонує на суцільному терені в ареалі другого тому Атласу української мови в говірках північного наріччя та в волинських і подільських говірках, у частині південнолемківських.

В орудному відмінку однини іменники -і-основ засвідчуються з закінченням -*єю* на місці -*ию, -ью*: ходить *нощєю* (67), *лєстєю* имоуть (81 зв.), але через взаємозаміну букв *ь* та *є* приклади непевні (це можуть бути і -*ью*). Нині іменники цього типу в орудному відмінку однини на території, яку охоплює другий том Атласу української мови, вживаються з різними флексіями, в тому числі й -*ею, -ев*. Закінчення -*ею* функціонує, зокрема, в частині західноволинських, наддністрянських, у подільських тощо, а -*ев* – у більшій частині наддністрянських говорів і в усіх інших говорах південно-західного наріччя.

З причини взаємозамін букв *ъ* та *о* у тексті: будєтє въ *любови* моѥи... въ *любъви* моѥи (87) немає впевненості, що в першій словоформі наявне вирівнювання основи: *любов – любови* і т.д.

Специфічним керуванням дієслова *прикоснѫти* сѧ у старослов'янській мові спричинена форма безприйменникового місцевого відмнка множини іменника *риза*: кто прикосноу сѧ *ризахъ* моих (118 зв.; пор. прикоснѫ сѧ *ризахъ*, также у Мстиславовому євангелії: кто прикосноу сѧ *ризахъ* моихъ – с. 176 г).

У місцевому відмінку іменника *цр(с)тво* засвідчен флексію -*і* < -*ѣ*: *во цр(с)тві* нб(с)нѣмь (39; пор. у Мстиславовому Євангелії: *въ ц(с)рствѣ* – с. 45 в).

Мабуть, у написанні: власть на *нбсѣ* и и на зємли (103) маємо вплив живомовної форми – на *нєбѣ*, а перша з наступних букв *и* – спроба виправити закінчення (пор. у Мстиславовому Євангелії: *на нбси* – с. 163 в)?

Стягнення флексії -*ии* в -*и* перед *j* виступає в словоформі: по *въскр(с)ни* ѥго (97, пор. у Мстиславовому євангелії: по въскрьсєнии ѥго – с. 154 г).

У називному відмінку множини іменників -о-основи зафіксовано не тільки закінчення -*и*, але й флексію -*ѣ*: вси *оучьницѣ* рѣша (83), ѡ(т)идоша ѡ(т) нихъ на бн҃о англі и *чл҃вцѣ* пастуси рєкоша (122; треба *нбо*!). Пор. ще помилкове: начьнъ ѡ(т) мосѣꙗ. и... всѣхъ *пр(о)рцѣ* сказашє (104; треба *всѣхъ пр(о)ркъ*, як у Мстиславовому

Євангелії – с. 3 в). Можливо, Євсевій таким чином відбив м'якість ***ц***, бо перед ***и*** приголосні диспалаталізувалися.

Засвідчено живомовну флексію -***ѣ*** у знахідному відмінку множини іменника -jо-основи: прѣбы(ст) ... три *мцѣ* (110 зв.).

Іменники -і-основ у родовому відмінку множини мають закінчення -***ии***: жєнъ и *дѣтии* (37 зв., 38), на исхожища *поутии* (43 зв.), прѣнєсѣнья *мощии* (137 зв.) та ін. Нині воно притаманне говорам південно-західного наріччя української мови, а також частині західнополіських говорів північного наріччя, в тому числі недалеко Холма.

Привертає увагу один із ранніх випадків перенесення флексії -***амъ*** давального відмінка множини іменників -а-основ у сферу іменників -о-основ, які тут мали закінчення -***омъ***: нѣ(с) добро ѡтѧти хлѣба *чадамъ* и поврѣщи псомъ (46 зв.). Щоправда, в даному випадку не виключається написання ***а*** в флексії під впливом ***а*** кореня (а Євсевій, як ми бачили, часто робив помилки).

Пам'ятка містить словоформи, які свідчать про процес руйнування системи флексій двоїни: нє прѣста ѡблобызающи *нозѣ* мои… помаза *нозѣ* мои (113; пор. у Мстислав. євангелії: облобызающи *ногоу* моѥю... помаза *нозѣ* мои – с. 168 г)…

Попович Євсевій уніс елементи живого мовлення і в флексійну систему прикметникової відміни.

У родовому відмінку однини прикметників, дієприкметників та числівників і займенників прикметникової відміни трапляються форми, притаманні східнослов'янським говорам цього часу, наприклад: *сто(г)* (129 зв., 130, 133 зв. тощо; тобто *свѧтого*), *ѥдиного* (57, 74, 89, 89 зв.), *самого* (89 зв.), *посълавъшєго* (36 зв.), *пославъшєго* (86), *вєликоѥ* нє(д) (78), послѣднѧѧ лєсть горьши *пєрвоѥ* (99), *стоѥ* мрьѥ магдалынѣ (137 зв.).

Живомовна прикметникова форма виступає в називному відмінку множини жіночого роду: птицѣ *нєнбныѥ* [!] (34). Спостерігаємо поодинокі випадки перенесення флексії знахідного відмінка множини чоловічого роду на називний: *блжєниѥ* смѣрєнии и нищии дхмь... блажєнии плачющии сѧ (108). Тут вбачаємо тенденцію до уодноманітнення флексії чоловічого і жіночого роду в називному множини (пор. у сучасній українській мові: *добрі* хлопці, *добрі* дівчата).

Не виключено, що в XIII ст. почався процес стягнення флексії -***ыѣ (-ыѥ)*** в -***ѣ***>-***і***: васъ *маловѣрнѣ* (33 зв.). Євсевій тут модифікував форму *маловѣри* (пор. у Мстиславовому Євангелії: кольми пачє васъ *маловѣри* – с. 34 в).

Попович Євсевій модифікував частину євангельського тексту: ты ***ѥси*** снъ мои възлюблєныи (Мстиславове євангеліє, с. 186 а), на то ***ѥсть*** снъ мои възлюблєныи (127). Може, він неточно пам'ятав трохи інший текст з оповіді про хрещення Господнє з Євангелія, який читають у церкві на Водохрищі: сь ***ѥсть*** снъ мои възлюблєныи (Мстиславове Євангеліє – с. 186 а).

Не бездоганний приклад вирівнювання основи особового займенника першої особи, в давальному відмінку однини маємо в тексті: скончаѥть сѧ ѡ *мѣнѣ* ѥжє съ бєзакониникы въмѣни сѧ (81) (пор. сучасне *мені*, діал. *міні*), оскільки букву ***ѣ*** після ***м*** на місці ***ь*** Євсевій міг написати під впливом наступна ***ѣ***.

Дуже часто в манускрипті виступають живомовні форми давального – місцевого відмінка однини особового займенника другої особи та зворотного займенника: *тобѣ (тобє)* (5, 34 зв., 36, 47 і т. д.), *собѣ (собє)*(6, 47 зв.,76 зв.тощо), *ѡ собѣ* (88 зв., 93 тощо), *по собѣ* (2 зв. та ін.), про які вже йшлося.

Чому Євсевій модифікував текст, написавши замість *два (дъва)* форму *двая*: нє ѥстє *двая* плоть нъ ѥдина (39 зв., пор. у Мстиславовому Євангелії: нѣстє *два* нъ ѥдина плъть – с. 53 в), не вдалося з'ясувати. Можливо, це контамінація слів *д(ъ)ва* і *д(ъ)воя* (форма жіночого роду збірного числівника *д(ъ)вои*).

У пам'ятці чи не вперше засвідчено живомовну форму місцевого відмінка числівника *три*: и бы(с) по *трохъ* днєхъ обрѣтоста и (125 зв., пор. у Мстиславовому Євангелії: бысть по *трьхъ* дньхъ – с. 183 а), що є продовженням давнішої *тр'ъхь* (перехід ***ь*** в ***ъ*** після м'якої приголосної перед твердою, подібно як ***є*** в ***о*** в такій позиції: **žena* > *жона*).

Привертають увагу словоформи з м'яким ***н'*** дієслова *жати (жѧти)*: *жню* идє жє нє сѣяхъ (45 зв.), нє сѣють ни *жнють* (3 зв.).

У ЄЄ засвідчено випадки з редукцією кінцевого ***-и*** у флексії ***-ши*** другої особи однини теперішнього – простого майбутнього часу дієслів: ѥгда бѣ оунъ *поясашє* сѧ. и *хожашє* амо жє *хотѧшь*. ѥгда жє *состарѣѥшь сѧ*. и въздвигньши роуцѣ твои (107 зв.), нѣ ѡбиноуя сѧ *глшь*… яжє нє *глши* (89)…

Виявлено поодинокі випадки, що засвідчують відпадіння *-**т*** у формах третьої особи однини теперішнього часу дієслів першої дієвідміни: пакы ѡ(т)вєржє сѧ... яко нє *знаѥ* члвка того (92 зв.; пор. у Мстиславовому Євангелії: яко нє *знаю* чл(о)вка – с. 44 в), ины спсє а сєбє нє *можє* спсти (96; звертаємо увагу, що *можє* міститься в кінці рядка й імовірний пропуск *-**ть***) та нетематичного *быти*: сє въистиноу излитѧнинъ ***ѥ*** (63 зв.), істіньнъ ***ѥ*** свѣдитѣльство ѥго (98; тут можлива й гаплологія: ѥ[сть] свѣдитѣльство)... Форму третьої особи однини теперішнього часу ***ѥ*** дієслова *быти* виявлено у функції форми другої особи однини: ты ли ***ѥ*** црь июѥскъ [!] (93, пор. у Мстиславовому Євангелії: ты ли ***ѥси*** ц(с)рь июдєискъ – с. 151 в).

Форми третьої особи множини без *-**т**-* типу *ход'а, нос'і* займають далеко менший ареал, який приблизно окреслюється на схід від умовної лінії: Рахів – Коломия – східніше Івано-Франківська – південніше від районів на берегах Дністра до Могилева-Подільського. Однак зафіксованих у нашому манускрипті фактів занадто мало для того, щоб робити впевнені висновки про те, мову якої території відбиває попович Євсевій. Імовірно, що в пам'ятці зафіксовано лише тенденцію до втрати кінцевого *-**т**-*.

Одинокою виглядає стягнена форма другої особи однини теперішнього часу дієслова з суфіксом *-**а**-*: вопьѥть и *проучат* сѧ с пѣнами (52 зв). Сьогодні формі типу *думаш* "думаєш" відомі в деяких надсянських, у тому числі й недалеко від Перемишля, у західних бойківських, у закарпатських говорах.

Типовими для пам'ятки є відповідні дієслівні форми на *-**ть** (-**ѥть**, -**ить**…)*, наприклад: *ненавидить, иждьноуть, соблюдоуть, творѧть, имоуть, приидєть, сходить, свѣдитѣльствоѥть* [!], *ижєноуть* (10 зв.) та безліч ін. Проте перед часткою *сѧ* у величезній кількості випадків Євсевій не писав ***ь***; нерідко форми на

-ть і *-т сѧ* виступають в одному контексті: нъ да *събоудєть сѧ*; *мнит сѧ* (10 зв.), *въжадают сѧ* (15), да *ꙗвѧт сѧ* (119 зв.)…

Рідкісними в пам'ятці є написання з *ть* перед *сѧ*: имоущємоу всєгда *дасть сѧ* и *избоудєт сѧ*… и ѥжє ащє *мнить сѧ* имѣти *возмєт сѧ* ѡ(т) нєго (77).

Натрапляємо в ній і на випадки з *-т* і не перед *сѧ*: *оубьют* и и трєтии дн҃ь *въстанєть* (39 зв.), *привєдут* вы на сборища (117 зв.), сєкира... *лижєт* (124; замість *лєжит*).

Написання з *-т* перед *сѧ* могли бути в протографі ЄЄ. Наприклад, у Мстиславовому євангелії засвідчено: *благовѣстит сѧ* (с. 91 г), *бѣсит сѧ* (45 а), *въжаждєт сѧ* (15 б), *възвышит сѧ* (61 б), *възищєт сѧ* (85 а), *възмѣрит сѧ* (75 а), *възьмєт сѧ* (38 б), *въмѣщают сѧ* (14 в), *двигнут сѧ* (116 г)…

Принагідно хочемо висловити припущення, що шляхом контамнації ("схрещення") давніх дієслівних форм третьої особи однини та множини на *-ть* і форм на *-ти* із *-ть + jь*, про які йшлося на початку нашої розвідки (типу: да *въсхыті* и и *створѧти* и (7 зв.), да *помажюти* и (8 зв.; пор. також у формах минулих часів: *молѧхоути* и – 16, *биꙗхоути* и по ланитама – 93 зв., навіть: *биꙗхоут* и по главѣ тростью – 95 зв.; у Мстиславовому Євангелії: *биꙗахꙋ* ѥго тръстию – с. 53 г), могли з'явитися наші діалектні форми з твердим *-т*.

З огляду на орфографію пам'ятки – взаємозаміну *є* та *ь* – не можемо однозначно тлумачити *-ь* у флексії дієслів у формі другої особи множини наказового способу: *встанѣть* идѣмъ ѡ(т)сюдоу (25 зв.), въ ты... приходѧщє *цѣлить* сѧ а [нє] въ дн҃є соуботныи (54 зв; пор. у Мстиславовому Євангелії: *цѣлитє сѧ* – с. 94 в), *идѣтє*... и *купить* собѣ (46), *придѣть* бласловл(є)нии ѡц҃а (60 зв.)…

Форми типу *ꙗдѣть* замість *ꙗдѣтє* свідчать про процес вирівнювання форм наказового способу шляхом перенесення флексії *-ѣтє (-ѣть)* першої дієвідмни у сферу дієслів другої дієвідміни (витіснення закінчення *-итє*, яке у варіанті *-ить* стало збігатися з формою третьої особи однини теперішнього часу дійсного способу!).

У пам'ятці форми супіна загалом написано з історично закономірним *-ъ* у кінці суфікса (*-тъ*): прихожю сѣмо *почєрпатъ* (115), пришєлъ ѥси... *моучитъ* насъ (35), изидоша *видѣтъ* бывшєго (51 зв.), тькоста *възвѣститъ* (99 зв.), идоу рыбъ *лъвитъ* (107), идѧхоу вси *написатъ* сѧ(121 зв.)…

У пам'ятці трапляються як старовинні узгоджені за граматичним родами форми дієприкметників, наприклад: мр҃иꙗ магдалыни *възвѣщающи* (106 зв.), так і історично неправомірні форми на *-є* замість *-и* при іменниках жіночого роду, наприклад: [жєны] *въшєдшє* нє ѡбрѣтъшѧ тьлєсє... іса (103 зв. – 104), [жєны] *възвращьшє* сѧ ѡ(т) гроба (104)…

……………………………………………………………………………………………………

Див.: **Німчук В. В.** Євсевієвє Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови. *Євсевієвє Євангеліє 1283 року*: наукове видання / відп. ред. В. В. Німчук. К.: Київський славістичний університет, 2001. С. 3–38.

КОРОЛЕВСЬКЕ (НЕЛАБСЬКЕ) ЄВАНГЕЛІЄ 1401 РОКУ

В. В. Німчук

На тій частині Підкарпаття, що здавна заселена українським людом, слов'янська писемність була поширена вже принаймні в X ст., про що свідчить кириличний напис на надмогильній плиті, знайденій у залишках старожитньої ротонди в містечку Михайлівці (Michalovce), яке розташоване близько до нинішнього українсько-словацького державного кордону…

На Підкарпатті знайдено уривки з Мінеї XI – XII ст. (Панькевич 1951) та з Тріоді Цвітної XIII – XIV ст. (Панькевич 1954, 1958: 19) із давньоукраїнськими фонетичними рисами.

До XIV ст. відносять пергаментний Мукачівський Псалтир, який зберігається у фондах Закарпатського державного краєзнавчого музею (Микитась 1964: 21–22). Він досі не досліджений з погляду історико-мовного.

Завдяки студії О. Колесси став відомим Ужгородський Полустав – пергаментна книжка XIV ст. (Колесса 1925: 1–59) (її в 90-х рр. XX ст. украдено із сховища Закарпатського державного краєзнавчого музею). Привертає увагу те, що в пам'ятці наявні записи XVI – XVII ст. румунською мовою (Микитась 1964: 21).

Жодних прямих відомостей про місце написання в Ужгородському Полуставі та Мукачівському Псалтирі немає.

Мукачівський Псалтир колись зберігався а бібліотеці Мукачівського (василіянського) монастиря.

У 1949 р. радянська влада заборонила Греко-католицьку церкву на Закарпатті, і висиліян вигнано з Мукачівського монастиря та передано його Руській православній церкві. Обитель стала називатися Мукачівський жіночий Свято-Миколаївський монастир. У грудні 1950 р. на посаду бібліотекаря згаданого монастиря призначено високоосвічену людину отця Василія Проніна (згодом – архімандрит, родом із Києва) (Монич 2010: 26). Отець Василій, укладаючи каталог книг бібліотеки Мукачівського монастиря у лютому 1951 р., на одній із полиць серед латинських і румунських книжок виявив Четвероєвангеліє церковнослов'янською мовою. “Тоді як інші церковнослов'янські рукописи (крім ще одного Апостола та Паремійника […]) мали № і наклейку давнішої інвентаризації, а сторінки їх були пронумеровані олівцем, – це Четвероєвангеліє не було нічим позначене”, – писав отець Василій (Пронін), що згодом про знайдену пам'ятку написав змістовну наукову розвідку (Пронин иг.; розвідку передруковано – Пронин арх.: 392–401).

Отець Пронін визначив тип виявленої пам'ятки – Четвероєвангеліє, опублікував післямову переписувача книги Станислава Граматика. Дослідник назвав виявлений манускрипт Євангелієм Станислава Граматика 1401 р. і наголосив, що це **найстаріша** слов'янська **книга на папері** на Закарпатті. Дослідник ставить питання: що тут означає слово *граматик* – учений ступінь чи посаду. Він допускає, що Станислав міг навчатися у вишах Кракова, Праги, навіть у школах квітучого тоді Константинополя. На його думку, велика кількість грецизмів указує на грецьке шкільне навчання творця пам'ятки (Пронин иг.: 117).

Дослідник уважає, що місце переписування Четвероєвангелія позначено в післямові Граматика – “вънелабском граду” [!], можливо, у Войнилові Стрийського

повіту (сучасна Львівщина), проте допускає й читання в *Нелабском граду,* але дослідник не знав, де розташований цей “град” (там само).

Отець Пронін писав, що Станислав Граматик “міг бути не лише переписувачем, але й коректором, і навіть редактором, навіть, частково, перекладачем Євангелія” (там само, 119), однак не наводить жодного обґрунтування своєї думки.

Автор здійснив досить докладний опис виявленої книжки. Він, крім іншого, звернув увагу на те, що в певних випадках писець уживає грецькі літери **α**, **λ**, часто пише **ь** після твердих приголосних, що є “відмінністю сербської мови” (там само, 120). Він скорочення **двд** (=Давид) та **члк** (=человѣк) трактує як можливі свідчення того, що Станислав Граматик був знайомий також із єврейською мовою (там само).

Отець Пронін виявив пропуски в тексті Євангелія, зіставив поодинокі написання й лексеми пам’ятки з відповідними фактами *Острозької Біблії* 1581 р. і запропонував видати Євангеліє 1401 р., виявлене в бібліотеці Мукачівського монастиря.

Отець Василій опублікував дарчу грамоту, яку написав Станислав Граматик на останньому аркуші книжки. Дослідник дуже стисло сказав про особливості цього документа (там само, 122–123). У його статті опублікована одна фотографія сторінки з Євангелія та фотографія частини грамоти при ньому.

Напевне, сам отець Паронін передав виявлене Євангеліє до Закарпатського державного краєзнавчого музею, співробітники якого визначили місце створення книги. У записі інвентарної книги Музею, що опублікував В. Л. Микитась, який вперше ознайомив світську наукову громадськість із пам’яткою, читаємо: “Евангелие рукописное 1401, написаное [!] в Королево” (Микитась 1964: 22).

Публікацію післямови до Євангелія, яке назвали Королівським, та дарчої грамоти здійснили науковці Ужгородського університету літературознавець В. Л. Микитась та лінгвіст П. П. Чучка (Микитась–Чучка 1968).

Питання про те, де протягом віків зберігалося *Королевське Євангеліє* і коли воно потрапило до бібліотеки Мукачівського василіянського монастиря, залишається нез’ясованим.

Дуже ймовірно, що досліджуваної пам’ятки в книгосховищі цієї обителі в XIX ст. не було. Якби вона тут зберігалася, про це б неодмінно повідомив знаний закарпатський церковний діяч, етнограф, письменник Анатолій Кралицький, що від 1869 р. до кінця життя (1894 р.) був протоігуменем Мукачівського монастиря, у якому відкрив згаданий вище *Мукачівський Псалтир* XV ст. Уривок із цього Псалтиря ще 1893 р. надрукував у своїй *Христоматії* Є. Сабов, зазначивши: під текстом – “Библіотека монастыря Мукачевскаго” (Сабов 1893: 2).

Не згадують про Євангеліє 1401 р. дослідники XX століття закарпатської писемно-літературної спадщини – Г. Стрипський, І. Панькевич, Г. Геровський, Ю. Яворський, М. Лелекач, М. Грига. Найповніший анотований список писемних пам’яток із Підкарпаття дав знаний дослідник закарпатських говорів І. Панькевич, але в його переліку джерел для вивчення їхньої історії Євангелія 1401 р. немає (Панькевич 1958: 19–31).

Цілком можливо, що в 20-х–30-х роках XX ст. *Королевське Євангеліє* зберігалося за межами тодішньої Чехословаччини, адже тоді в Підкарпатській Русі

(нині територія Закарпатської області України) та на Пряшівщині (нині Східнословацький край) філологи досить інтенсивно розшукували старовинні пам'ятки, дотичні до української культури, але вони про досліджувану пам'ятку не згадують. Можливо, що Євангеліє в той час зберігалося десь на території Угорщини, де існували греко-католицькі парафії, чи Румунії, де діяли греко-католицькі та православні громади. Як відомо, Угорщина в 1939 р. захопила Карпатську Україну (Підкарпатську Русь), а в 1940 р. – північно-східні терени Румунії, у тому числі й територію, прилеглу до Закарпаття. Із зазначених країв до осені 1944 р. Євангеліє 1401 р. могло потрапити до книгозбірні Мукачівського монастиря. Той факт, що о. Пронін знайшов пам'ятку серед латинських і румунських книг, наводить на думку, що вона в Мукачеве доставлена з румунських теренів. Шкода, що В. Пронін не сказав, якого змісту були латинські та румунські книги, серед яких було *Королевське Євангеліє*, коли вони вийшли у світ, чи були на них якісь бібліотечні або інші записи.

Давня доля манускрипту пов'язана з родом шляхтича Степана Винца, який, імовірно, купив Євангеліє й подарував священикові Никиті і доручив його зберігати нащадкам попа. Дарча грамота, збережена в кінці Євангелія, написана рукою Станислава Граматика, що скопіював книжку 1401 р. Напевне, цим же роком треба датувати донаційний документ.

Й. В. Кобаль пише, що родина Винц – відома румунська дворянська сім'я на Мараморощині, центром володінь і проживання якої була долина річки Косо, яка впадає в р. Іза – лівий доплив Тиси – неподалік нинішнього міста Сігетул Мармацієй, Румунія. З кінця XIV ст. та до XVII ст. тут існувало навіть село "Вінцфолво", тобто "село Вінца" (Кобаль 2013: 61–62). Шляхтич Степан Винц згадується у грамоті угорського короля Владислава 1505 р. Й. В. Кобаль допускає, що цей Степан Винц, можливо, був особою, яка дарувала Євангеліє священикові Никиті (там само, 62). Проте автор не доводить цього, адже дарча грамота угорського короля написана майже через 100 років після створення пам'ятки. Й. В. Кобаль не спростовує думки тих фахівців, які датують її тим часом, що й Євангеліє – 1401 р. Між іншим, поселення *Vincfalva* вперше згадується 1402 р. (Bélay 1943: 214). Представники роду Винців у XVI ст. засвідчені й у селі *Tivadar* (Szabó 1937: 519) над Тисою у сучасній Угорщині (недалеко від нинішнього українсько-угорського кордону). Пор. ще *Vinczie* (1631 р.) прізвище (?) кріпака у с. Чепа (там само, 313) (нині Виноградівського району Закарпатської області).

……………………………………………………………………………………………

Про особу переписувача-творця *Королевського (Нелабського) Євангелія* суттєві свідчення може дати скрупульозне вивчення мови пам'ятки. На превеликий жаль, у нас не було змоги достатньо попрацювати над оригіналом-рукописом її. Навіть на добрій фотокопії манускрипту дуже важко читаються частини його, вражені водою (можливо, рукопис певний час зберігався на горищі церкви, куди могли затекти дощові води). Щоправда, багато з тексту вдалося прочитати.

Як було зазначено, писець іменує себе Станиславом Граматиком. Антропонім *Станислав* – праслов'янського походження. У XIV – XV ст. він засвідчується на різних слов'янських землях і в Молдавії, у румунів комітату Марамориш (ССМ: ІІ, 379; Даничић 1864: 160; Mihályi 2000: 21). Звичайно,

поширене було це ім'я в Польщі, одного з носіїв якого – краківського єпископа (близько 1030-1079) – Католицька Церква канонізувала 1254 року. Важливо відзначити, що ім'я Станислав носив один із шляхтичів Довгаїв, що доводився родичем князя Ф. Коріатовича (Корятовича) (Mihályi 2000: 119, 127). У документах він фіксується від 1389 р. (там само, 95).

Термін *граматик* у балкано-карпатському ареалі, крім іншого, мав семантику "писар" (ССМ: I, 260), "писар, переписувач узагалі" (Трифуновић 1974: 35).

Лаконічна післямова Станислава Граматика дає мінімальний матеріал для судження про його рідну мову (діалект).

Насамперед відзначимо відбиття в ній переходу *въ* > *у*: **у михалевѣ избѣ**. Ця риса характеризує українську мову (*у городі*), але вона притаманна й хорватській та сербській мовам (*у граду*).

Написання **х** у лексемі *кралхазской* відбиває давньоугорську фонетику слова. Справа в тому, що фінно-угорський початковий приголосний ****k***, коли після нього йшов голосний звук, у давньоугорській мові змінився на ***ch***, континуантом якого в сучасній угорській мові є ***h*** (Bárczi 1963: 49–50) (пор. *ház* "будинок, дім, хата"). Приголосний ***ch***, що згодом перейшов у ***h*** в угорській мові, можливо, відбиває орфографема в **михалевѣ** (пор. сучасн. угор. *Mihály* "Михайло"), однак тут не виключено, що в пам'ятці зафіксована українська усічена (утята) форма антропоніма *Михайло, Михаил* (пор. також: Микитась–Чучка 1968: 64) – *Михал'*.

Початковий **и** у дієслові **исписасѧ** може свідчити, що Станислав Граматик походив "десь із півдня східнослов'янської мовної території" (там само), коли брати до уваги, що в українській мові чергуються прийменники та відповідні префікси *з- (с-) – із- (из-)*. До цього варто додати, що в оригінальних давніх східнослов'янських текстах у дієслівних дериватах префікс *из-* вказує на повноту або множинність дії, названої в корені лексеми, пор. **исписати** "написати", "переписати, перелічити" (СДЯ: 61–62). На те, що Станислав був русином-українцем із підкарпатського краю, свідчить відсутність написань **ѣ** та **ы** проти етимології в післямові.

Неповноголосна форма у назві **градъ** "за́мок" – данина церковнослов'янській мові, а в композиті **кралхазскои** відбивається угорське запозичення із слов'янських мов *király* < *краль (kralь)* "король".

Праслов'янської давнини номен *изба* дуже добре засвідчений у староукраїнських пам'ятках: **изба** "хата, дім", "кімната" (СУМ: XIII, 33–34). Сліди його спостерігаємо і в сучасній українській народній мові – *вистепка, іздебка* тощо "невелика будівля в сінях або під хатою для зберігання овочів узимку" (ЕСУМ: I, 382), *стебка* "комірка, у якій зберігається городина взимку", *степка* "стара, погана хата, дерев'яна комора" тощо (там само, V, 404).

Більше оригінальних мовних свідчень дає лексика доданої до *Королевського (Нелабського) Євангелія* донаційної грамоти.

Дарувальник Євангелія названий **именемъ стефанъ по прозвищꙋ Винцъ**. Дериват *прозвище* притаманний східнослов'янським мовам: укр. *прізвище,* білорус. *прозвіща* "прізвище", рос. *прозвище* "прізвисько" (пор. чес. *příjmení*, словацьк. *priezvisko*, пол. *nazwisko*, серб. *презиме*, хорв. *prezime*, болгар., макед. *презиме*,

словен. *priimek* “прізвище”). Отже, апелятив *прозвище* вказує на українське походження або Станислава Граматика або купця-дарувальника Євангелія.

У донаційній грамоті С. Винца спостерігаємо чимало церковнослов’янських елементів, і це не дивно, оскільки йдеться про дарунок конфесійного канонічного тексту в добу, коли в релігійній сфері українців-русинів Підкарпаття панівною була церковнослов’янська мова, а написала текст людина (Станислав Граматик), яка цю мову добре знала. Проте в дарчому документі, збереженому разом із *Королевським (Нелабським) Євангелієм*, відбите й живе мовлення краю, зокрема в лексичному складі його.

Звичайно, протягом минулих 600 років у мові населення Підкарпаття сталися різні зміни, та багато чого із зафіксованого в грамоті й нині функціонує в закарпатському діалекті.

Наприклад, у Закарпатті і сьогодні на позначення відношення присвійності активною є конструкція іменник + енклітична форма давального відмінка присвійного займенника, пор. **подрѹжїа ми марѳѫ** у грамоті – *жону ми* марту “мою дружину Марту” у закарпатських говірках.

В українській мові широко вживається сьогодні частка *будь* для творення неозначених займенників зі специфічною додатковою семантикою (*будь-який*). Пор. у грамоті 1401 р.: или **сілѡѫ** …или **бѫди коєѫ** … **нѫж(д)єѫ**.

……………………………………………………………………………………….

Проте протограф *Королевського Євангелія* міг походити з українських земель, насамперед із Галичини або Волині.

Лексема **насущественный** закріпилася в українській писемності. П. Беринда залучив її до реєстру свого славнозвісного словника 1627 р.: **Насѹщный: албо насѹществе́нный. Тотъ которїй тои ж истности: То єсть, нашей истности притрафлѧючїйся, и пригожїй: кождоденный, повседневный… на(д)истотный, и превы(ш)шаючі(й) всѣ истности, и все створе(н)е** (ЛСБ: 71). Пор. ще в тлумаченні Господньої молитви в П. Могили 1645 р.: **Хлѣбъ нашъ на(д)сѹщественъный дай намъ нынѣ** (КПМ: 212).

Додаткове світло на редакцію Євангелія, з якого переписане К(Н)Є, може пролити форма умовного способу діжслова **быти – бимь, би** тощо, які є старшими, ніж **быхъ, бы** та ін.: **аще би былъ зде, не би ѹмрълъ мои братъ** (арк. 158 зв.), **аще ѡ(т) мира бисте были** (арк. 165 зв.). Уважається, що тип **бимъ** притаманний давньомакедонській мові і західним старослов’янським пам’яткам, а тип **быхъ** – давньоболгарській мові та східнослов’янським (Вайан 1952: 281).

Нашу увагу привернула відсутність у пам’ятці початку Євангелія від апостола Івана. Очевидно, текст із книги вирвано давно, адже нумерація олівцем йде послідовно, без урахування цього факту, тобто маємо номери на аркушах: 136, 137 і т. д.

Питання про протограф К(Н)Є потребує подальшого дослідження. Крім викладених вище особливостей авторської післямови до К(Н)Є, звернемо увагу ще на деякі факти, засвідчені в канонічному тексті.

За нашими спостереженнями, у К(Н)Є буква **ы** виступає згідно з етимологією й відповідно до фонеми ***ы*** у сучасних українських закарпатських

говорах: **посла** <u>**рабы**</u>; **рцѣте** <u>**званнымъ**</u>; **пріидѣте на** <u>**бракы**</u> (арк. 40 зв.), **сырныи** (арк. 130 зв.), **быти** (арк. 133), **ѡ(т)** <u>**лꙋкы**</u> (арк. 135), **дышеть** (арк. 140), **двѣ** <u>**рыбѣ**</u> (арк. 146), **насытишаса** (арк. 146 зв.) тощо.

На місці етимологічного ***ы*** спостерігаємо **и** в прислівнику *нынѣ*: **ѡбрѣтохѡмь** <u>**нинѣ**</u> (арк. 151), <u>**нинѣ**</u> **видиши** (арк. 154 зв.). У цьому слові **и** на місці **ы** трапляється в інших староукраїнських пам'ятках, зокрема в Четьї 1489 р., у старобілоруських текстах і в деяких сучасних білоруських говорах (пор. і в діалектах польської мови – *ninie*, *ninia* відповідно до нормативного *nynie*). Наявність ***і*** в цьому слові пояснюють асиміляцією (ЭССЯ: XXVI, 59).

Написання **с[ы]на аураамлѣ** (арк. 13), **аураама** (арк. 152 зв.) замість **авраамлѣ, авраама** переконливо свідчать про те, що в мовленні Станислава Граматика приголосний ***в*** після голосного звука переходив у нескладотворчий ***ў***. Це явище притаманне всім українським наріччям (а також білоруській мові), у тому числі й закарпатським говіркам.

У К(Н)Є добре засвідчено перехід прадавнього зредукованого голосного ***ь*** в ***е*** в сильній позиції, наприклад: <u>**боленъ**</u> **и въ** <u>**темници**</u> (арк. 46 зв.), **призвати** <u>**праве(д)никы**</u> (арк. 57), **вѣнець** (арк. 79 зв.), **слѣпець** (арк. 96 зв.), **телець** (арк. 117), **силенъ** (арк. 133 зв.) та багато ін. Пор. ще: **ꙗвествъно** (арк. 54). Як відомо, ***ь*** > ***е*** притаманний також болгарській мові. Проте, щоб пересвідчитися в тому, що в пам'ятці відбито українську мову, звернімо увагу на наявність у досліджуваному тексті ***е*** перед ***р*** у сильній позиції: **сестра** <u>**ꙋмєршаго**</u> **марфа** (арк. 158 зв., пор. там само **ꙋмєрыи**).

У К(Н)Є виступає український (східнослов'янський) континуант сильного редукованого голосного заднього ряду ***ъ*** – ***о:*** **тогда** < **tъgъda* "тоді" (арк. 45).

Суто українське явище переходу ***е*** в *о* після шиплячих перед складом із твердим приголосним відбите нечисленними фіксаціями: <u>**ѕиж(д)жщомоу**</u> **храминж** (арк. 97), <u>**имащомоу**</u> **дасть са** (арк. 123).

Буква **ѣ** в пам'ятці вживається загалом згідно з етимологією: <u>**осѣнит**</u> **та** (арк. 86), **слѣпца** (арк. 96 зв.), **ѡ(т)** <u>**обѣшенѡю**</u> <u>**злодѣю**</u> (арк. 132), **силенъ** <u>**дѣломъ**</u> (арк. 133 зв.), **хлѣбь** (арк. 146), **ѡбрѣтохѡмь** (арк. 151), **въ** <u>**грѣсѣ**</u> (арк. 152), **вѣмы** (арк. 166 зв.), **съвѣтъ** (арк. 170 зв.) та ін. Якщо переписувач К(Н)Є був підкарпатець, то він не мав проблем із вживанням **ѣ**, адже, незалежно він наголосу, давній ***ѣ*** < *ě* в його мові мав континуантом ***і***. Відхилення від етимології (**е** на місці **ѣ**) бачимо на початку пам'ятки – у покажчику євангельських читань – у номені **недела**. Це могло бути в протографі К(Н)Є. З нього ж, очевидно, перейшли в К(Н)Є написання **ѣ** на місці **ꙗ**: **въсѣкого** (арк. 109), **сн҃ъ** <u>**вышнѣго**</u> (арк. 79 зв.). Виявлено у пам'ятці **ѣ** на місці етимологічного ***е*** в новозакритому складі (так званий "новий **ѣ**"), що є суто українським явищем: **ѡбитѣль** (арк. 129).

Наш попередній висновок після обстеження пам'ятки: К(Н)Є переписав українець, імовірно, закарпатець, елементи рідної мови якого знайшли відбиття в книжці…

Див.: **Німчук В. В**. Королевське (Нелабське) Євангеліє. *Hungaro-Ruthenica VII* / ред. Мігай Кочіш; Szegedi Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszék Bölcsészettudományi Kar. Szeged, 2015. S. 195–214.

ЛУЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ XIV СТОЛІТТЯ

ІЗ ГЛИБИН ДУХОВНОЇ СКАРБНИЦІ

Луцьке Євангеліє – одна з найдавніших богослужбових книг України, що збереглася до наших днів. Рукопис належить до пам'яток галицько-волинської книгописної школи. Він якнайкраще показує характерні для цієї школи графічні та мовні особливості. Маргіналії, а також мовні і палеографічні ознаки свідчать про те, що місцем написання книги був Спаський Красносельський монастир поблизу Луцька.

Досліджуючи свого часу історію нині не існуючої православної Красносельської обителі, настоятель храму святої великомучениці Параскеви Української Православної Церкви с. Ратнів Луцького району архімандрит Онуфрій (Куц) зацікавився долею рукописної святині. З'ясувалося, що книга зберігається в Російській державній бібліотеці (м. Москва). У лютому 2010 р. Високопреосвященний Ніфонт, митрополит Луцький і Волинський УПЦ, і генеральний директор бібліотеки Олександр Віслий дійшли згоди стосовного того, щоб відтворити Луцьке Євангеліє у вигляді видання факсимільного типу.

Порівняно з оригіналом, формат видання 2011 р. факсимільного типу зменшений на 5 відсотків. Через технічну неможливість не відтворені деталі крайок сторінок, окремі надірваності, отвори та пом'ятості. Сторінки передані в оригінальному вигляді, кольорі, без ретушування. Тиснення на оправі відновлене за збереженими залишками. Видання заплановане у двох частинах – видання факсимільного типу з описом книги в додатку, друга – дослідження.

ШТРИХИ РУКОПИСНОЇ ІСТОРІЇ

Пам'ятки-манускрипти представляють рукописну творчість на різних історичних відрізках упродовж більш, ніж вісімсотрічного періоду її розвитку. Рукописів найдавнішого, так званого «пергаментного» часу збереглося дуже мало. Вони становлять велику цінність не лише як твори книжного мистецтва, а й як джерела з історії писемності, мови, літератури.

Серед вітчизняних пам'яток, які сягають корінням у глибину ввіків, чільне місце посідає рукописна книга. Її роль і вага в історичному плані часу виходить далеко за межі того призначення, яке їй відводять, називаючи попередницею книги друкованої. Так, вона передувала тиражованому витворові друкарського верстата, потім співіснувала з ним. Але за своєю сутністю це є самостійний, великий пласт духовної культури, у якому, немов самоцвіти, вияскравлюються добірні перли народної мови, красного письменства, давнього малярства. Кожен витвір рукописної творчості неповторний, має лише притаманне йому художнє обличчя, і в цьому – невідпорна, притягальна сила цього мистецтва.

Предтечею і безпосереднім джерелом розвитку мистецтва рукописної книги були художні набутки княжої доби, що вже в XI – XIII ст. відзначилися своєрідними рисами. Визначні пам'ятки тогочасної писемності – Остромирове, Мстиславове, Добрилове, Юріївське, Волинське Євангелія, Ізборник Святослава, низка скромніше оздоблених манускриптів, створених у Києві, Володимирі-Волинському, Галичі, Холмі та інших осередках книжкової культури.

Доба XIV – XVIII ст. охоплює пам'ятки рукописного мистецтва трьох основних періодів, що характеризуються певними стильовими особливостями. XIV – перша третина XVI ст.: продовження в основному (з певними, інколи суттєвими відхиленнями) традиційної умовно-площинної манери. Середина XVI – перша половина XVII ст.: поява і утвердження в книзі нового ренесансного стилю. Друга половина XVII – XVIII ст.: період бароко, завершальний етап розвитку рукописної книги. Ці періоди представлені низкою пам'яток рукописної творчості, зокрема таких унікальних, як Луцьке Євангеліє XIV ст., Київський Псалтир 1397 р., Служебник і Євангеліє середини XVI ст. з мініатюрами Андрійчини, Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561 рр., Служебник і Требник 1632 р.

ЛУЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ (ПОВНИЙ АПРАКОС)

Свято-Преображенський, або Спаський, Красносельський монастир біля Луцька широко відомий історичній науці завдяки його рукописному Євангелію, названому Луцьким. На жаль, повна історія монастиря та книги нам не відома. Не збереглося відомостей про переписчика. Г. Н. Логвин вважав очевидним написання Луцького Євангелія в першій чверті XIV ст., В. В. Німчук допускає, що Євангеліє могло бути переписане у середині XIV ст., а Я. П. Запаско датував його другою половиною XIV ст. Луцьке Євангеліє, за Я. П. запаском, належить до 128 найбільш унікальних рукописних пам'яток України.

Символами Луцька і Волині є Покровська церква XIII –XVII ст., Волинська ікона Богоматері XIII – XIV ст., Луцьке Євангеліє XIV ст., Луцький замок XIV ст. І взагалі, Луцьк і Волинь багаті на подібні історико-культурні святині.

Важливою частиною православного богослужіння є читання Євангелія. Єпоха Луцького Євангелія – це час життя і подвигів святих: митрополита Петра Ратенського (†1326), митрополита Феогноста (†1353), митрополита Кипріана (†1406), які відіграли важливу роль як у житті князя Любарта (в хрещенні – Дмитрій) (†1383), так і в історії Волині та Русі. Свого часу ці люди могли відвідувати Луцьк та брати участь у богослужіннях у Спаському Красносельському монастирі, де читалось та виносилось для цілування монастирське Євангеліє. Цілком можливо, що благочестиві люди присягали на цій святій книзі. На Русі був час молитви і трудів святих: преподобного Сергія Радонезького (†1392), воїнів-схимонахів Олександва (Пересвєта) (†1380) та Андрія (Ослябі) (†1380), Дмитрія Донського (†1389). Луцьке Євангеліє і сьогодні, при певній підготовці, є зрозумілим і доступним для прочитання.

Видання сприятиме поглибленому вивченню культури не лише України, але й інших слов'янських народів: східних слов'ян – росіян, білорусів; південних слов'ян – болгар, сербів, хорватів, боснійців, македонців, словенців, чорногорців; західних слов'ян – поляків, чехів, словаків, кашуб (проживали на території північної Польщі) і лужичан (проживали на території східної Німеччини). Слов'яни мають притаманну лише їм культурно-історичну спільність доль, а також самосвідомість, що генетично бере початок у традиціях, закладених святими рівноапостольними Мефодієм та Кирилом. Адже хвилі воєн і руйнувань, що котилися по безкраїх просторах слов'янських земель, залишили незрівнянно малу частку збережених і нашарованих сторінок давньої історії, зокрема пам'яток писемного слова.

Наявність копій Луцького Євангеліє, виготовлених на папері, який імітує пергамент, багатокольоровий друк кожного аркуша, відтворена оправа – все це відносить книгу до розряду особливих видань для книголюбів та колекціонерів. Віднині багато славістів, мовознавців, мистецтвознавців та інших дослідників отримають можливість здійснювати наукову працю над Луцьким Євангелієм, користуючись виданням факсимільного типу.

Ми вчимося виготовленню подібних книг, аналізуємо досвід, стараємося дотримуватись повчання Кобзаря Т. Г. Шевченка: «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь». Наприклад, в Ісландії, де проживає близько 200 тисяч (майже населення м. Луцька), щороку перевидається 42-томний курс староісландської літератури до XV ст. з тим, щоб ці книги були у кожній сім'ї. Подібно до того, як передавали ікони від одного покоління до іншого зі словами благословіння, так і святі книги – Євангеліє чи Біблію – передавали як сімейні реліквії в богослужіння, для пам'яті, вивчення і зберігання. Такий приклад достойний наслідування; добрі традиції нашого православного народу слід відновити.

З ласки Божої Луцьке Євангеліє збережене стараннями багатьох поколінь. І ось тепер, після майже сімсотлітнього періоду забуття, книга отримала нове життя. Відомо, що вона стане однією з перших святинь сімейних бібліотек і слугуватиме справі духовно-культурного відродження нашого народу.

ЗМІСТ

Луцьке Євангеліє – одна з найдавніших східнослов'янських пам'яток християнської культури. Воно являє собою повний апракос – богослужбовий збірник, у котрому текст чотирьох Євангелій поділений на окремі пронумеровані цілісні частини – зачала, розташовані по порядку прочитування у святкові, недільні та будні дні під час богослужіння протягом року. Про наявність євангельських читань за літургією і поділ їх на зачала свідчать пам'ятки IV – V ст. «Хто регулярно ходить у церкву, – говорить в одній із своїх бесід святитель Іоанн Златоуст (347-407), – тому достатньо року для здобуття пізнання, оскільки ми не читаємо тут сьогодні одні, а завтра інші Писання, але завжди ті самі і безперервно». Поділ на зачала склався до V ст. Кінцева редакція євангельських зачал у тому порядку, у якому вони дійшли до нашого часу, датується X – XI ст. і належать Константинопольській Церкві, звідки Київська Русь прийняла християнство, а відтак і порядок читання євангельських зачал за богослужінням.

Як і кожний апракос, Луцьке Євангеліє складається із двох частин. Перша, пов'язана з рухомими святатати, відображає богослужбовий цикл церковного року від Пасхи до Пасхи; друга (з нерухомими святами) – від початку цивільного року, котрий за візантійським календарем розпочинався 1 вересня, до його закінчення. Читання на рухомі свята, у свою чергу, поділяються на п'ять богослужбових циклів: 1) щоденні читання на літургії протягом скми тижнів від Пасхи до П'ятидесятниці; 2) зачала від П'ятидесятниці до новоліття (1 вересня); 3) зачала від новоліття до Великого посту; 4) євангельські читання на літургії у суботні та недільні дні протягом шести тижнів Великого посту (щоденні читання у цьому циклі відсутні); 5) щоденні зачала Страстного тижня (останнього перед Пасхою). У

раннього слов'янській писемності саме такий апракосний богослужбовий тип існування Священного Писання Нового Завіту був найбільш розповсюджений.

ДЕЯКІ ФАКТИ І ЦИФРИ

Як уже зазначалося, палеографічні та мовні ознаки, а також маргіналії доводять той факт, що місцем написання книги був Спаський Красносельський монастир поблизу Луцька. Щодо місця розташування цього православного монастиря (лівий берег річки Стир) дослідники пропонують дві версії. Перша – розвилка доріг на Горохів і Володимир-Волинський: район Красне м. Луцька; друга – близько сучасної вулиці Чернишевського: район Черннчиці (або Черчиці) м. Луцька.

Місце зберігання Луцького Євангелія – Російська державна бібліотека в Москві (зібрання М. П. Рум'янцева, ф. 256, № 112).

Розміри книги в оправі – 324 х 254 х 75 мм.

Розміри внутрішнього блоку аркушів – 300 х 245 х 60 мм.

Рядків на сторінці – 20-22, стовпців – 2.

Матеріал для написання тексту – пергамент.

Оправа (XVI – XVII ст.) – дошки, обтягнуті шкірою.

ПИСЬМО

Устав, одного почерку, широкий; проміжки між літерами в рядку значні; досить помітна різниця в товщині між основними і допоміжними лініями букв. Накреслення літер характерне для другої половини XIV ст.: з'єднувальні риски в йотованих голосних **ѥ**, **ю**, **ꙗ**, а також в **и** злегка скошені, ідуть знизу догори, розміщені у верхній частині букв; літера **ꙁ** має тонку голівку і різко відкинутий вправо товстий, майже без вигину хвіст; у **м** – тонка перемичка з плавним заокругленням, нижче рядка не провисає; перекладинка в **и** розташована у верхній частині, скісна, іде зверху вниз; **Ѵ** – у вигляді чаші, розміщеної на високій ніжці.

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ

У церковно-слов'янському тексті пам'ятки відобразилася низка фонетичних особливостей української мови, зокрема вторинний (т. зв. «новий») [**ѣ**] («корен**ѣ**я»), збіг давніх [**ы**] та [**и**] («съ н**ы**мъ», «**т**и**с**ячѣ»), [**ѣ**] > [і] («въ син**ѣ** смертьн**ѣ**и»), чергування [**у**] – [**в**] («усл**ѣ**дъ мене», «**в**чителю», «**В**літы» («**У**литы»), «д**ѣ**ла Аурамля»), [**в**] протетичний («къ **в**овьцямъ», «**в**ученици») і вставний інтервокальний («леги**в**онъ», «Фа**в**уста»), фрикативний приголосний [**дж**], що передається буквою **ч** («рож**ч**ьє», «дож**ч**ь»), [**х**] на місці [**ф**] («**Х**лора»), асимілятивні та дисимілятивні зміни приголосних («збор**ѣ**», «**шт**о»), збіг форм прийменників **съ** та **изъ** і відповідних префіксів («**ис** нимъ», «**ис**твори», «не **из**блазниться» та ін.)

ОЗДОБЛЕННЯ

Заставки: тератологічні (арк. 1, 43, 89, 108, 154); плетінчасті (арк. 205, зворот; 228). Ініціали (за Я. П. Запаском): тератологічні (184 одиниці), плетінчасті (139 од.), геометричні (із візантійських скобок, 46 одиниці).

МАРГІНАЛІЇ

Богослужбові книги, котрі в давню давнину старанно зберігались у храмах і передавались як найбільша цінність від предків до нащадків, нерідко містили різного року документи: на поля цих книг заносились дарчі, договірні, купчі і таке інше.

У Луцькому Євангнелії є записи, зроблені особами, причетними до історії монастиря, у якому воно перебувало.

На звороті арк. 42 зберігся опис церковного майна монастиря, складений Луцьким єпископом Олексієм 1429 р.

На звороті арк. 153 є дві маргіналії. В одній з них (початку XV ст.) згадуються «Порфирій, син Іванов, онук Васьков, Кирдієвич зі своєю дружиною Настасією», які дарують монастирю св. Спаса на вічні часи землю Кудрявчицьку; в іншій – пан Олізар Кирдієвич, маршалок Волинської землі, староста Луцький, з дружиною своєю Феодосією записали 1483 р. на вічні часи село Доросинь на монастир Красносельський під Луцьком.

На арк. 205 той самий Олізар Кирдієвич 1486 р. записав монастирю десятину від всіх своїх маєтностей.

На арк. 262 – запис про те, що князь Михайло Костянтинович Пінський, староста Володимирський, дав десятину із свого маєтку на монастир – імовірно, при єпископі Луцькому Євфимії.

На звороті останнього аркуша Феодосій, ігумен Спаський Красносельський, колишній протопіп Кременецький, отримавши монастир на Красному, зробив приймальний опис майна.

Див.: **Луцьке Євангеліє XIV століття**: додаток. *Луцьке Євангеліє XIV століття: видання факсимільного типу* / видання Волинської єпархії Української православної церкви. К.: ТОВ вид-во “Горобець”, 2011. 12 с.

3. ДАВНЬОУКРАЇНСЬКА ПИСЕМНА СПАДЩИНА

ПАМ'ЯТКИ́ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В. В. Німчук

ПАМ'ЯТКИ́ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ – писемні тексти, що використовуються для вивчення історії системи мови (у т. ч. її говорів) та дослідження *історії української літературної мови.* Серед джерел вивчення *історії української мови* (сучасні народні говори, вкраплення у текстах пам'яток генетично споріднених мов; слова, фрази, власні назви людей та географічних об'єктів в іншомовних пам'ятках) писемні пам'ятки мають першорядне значення, адже саме вони документально засвідчують систему мови певної доби, показують, у якому напрямку розвивалися та чи інша фонема, морфологічний елемент, синтаксична конструкція, як ішов розвиток функцій словотворчих засобів і службових слів, розкривають шляхи й причини відмирання, виникнення й розвитку нових елементів мовної структури, поповнення її словникового складу. Звичайно, тільки на основі пам'яток можна досліджувати історію становлення літературної мови, вдосконалення й урізноманітнення її функціональних стилів, вироблення загальних норм і правопису, її зв'язків з іншими мовами.

На письмі фіксували свою мову ще давньослов'янські племена, про що писав Чорноризець Храбр у кінці IX – на початку X ст. й, можливо, праслов'яни, але такі тексти не збереглися. Очевидно, старожитні східні слов'яни також користувалися якоюсь писемністю, про що свідчать іноземні (арабські) джерела, а також напис на корчазі із с. Гньоздова біля Смоленська, який читаємо «гороуна» (пор. укр. діал. «горунка» – різновид рослини гірчиці). З християнством на Русь прийшла старослов'янська писемність з Болгарського царства (сучасні Болгарія і Македонія) у формі, створеній Кирилом (*глаголиця*) та видозміненій, наближеній до грецької графіки учнями Кирила та Мефодія чи їх найближчими послідовниками (*кирилиця*).

Найдавнішими збереженими давньоруськими текстами, які з великою достовірністю датуються, є написи на монетах Великого князя Володимира Святославича, карбованих 988–1015. У Київській Русі функціонували дві писемно-літературні мови – *старослов'янська мова,* яка під впливом живої мови кінця XI ст. набула низку давньоруських фонетичних, граматичних і лексичних прикмет, ознак її східнослов'янської редакції, та *давньоруська мова,* що базувалася на живій мові стольного Києва. Оригінальні давньоруські пам'ятки, крім загальносхіднослов'янських рис, відбивають із давніх-давен і деякі місцеві особливості. При дослідженні історії української мови використовуються переважно (але не тільки) тексти, написані або переписані на півдні Київської Русі.

До XI ст. належать тексти, що збереглися в оригіналах: післямова диякона Григорія 1057 до Остромирового Євангелія 1056-57, підпис 1063 дочки Ярослава Мудрого Анни – королеви Франції, т. з. Тмутороканський напис (на мармуровій плиті) 1068, післямови дяка Івана до Ізборників Святослава 1073 та 1076, кілька *графіті* у Софійському соборі в Києві та ін. Серед старослов'янських текстів XI ст. давньоруської редакції виділяються: Остромирове Євангеліє 1056–57, переписаний у Києві Ізборник Святослава 1073 і скомпонований тут же Ізборник 1076, Архангельське Євангеліє 1092, Путятина Мінея, Синайський Патерик, Кондакар

(збірник церковних піснеспівів) кінця XI – початку XII ст., Пандекти Антіоха, Чудовський Псалтир, Слова (їх 13) Григорія Богослова. Створені в XI ст. «Слово о законѣ і благодати» київського митрополита Іларіона збереглося у списках, починаючи від XV ст., «Съказание и страсть и похвала… Бориса и Глѣба», «Житіє Феодосія Печерського» – у складі т. з. Успенського збірника XII – початку XIII ст., переклад XI ст. хроніки Георгія Амартола – в списку XIII – XIV ст.

Більше оригінальних пам'яток дійшло від XII ст., зокрема грамота Великого князя Мстислава Володимировича і його сина Всеволода новгородському Юрієвому монастиреві близько 1130, напис 1136 на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича, «Руська Правда» – збірник норм давньоруського права, що склався в XI – XII ст. і дійшов у найдавнішому списку 1282, графіті Софійського собору в Києві, зокрема запис про Боянову землю та ін. Деякі оригінальні пам'ятки XII ст. збереглися у пізніх списках: *«Повість временних літ»* та «Поученьє» Володимира Мономаха – у складі Лаврентіївського літопису 1377; *Київський літопис* як частина Іпатського літопису близько 1425; «Хоженьє» ігумена Данила (опис подорожі 1106–07 до Палестини), найдавніші списки якого належать до XV ст.; «Моленіє» Данила Заточника, найдавніші списки якого належать до XVI ст.; твори Кирила Туровського, списки деяких – від XIII ст.; «*Слово о полку Ігоревім*», яке дійшло тільки в першодруку 1800, та ін.

XI – XII ст. датується чимало старослов'янських текстів давньоруської редакції: Мінеї служебні, «Поученія» Кирила Єрусалимського, «Тріодь цвітна». До XII ст. належать канонічні та літургійні тексти давньоруської редакції старослов'янської мови: Мстиславове Євангеліє близько 1117, Юріївське Євангеліє 1119–28, Галицьке Євангеліє 1144, Добрилове Євангеліє 1164, Христинопільський, або Городиський, Апостол, Житіє Сави Освященного, «Ліствиця» Івана Ліствичника, Мінеї, Тріоді, Виголексинський збірник, Устав студійський церковний і монастирський та ін.

Від XIII ст. дійшли такі оригінальні пам'ятки: *берестяні грамоти* із Звенигорода на Львівщині; Києво-Печерський патерик, що оформився як окремий твір у XIII ст. і найдавніший список котрого датують початком XV ст.; *Галицько-Волинський літопис* у складі Іпатського зведення близько 1425; твори Серапіона, збережені у списках, починаючи з XIV ст., та ін. До цього часу відносять дуже багато перекладних пам'яток, насамперед старослов'янських текстів східнослов'янської редакції: Галицьке Євангеліє 1266–1301, Євсевієве 1283, Оршанське, Холмське, Лавришівське та чимало ін. Євангелій, Апокаліпсис з тлумаченнями Андрія Кесарійського, Кормча (Рязанська кормча) 1284, Служебник Варлаама Хутинського кінця XII – початку XIII ст., «Ліствиця» Івана Ліствичника, Житіє Сави Освященного та ін.

Джерелами вивчення української мови XIV – XV ст. є насамперед пам'ятки ділового письменства – грамоти з різних територій, де жив український народ (див. *Грамоти* XIV – XV ст.), документи, видані українцям великими князями литовськими і польськими королями, а також грамоти з терену Молдавської держави, в якій українська літературна мова була офіційною. До середини чи кінця XV ст. належать переклади земських статутів (законів) польських королів Казимира Великого та Владислава Ягеллона. XV століттям датують і пам'ятки інших жанрів,

зокрема т. з. Четью 1489 (український переклад церковнослов'янського тексту, здійснений у Києві), яка дійшла в білоруському списку. До кінця XV – початку XVI ст. належать переклади окремих частин Біблії – Пісні пісень із коментарем, пророцтв Даниїла, притч Соломонових, Плачу пророка Єремії, Книги Есфір, Псалтиря. Окремо стоїть редакція XV ст. Київського патерика. Серед церковнослов'янських текстів, де наявні риси української мови XV ст. – Лаврське Євангеліє середини – 2-ї половини XV ст. та Київський Псалтир 1397, книги, що вийшли 1491 в Кракові з друкарніФіоля Швайпольта.

………………………………………………………………………………………………..

Див.: **Німчук В. В.** Пам'ятки української мови. *Українська мова: Енциклопедія* / ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. С. 473–475.

ВИНИКНЕННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

В. В. Німчук

Початкова писемність у слов'янських племен, проблема її походження є об'єктом уваги протягом понад тисячу років. Праця чорноризця Храбра «О письменах», свідчення арабських учених та письменників IX–X ст., зокрема Аль-Масуді, Ахмада Ібн-Фадлана, Ібн-Недіма та інших вказали на існування дохристиянської східнослов'янської писемності, концепції котрих аналізує автор статті. У ній розглядається і власне давньоруська нерунічна писемність на основі грецької графіки. Рунічні знаки залишила нам черняхівська культура.

У X ст. на південнослов'янських землях інтенсивно поширювалася кирилиця. Системою письма, осмисленою Кирилом, і закладеними просвітителем принципами орфографії східні слов'яни та більшість південних користуються й сьогодні.

Писемність – одне з найбільших культурних надбань людства – виникала в різних регіонах світу, у різних етнічних середовищах неодночасно. До життя її викликали суспільні потреби – необхідність тривалої фіксації розмаїтої інформації. Винайшовши писемність (піктографічну, ідеографічну, ієрогліфічну, буквену), люди чи не вперше у своїй історії зуміли подолати віддалені час і простір у спілкуванні. Завдяки писемній фіксації мови ми дізнаємося про мову, історію й культуру різних народів із давніх та пізніших часів. Писемність (у розумінні системи умовних знаків для передачі мови) налічує близько 6000 років.

Не кожен народ, у якого виникла потреба в ній, створював принципово нову систему знаків. Системи писемності, особливо літерної, здебільшого поширювалися від етносу до етносу (племені, народності). Тільки на позначення специфічних звуків придумувалися нові знаки.

Проблема походження рідної писемності цікавила освічених людей із середовища слов'ян понад тисячу років тому. Незаперечним свідченням цього є твір чорноризця Храбра «О писменехъ», найдавніший список якого зберігся з XIV ст. Автор, очевидно, не був безпосереднім учнем Кирила та Мефодія, але написав свій трактат за життя соратників солунських братів, адже він підкреслює «сѫт бѡ еще живи, иже сѫть видѣли и(х)» (Ягич, 1895, с. 302). Виходячи з цього, можна впевнено твердити, що трактат про букви Храбр скомпонував у кінці IX або на початку X ст.

Якби не було потреби захищати слов'янську писемність від неприхильного ставлення деяких офіційних кіл Візантії, навряд чи з'явився би цей трактат.

Що ж повідомляли про початки слов'янської писемності наші старожитні книжники? Зовсім в іншому плані, ніж у Храбра, постає походження писемності у видатного історика й філолога Нестора. Давня слов'янська докирилівська писемність ґрунтовно забута. Нова, кирилівська, завоювала авторитет у світі. Усталилася думка, що тільки завдяки християнству у слов'ян, зокрема й східних, існує писемність. І вона була панівною аж до відносно недавнього часу.

Храбр звеличує творця сдлов'янської азбуки Кирила (Костянтина) Філософа і його творіння. Будучи апологетичним, трактат усе ж таки не замовчує того факту, що слов'яни робили записи рідною мовою (чи рідними мовами) й до Кирила та Мефодія. Звичайно, прославляючи Кирила, автор не міг цілком

об'єктивно оцінити надбання докирилівської писемності. Він говорить, що «прѣжде оубѡ (тобто до Кирила. – *В. Н.*) словѣне не имѣхѫ книгъ. нѫ чрътами и рѣзами [вар. рѣзанми, нарѣзанми] чьтѣхѫ и гатаахѫ погани сѫще. кръстивше же сѧ, рим(ь)сками и гръчьскыми писмены нѫждаахѫ сѧ [писати] словѣн(ь)скы рѣчь безь оустроєниа. нѫ како можеть сѧ писати добрѣ грѣчьскыми писмены бъ҃. или живѡтъ. или зѣлѡ. или цр҃ковь. или чаание. или ширѡта. или ꙗдь. или ѫдоу. или юность. или ѫзыкъ и инаа по(д)бнаа симь. тако бѣшѫ многа лѣта» (Ягич, 1895, с. 297), тобто «перед цим, будучи язичниками, слов'яни не мали букв, але читали й ворожили за допомогою рисок та зарубок, хрестившись, вони змушені були слов'янське мовлення записувати за допомогою латинських і грецьких літер, без порядку (ладу), бо як можна писати добре грецькими літерами Богъ, або животъ, або зѣло… і так було протягом багатьох літ (років)». І Храброві треба йняти віри. У його часи жили ще люди, які добре пам'ятали ситуацію у слов'янському письменстві до 60-х років IX ст. Отже, апологет Кирила неднозначно вказує, яка була початкова писемність у слов'янських племен. Його свідчення різнозначне речовому доказові.

Забуваючи про це, дослідники проблеми походження східнослов'янської писемності нерідко вдаються до споглядальних міркувань: мовляв, що у слов'ян була потреба в письмі, що вони, очевидно, мали писемність тощо.

Храбр і його старіші сучасники, ймовірно, добре знали чи пам'ятали докирилівську писемність у західних і південних слов'ян. Ситуація, гадаємо, була аналогічною і в східних. Але що за писемність це була? Певне уявлення про неї нам, здається, дасть лінгвістичний аналіз Храбрового повідомлення, так би мовити, його термінології.

Отже, слов'яни «не имѣхѫ книгъ». Найдавніші слов'янські пам'ятки слово *кънига* засвідчують тільки у формі множини зі значеннями: 1) «книга» (у тому числі «книги Святого Письма», «Святе Письмо»); 2) «грамота, послання»; 3) «букви, письмо» (SJ StSl, II, 92). Яке значення виявляється в трактаті Храбра? Семантика «грамота, послання» тут відразу відпадає, бо для написання послання, звичайно, потрібні певні знаки, а автор говорить про відсутність «кънигъ».

Інші контексти в трактаті, наприклад: [на Христовому хресті] «бѣ дъска написана жидовьскы и рим(ь)скы и єллин(ь)скы. а словѣн(ь)скы нѣ(с)[ть] тоу. тѣм же нѣсѫть к словѣн(ь)скыѫ кѣнигы ѡ(т) ба҃» (Ягич, с. 298) недвозначно вказують, що в праці Храбра слово *кънигы* – це «букви, літери». Які ж букви автор має на увазі? Очевидно, знаки, нанесені на пергамен.

……………………………………………………………………………………

Предки давніх східних слов'ян мали жваві контакти також з римсько-латинським та греко-візантійським світом, а значить, були обізнані з латинським і грецьким буквеним письмом. Природно, люди обізнані з латинською чи грецькою системами письма, могли давно прийти до думки застосувати їх для власних потреб.

Деякі дослідники прямо твердять, що вже носії черняхівської культури користувалися писемністю на основі латинського (на заході) і грецького (на сході) алфавітів для запису воєнних і торговельних угод та інших складних документів. Прикладом такого запису деякі дослідники вважають слово *ладо* на черепку,

знайденому на поселенні черняхівської доби біля с. Ріпнів (на річці Гнила Липа). Археологи допускають, що на цьому уламку маємо орнамент або зображення «букв (?), що дещо нагадують рези (?) і складають слово *ладо*». Фотокопія епіграфеми не переконує в тому, що йдеться про напис узагалі – знаки надто невиразні. Коли й трактувати епіграфему як напис, то немає підстави вбачати в ньому лексему *ладо,* бо перший знак епіграфеми починається біля самого лівого краю уламка. Виявлено й інші уламки черняхівського глиняного посуду зі знаками, що нагадують літери або є справжніми буквами, а це, безперечно, вказує на знайомство черняхівців із письмом, зокрема грецьким. Проте нам не відома жодна епіграфема на предметах черняхівської культури, яку би можна недвозначно інтерпретувати як слов'янський текст.

Завдяки давнім повідомленням, новим і новітнім історико-культурним дослідженням та археологічним відкриттям нині впевнено можемо говорити й про власне давньоруську нерунічну писемність на основі грецької графіки.

Здається, можна вважати вичерпаними гіпотези навколо повідомлення в житії просвітника слов'ян Кирила-Костянтина Філософа (т. зв. паннонська легенда) про те, що перебуваючи в Корсуні (Херсонесі, нині місцевість біля Севастополя) «Обрѣте же тоу еvаггелїе и ѱалтирь роусьскыми письмены писано, и чловѣка ѡбрѣтъ глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдова с нимъ, й силоу рѣчи прїмъ, своеи бесѣдѣ прикладаа различнаа писмена, гласнаа и съгласнаа, и къ богоу молитвоу творѧ, въскорѣ начѧтъ чести и сказати, и мноѕи сѧ емоу дивлѧхоу, бога, хвалѧще». Тут ідеться про письмо східних слов'ян (полян-русів). Припущення про те, що автор житія говорить про готське чи навіть сірійське письмо, рішуче треба відкинути. І це не тільки тому, що з мешканцем Корсуня, який говорить по-руському, легко міг порозумітися Кирило через те, що знав слов'янське мовлення півдня Балканського півострова. Підставою для цього є досить переконливі свідчення, що Русь прийняла християнство від Візантії за князя-кагана Аскольда, причому не раніше 860 р. і не пізніше 867 р. А християнські громади, які потребували перекладу святого письма рідною мовою, тут могли існувати й раніше.

Основане на грецькій системі, таке письмо, мабуть недосконало передавало особливості слов'янського мовлення. Пам'яток з того часу не збереглося. Їх, очевидно, було небагато, адже Аскольдове християнство тривало на Русі недовго.

Конкретних давньосхіднослов'янських писемних пам'яток, які би можна датувати другою половиною IX ст., наука в розпорядженні не має. Однак численні знахідки писал у давньоруських поселеннях IX – X ст. непрямо свідчать про поширення на східнослов'янських землях і якогось типу письма ще до Володимирового хрещення, принаймні письма не типу різ.

Походженням вітчизняної писемності цікавилися й наші давні предки. Зокрема, видатний історик та лінгвіст Київської Русі – Нестор. Але за його часів факт існування східнослов'янської писемності в другій половині IX – в X ст. – до Володимирового хрещення – було забуто або літописець з якихось міркувань не вважав за потрібне про це сказати. Він тільки викладає коротко ту частину паннонського житія Кирила-Костянтина Філософа, де йдеться про створення слов'янськї азбуки й констатує, що Кирило створив писемність, яка «презвасѧ

грамота Словѣньскаꙗ. ꙗже грамота єсть в Руси і в Болгарѣ/х/ Дунаискихъ». Можливо, автор говорить тільки про створену Кирилом писемність через те, що ще в дохристиянські часи на Русі від південних слов'ян знали про глаголицю або кирилицю. Правда, невідомий східнослов'янський патріот пізніших часів у слові «О преставленїи стаго Кирила оучителѧ словенському ѧзыку» твердив: «Владимиру дхъ стыи вдохноу вѣру приѧти, а крещеніе ω/т/ грекъ и прочїи нарѧдъ црковныи. а грамота роускаѧ ꙗвиласѧ бгомъ дана в Корсунѣ градѣ роусину, ω/т/ негоже наоучисѧ Константинъ Философъ, и ω/т/ тоуду сложивъ и написавъ книги роу/с/кимь ѧзыкомъ … той же моужъ роусинъ живѧше блговѣрно … единъ уединивсѧ, и той единъ ω/т/ роускаго ѧзыка ꙗависѧ прежде хр/с/тіѧнъ, и невѣдомъ никимже ω/т/коуду єсть. той же бысть в цр/с/тво Михаила црѧ …».

Найдавніший список цієї пам'ятки належить до 1464 р. Дехто відносить виникнення її до кінця XI ст., хоча вона могла виникнути й значно пізніше. Але немає сумніву в тому, що вона ґрунтується не на якихось історичних документах, а на повідомленні з житія Кирила про те, що в Корсуні просвітник знайшов книги, написані руськими буквами і руською мовою.

Отже, щодо характеру давньосхіднослов'янського християнського письменства IX ст. можна будувати тільки ймовірні гіпотези, адже речових доказів немає. Невряд чи вони будуть знайдені, бо повернення до язичництва після захоплення Києва дружинами Олега й проникнення на Русь писемності, створеної Кирилом, не сприяло збереженню давніх християнських текстів середини IX ст.

Оскільки Кирилові корсунські давньосхіднослов'янські письмена стали зрозумілими після пояснення русина, можна допускати, що це були руни. У кожному разі це не була «протоглаголиця», як дехто ще досі думає. Глаголиця має всі ознаки письма, створеного однією ососбою. Тепер майже загальновизнаною є думка, що Кирило створив саме глаголицю на основі грецького алфавіту. Міркування, нібито більшість її знаків «знаходять відповідники серед «сарматських» знаків Надчорномор'я», – неспроможне.

У добу середньовіччя букви ототожнювалися зі звуками мовлення, а письмо – з мовою. Мати оригінальну абетку означало мати окрему писемну мову, власну писемність. Тому-то Кирило і створив абсолютну більшість букв оригінальної конфігурації на основі грецьких літер. На позначення слов'янських звуків, яких не було в грецькій мові, він використав букви з інших писемностей, зокрема давньоєврейської (знаки для *ц, ш*) і, можливо, з рун (знак для *ж*), сам видумав ряд літер. Глаголиця згодом вийшла з ужитку не через свою химерність і непрактичність. Такою вона може видатися тільки тим, хто спочатку оволодів кириличним або латинським письмом. Стилістично подібні до неї вірменська, грузинська, ефіопська графіки успішно функціонують і нині. Справа в іншому. Після утвердження слов'янської писемності в Болгарському царстві не було потреби доводити право на існування слов'янської писемності і на основі букв оригінальної конфігурації. В умовах тісних контактів із греко-візантіською культурою конфігурацію Кирилових букв зближено з грецьким унціальним письмом. Характерно, що глаголиця збереглася в Хорватії, де була необхідність

постійно обороняти право на існування слов'янського конфесійного письменства, вживання слов'янської мови в месах.

Кирилиця на південнослов'янських землях в X ст. поширюється дедалі більше. Звідси вона могла прямувати і на східнослов'янські території, тому на питання, чи в X ст. до офіційної християнізації Русі за часів київського князя Володимира Святославича, крім рун, вживалися грецька «неустроєна» абетка, чи високоорганізоване кириличне письмо через відсутність бездоганних речових доказів відповісти важко.

…………………………………………………………………………………

У підсумку маємо підставу сказати, що й давні східні слов'яни-язичники мали тривалі (майже кількасотлітні) традиції писемності. Але поряд із цим треба визнати, що наша безперервна високорозвинена писемна традиція почалася після офіційного прийняття християнства за князя Володимира Святославича. Найдавніші наші писемні тексти, які впевнено датуються і від яких іде наша писемна традиція аж донині – це легенди на монетах Володимира Святославича з кінця X ст., карбовані після хрещення князя.

Унаслідок поєднання старожитної традиції (писемної чи неписемної, але наддіалектної) з новою наша давньоукраїнська писемність швидкими темпами пішла вперед, засвітилася всіма своїми барвами, міцно ввійшовши в культурну структуру Європи.

Немає сумніву, що й до приходу офіційного християнства на Русь східні слов'яни мали наддіалектні типи мови, що відігравали роль міжплемінних.

З прийняттям християнства на Русі стала поширюватися високорозвинена старослов'янська мова болгарсько-македонської редакції, з багатим словником і синтаксичною структурою, загалом близька й зрозуміла населенню. Старослов'янська мова запанувала тільки в конфесійній літературі. У світських сферах провідною була вітчизняна писемно-літературна мова, що ґрунтувалася на діалекті (в основі – полянському) столичного міста Києва. Почалася плідна взаємодія двох мовних стихій, що спостерігається вже в найдавніших писемних пам'ятках Володимирової доби – на золотих і срібних монетах цього великого князя. До кінця XI ст. сформувалася давньоруська редакція старослов'янської мови. Контакти нашої давньої писемно-літературної мови зі старослов'янською сприяли виробленню чіткого орфографічного, морфологічного й лексичного її узусу. Дуже розширилися межі застосування її в різних сферах суспільного й культурного життя.

Отже, християнство відіграло позитивну роль в історії вітчизняної культури. Але воно принесло писемність не в якусь варварську країну, а в державу, яка мала тривалі власні традиції письма.

Наші найдавніші пам'ятки, створені після офіційної християнізації 988 р., написані кириличним письмом. Проте існує чимало свідчень, що серед привезених старослов'янських текстів були й книги, написані глаголичною азбукою. Наприклад, новгородець Упир Лихий, переписавши Мінею 1047 р. (запис дійшов у копії XV ст.), зазначав: «Слава тебѣ, Г҃и, цр҃ю нб/с/ныи, яко сподоби мѧ написати си ис кѵрило/ви/цѣ…» (Ср., I, 1420). Упир Лихий переписав Мінею кириличними літерами, а «кѵриловицею» він, звичайно, іменував глаголичне письмо. Написи

глаголицею або окремі літери цієї азбуки трапляються і серед оригінальних давньоруських пам'яток – новгородських і київських графіті XI ст. Але глаголичні епіграфеми нечисленні. Це вказує на те, що глаголиця для потреб письма навіть у першій половині XI ст. використовувалася значно рідше, ніж кирилиця. Не виключено, що в другій половині його й пізніше, коли вона цілком перестала вживатися, глаголицю освічені люди стали застосовувати для тайнопису.

У кінці XI – на початку XII ст. серед освічених представників населення, насамперед духовенства, запанував погляд, ніби до Кирила (Костянтина) Філософа слов'яни взагалі не мали писемності. Навіть видатний історик і філолог літописець Нестор пов'язує історію слов'янської писемності тільки з іменами Кирила та Мефодія й підкреслює, що «первоє преложены книги Маравѣ (!) ꙗже презвасѧ грамота Словѣньскаꙗ. ꙗже грамота єсть в Руси и в Болгарѣ/х/ Дунаиских» (ПВЛ, 26).

В історії кириличної графіки відомі три її рукописні різновиди: 1) устав – великі, чіткі, симетричні, перепендикулярні літери, небагато скорочень і надрядкових буквених написань; 2) (на)півустав (полуустав), що з'явився в XIII – XIV ст. – менш симетричні літери, похилість букв, багато виносних літер, скорочень; 3) скоропис, що з'явився в XIV ст., характеризується невеликими заокругленими, а згодом – зв'язаними написаннями; багато скорочень, виносних букв, розчерків. Півустав ліг в основу шрифтів, якими друковано книжки до реформи початку XVIII ст., коли оформилася т. зв. гражданка, що функціонує понині.

Спроби видавати за найдавнішу українську писемну пам'ятку т. зв. Велесову книгу – неспроможні, бо її текст (як показує його лінгвістичний аналіз) – примітивний (щодо мови!) фальсифікат. Містифікацією є також т. зв. «Рукопис Войнича», який видають за пам'ятку української мови язичницької доби. Непереконливими видаються й спроби інтерпретувати деякі нерозшифровані тексти, зокрема т. зв. Фестський диск та етруські написи, як праслов'янську писемність.

При вивченні дохристиянської писемності нерідко доводиться займатися констатацією старих і новою інтерпретацією відомих фактів. Для дальшої розробки проблеми виникнення й функціонування вітчизняної писемності дохристиянських часів конче необхідне видання корпусів епіграфічного матеріалу, виявленого на території давніх слов'ян. У зв'язку з цим при якомусь історичному, археологічному або філологічному науковому закладі бажано би зібрати відповідний науковий колектив.

Див.: **Німчук В. В.** Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 6. С. 3–16.

ПРАВИЛА ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ НАУКОВОГО КЛАСУ

В. В. Німчук

Наукові публікації мають давати максимум інформації, що стосується змісту джерела, тобто його вербального (словесного) тексту (писаного чи звукового), інших елементів візуального сприйняття, а також його зовнішньої форми.

За довгою традицією, археографи та новографи, за нечастими винятками, працюють із візуальними джерелами, та й то переважно з писемними пам'ятками (манускрипти, епіграфія, друки). З цього ряду візуальних джерел порівняно часто публікатори звертаються також до фотодокументів. Джерелознавчі видання аудіальних (фонографічних, "звукозаписових") та аудіовізуальних (звукових кінострічок) – украй рідкісні. До того ж і звукозаписи мови (мовлення) можуть бути передані засобами звичайного алафавітного письма.

І. Репродукція

Найточніше зміст і форму візуального джерела передає його репродукція (копіювання). Перезаписи нових і новітніх аудіальних (звукових) та аудіовізуальних (звукових кінострічок) джерел особливих труднощів не являють, але при репродукції їх для наукових цілей потрібно також керуватися певними джерелознавчими вимогами, які треба розробити окремо. Репродукції (копії) аудіальних (звукових) та аудіовізуальних джерел повинні супроводжуватись відповідними науковими дослідженнями, коментарями, покажчиками і т. д.

Найбільше проблем виникає при підготовці писемних текстів. Оформлення супровідних наукових матеріалів особливих труднощів не являє, хоч і тут потрібні загальні настанови й деякі правила.

Нижче викладаємо правила репродукування візуальних пам'яток-джерел, що містять писемні тексти (на будь-яких носіях – пергамені, папері, бересті, мурі, глині, печаті, монеті і т. ін.).

1. Факсиміле, репринти

Найкращими публікаціями писемних джерел – виданнями, що задовольняють пошуки науковців найрізноманітніших галузей, є *факсиміле*, бо вони найповніше, найдетальніше відбивають оригінал. Проте й факсиміле не можуть дати абсолютної інформації про писемну пам'ятку, адже в тиражованих публікаціях навіть сучасними засобами не вдається передати загальний фізичний стан пам'ятки, фактуру й товщину предмету, на який нанесено напис – пергамену, паперу, муру, металу тощо, найтонкіші особливості поверхні пергаменту, червоточину і т. д. Навіть кольори, особливо відтінки кольорів, як правило, автентично не відображаються в друку. У факсиміле часом важко відрізнити те, що відбиває дану сторінку аркуша від того, що просвічується із зворотного блоку.

1. Лише окремі малотиражні факсимільні тексти (кодекси) вдається видати так, що вони повністю імітують оригінал. До таких належить публікація Архангельського Євангелія 1092 р. Текст його відтворено на спеціальному тонованому папері, що відповідає кольорові й товщині пергамену оригіналу. Папір нарізано відповідно до конфігурації кожного листка книги, передано всі пошкодження в пергамені (і первісні, що були в шкурі, і вторинні – отвори, проїдені

інсектами); відтворено різні плями тощо. Повністю відтворено й оправу пам'ятки. Такі видання дуже дорогі й небагатьом доступні. Науковцям потрібна не імітація, що створює ілюзію точності, а справді точна фотографічна передача тексту пам'ятки, кольорів (барв) оригіналу. Все інше має бути описане в кодикологічному дослідженні, коментарях, примітках.

2. Добре збережені й чіткі тексти й зображення, як правило, видаються без супровідної скриптури. Видання погано збережених, нечітких, вицвілих, надто забруднених і т. д. текстів або окремих сторінок бажано супроводити скриптурою-переписом, який подається окремо разом із науковим апаратом, або він супроводжує факсиміле сторінка в сторінку. Так можна видавати й добре збережені "чисті" тексти, надрядкові знаки в яких дрібні й погано відбиваються на фотокопіях.

3. Можлива транскрипція у виданнях факсимільних текстів, добре збережених і "читабельних".

4. Факсиміле має містити геть усі елементи пам'ятки, отже й фотокопію зовнішніх і внутрішніх боків оправи книг. Фотокопію корінця та обрізів варто додати окремо – там, де коментарі. Тут же доцільно помістити фотографію загального вигляду книги (якщо видається кодекс).

5. Треба прагнути до того, щоб факсиміле точно (до міліметра) відбивало розміри аркушів джерела. Однак при необхідності, очевидно, можна видати й зменшену фотокопію, але з обов'язковим зазначенням міри зменшення.

6. Кожен аркуш факсимільного видання має точно відбивати оригінал: аркуш треба відтворити не тільки без обрізування полів (берегів) (на яких часто міститься стародавня чи пізніша нумерація, різні помітки), але й із збереженням країв. Отже, сторінки факсимільного видання треба давати на фоні (насамперед – білому) сторінки сучасного книжкового блоку. При бажанні дати особливі вказівки, на скільки факсиміле відбиває оригінал, добре при копії наводити елементи контролю якості відтворюваного зображення: 1) масштабну лінійку – для оцінки справжніх розмірів аркуша в цілому та окремих його деталей; 2) контрольну шкалу для оцінки інтервалу щільностей, контрасту й передачі кольору; 3) штриховий тест-об'єкт – для оцінки розділення сприйняття малих деталей зображення.

……………………………………………………………………………………...

ІІ. Скриптура (скрипція)

Фізичний стан дуже багатьох писемних джерел, особливо рукописних, такий, що факсиміле не дає тексту, який може розібрати (прочитати) звичайний користувач, бо в оригіналі вицвіли барвники, текст дуже забруднений і т. д. У такому разі його до ширшого читача (користувача) може донести тільки скриптура – переписання. Надто часто доцільнішим, ніж факсимільне, виявляється скриптурне видання й добре збережених пам'яток, через те, що велика частина дослідників не має навиків читання старовинного письма. Як зазначалося вище, іноді скриптурою доцільно супроводити й факсимільний текст.

Перепис тексту, зокрема – старовинного, для публікації наші археографи іменують *транслітерацією*. Одначе, коли виходити з прийнятого значення терміну *транслітерація* – "передача тексту, написаного одним алафавітом, буквами іншого алфавіту", така практика вживання терміна *транслітерація* не виправдана, бо наша

давня й нинішня азбука – це один і той же алфавіт із деякими відмінностями. Можливо, краще користуватися терміном *метаграфія* (гр. μεταγφάφω“переписую”). Як уже говорилося, метаграфія використовується для публікацій рукописних джерел різними методами.

1. Дипломатичний метод

Дипломатичний метод передбачає перенесення в публікацію максимуму фізично-візуальних особливостей (характеристик) пам’ятки, насамперед писаного тексту. За допомогою цього методу видаються особливо важливі й унікальні тексти. Його можна застосувати також при публікації пам’яток, невеликих обсягом, зокрема грамот та епіграфем – різного роду написів.

0. У публікаціях дипломатичним методом текст метаграфується із імітацією розташування його на об’єкті, на який його нанесено, із збереженням розташування графічних знаків ув оригіналі. Отже, він передається:

1. Сторінка в сторінку, літера за літерою, без проміжків між словами, коли таких немає в оригіналі.

2. У публікації надрядкові букви та інші знаки друкуються над рядком на відповідних місцях.

3. Графічні знаки (букви) на позначення одного й того ж звука (наприклад: у, оу, 8, о, ѳ, ω, и, і, v тощо) зберігаються.

4. Зберігаються іншоалфавітні вкраплення.

5. По змозі передаються лігатури.

6. Абревіатури не розкриваються.

7. Зберігаються нелітерні знаки в рядку, в кінці його різні крапки, чотирикрапки, хрестики та ін.

8. Утрачені й нечитальні (нечитабельні) знаки (літери) не відновлюються (про відстутність їх, можливі графеми на їх місці треба говорити в текстологічному коментарі).

9. Текст друкується рядок у рядок, при чому рядки і їхнє взаємне розташування в публікації зберігаються.

Треба підкреслити, що в виданнях дипломатичним методом мала й велика букви, розділові знаки пишуться виключно відповідно до написання в оригіналі. Коли в публікації рядок (рядки) не поміщаються па сторінці формату видаваної книжки, його друкують на розвороті (розгортці). Звичайно, тут нема жодних знаків, яких немає в оригіналі, в тому числі й знаків переносу частини слова.

Примітки

а) Бажано, якщо дозволяють умови друку, передавати різновиди букв, наприклад, вузькі є, ѳ – о з крапкою всередині і т.д.

б) При необхідності дозволяється на місці лігатур друкувати роз’єднані літери.

Оскільки абсолютно всі вимоги дипломатичного методу набірним (складальним) способом не завжди вдається задовольнити, доцільно давати невеликі пам’ятки метаграфувати стилізовано художникам (звичайно, під орудою фахівця-публікатора) і так переписані тексти друкувати фотомеханічними засобами.

11. Для легшого сприймання тексту, публікованого дипломатичним методом, доцільно подавати тут же метаграфію іншими методами – дипломатично-критичним або (академічно-критичним) критично-дипломатичним.

2. Критичний метод
Дипломатично-критичний
та критично-дипломатичний методи

Вони поєднують у собі елементи дипломатичного й критичного методів, і співвідношення використання цих елементів залежить від того, які особливості оригіналу й якою мірою має намір зберегти науковець-публікатор. Мета видання зазначеними методами – максимальне збереження тексту як цілісного мовного повідомлення і тих елементів написаного, що сприяють його адекватному розумінню. Втручання в текст видавця – мінімальне: в нього вводяться лише окремі нові елементи, котрі, однак, не модифікують (принаймні явно!) змісту повідомлення як комунікативного факту (наприклад, поділ на слова, регулювання написання великої та малої букв, лапки, знаки при прямій мові тощо).

А) Дипломатично-критичний метод

Завдання метаграфії цим методом є перенесення в публікацію всіх найважливіших візуальних, у першу чергу – мовних характеристик тексту, критичною обробкою його для полегшення читання й сприймання, але з адаптацією його до видавничих і друкарських можливостей публікатора. Видання, здійснювані дипломатично-критичним методом, мають такі особливості:

1. Текст переноситься рядок у рядок, сторінка в сторінку за оригіналом. Взаємне розташування рядків не відбивається в публікації. При потребі пам'ятка друкується рядок за рядком, сторінка за сторінкою. У такому разі кінець рядка відзначається скісною або прямою рискою, а кінець сторінки – двома паралельними рисками прямими або похилими.

2. Зберігаються на відповідному місці внизу рекламанти рукописів та кустоди стародруків (тобто початкові склади або слова, вирази нової сторінки чи зошита в рукописі та в стародруку, що поміщалися в правому кутку нижнього поля).

3. Номер сторінки джерела відзначається на лівому (від глядача) полі друку на рівні рядка, в якому кінець сторінки позначено двома рисками або на рівні першого рядка сторінки оригіналу.

а) У виданнях, що в них текст не друкується сторінка в сторінку, порядковий номер сторінки чи аркуша може позначатися посередині над публікованим текстом.

б) При метаграфуванні джерел, текст яких написано в два стовпці (колонки) на сторінці, номер стовпця (колонки) позначається літерами: *а, б.*

Існує практика обліку частин видаваної пам'ятки не за сторінками, а за аркушами. У такому разі ставиться на полі чи над текстом порядковий номер аркуша, а стовпці (колонки) відзначаються біля пагінаційних цифр чотирма буквами: *а, б, в, г.*

4. У публікацію переносяться всі рядкові й надрядкові букви, в тому числі всі літери на позначення одного звука, зокрема о, ѡ; у, оу, ȣ; и, і, ї, ѵ тощо. Тексти, створені в Х – першій чверті XVIII ст., можна друкувати старою кирилицею з максимально можливим збереженням особливостей старовинного шрифту,

особливо уставу й півуставу, або сучасним шрифтом із доданням букв, яких немає в сучасній українській абетці, а саме: ѣ, ъı, ы, ѧ, ѩ, ѫ, ѭ, ѥ, ꙗ, ѵ, ѕ, ѳ, ѯ, ѱ. У публікаціях джерел, починаючи з XIV ст., букву ꙗ при друку сучасним шрифтом можна заміняти знаком *я*.

5. Надрядкові букви на відповідних місцях друкуються шрифтом меншого порядку над рядком так, що нижня лінія надрядкової букви міститься на рівні верхньої лінії букви в рядку.

6. Зберігаються всі літерні та надрядкові знаки – придихи, наголоси та ін., єрик (на позначення ъ), паєрик (на позначення *ь*), знак м'якості ‘ тощо та нелітерні знаки в рядку – крапка, кома, крапка з комою (в давнину так позначалася питальна інтонація), знак оклику, скісна (нею позначалася пауза), різні дужки і т. д. Систему таких знаків детально розробив М. Смотрицький у своїй знаменитій "Граматиці" 1619 р. Цю систему треба особливо пильнувати, коли набором перевидаються стародруки. Необхідно надто пильнувати збереження надрядкових знаків над *и*, бо так позначалася йотація *і – ù, й* тощо. Переноситься в друк також знак, часто подібний до видовженої латинської букви *s*, на позначення *и, і* та *й*, головним чином – *й*.

7. Слова, словосполуки та окремі літери в українському кириличному тексті, написані іншим алфавітом й іншою мовою метаграфуються за допомогою друкованих знаків цього алфавіту Наприклад: gрунтъ "ґрунтъ". Варто в примітках га виносках давати український переклад іншомовних украплень.

8. Скорочені написання з титлами чи без них, з крапками чи без крапок не розкриваються. Якщо після скороченого слова немає крапки, вона, звичайно, не друкується. При потребі скорочення розкриваються окремо або в виносках, примітках.

9. Лігатурні написання при можливості в публікації варто зберігати, але дозволяється й роздільне написання (розчленування) літер, поєднаних у манускрипті, зокрема написання *го* у флексіях прикметників на місці "стенографічного" знаку, який у староукраїнському скорописі нагадує малу сигму (σ). Написання в'яззю в публікації "розшифровуються", друкуються з звичайним рядом літер, однак обов'язково відзначаються в примітках, виносках.

10. Зберігається літерне (буквене) позначання цифр. При необхідності воно переводиться на арабські цифри, але тільки в примітках, виносках.

11. Зберігається наявне в оригіналі членування тексту: на слова, абзаци, параграфи, розділи, книги тощо.

12. Коли текст суцільний, але з поділом на слова, дозволяється членувати його за допомогою абзаців.

13. Коли текст в оригіналі поділений на слова, в публікації доцільно зберігати авторські його особливості. Однак допускається внесення змін публікатором. При втручанні в поділ пам'ятки на слова про це слід сказати в передмові чи коментарях, виносках.

Коли текст пам'ятки написано суцільно літера за літерою –без поділу на слова, з непослідовним поділом на слова або написано суцільно з (випадковим?) поділом на слова в окремих місцях, у публікації він поділяється на лексичні елементи згідно з критикою (розумінням) публікатора та відповідального редактора. На їх розсуд

дається написання "часток" (зокрема *сѧ, ся* в постпозиції) разом чи окремо з відповідними дієсловами, але частка *ся* пишеться обов'язково окремо в сусідстві з іншими словами.

Випадки сумнівного прочитання чи поділу тексту на слова коментуються.

14. Зберігається написання великої та малої літер оригіналу. Сучасну практику вживання великої літери не рекомендується.

15. Помилкові написання в метаграфії зберігаються й на відповідних місцях (коментар, виноски) дається правильне читання.

16. Особливу увагу потрібно звертати на гаплографію. У таких випадках треба зберігати початок повнозначного слова, а елемент (флексію) попереднього слова прокоментувати, або зберігати кінець повнозначного слова, а ненаписане службове слово прокоментувати.

Наприклад: "Ру*ц*ко*го*..., ме*т*рополиты києвъского... всеєя Россыи, и капитулы...", а не "всеєя Россы, и капитулы...".

Коли на письмі відбито асимілятивні зміни у сполуці прийменника з іменником (у тому числі й онімом – власною назвою), то при метаграфії розподіл дається на користь іменника, а сам випадок коментується у виносці. Наприклад: *ищернигова – и щернигова*, тобто "ис (из) Чернигова".

17. Зберігається пунктуація оригіналу. Не дозволяється вживати згідно з нинішніми правилами крапку, кому, тире, дужки, лапки. В публікації знак міститься в рядку там, де він в оригіналі. Наприклад, коли крапка в пам'ятці в верхній частині рядка – це повинно бути відбито в друку.

18. Слова та словосполуки, написані між рядками – над рядком чи під рядком, на полях (тут можуть бути цілі тексти) тим же почерком, чорнилом і тією ж рукою, що й увесь текст пам'ятки, й не порушують мовної конструкції, друкуються на відповідному місці (між рядками, на полі-бе́резі) й у публікації. Коли немає змоги цього зробити, їх дозволяється вносити в рядок після слів, за якими дописані елементи мають іти у звичному контексті, але в цьому разі введення їх у текст відзначається шрифтом меншого порядку або супроводжується приміткою в коментарі чи у виносці. Виправлення, зроблені тією ж рукою і чорнилом, що й основний текст, враховуються й передаються в публікації, а в коментарях зазначаються, яке слово чи буква (букви) виправлені.

19. Слова й словосполуки, дописані іншою рукою (та іншим чорнилом) між рядками й на полях (тут можуть бути цілі тексти), друкуються в коментарі (примітках) або виносці з відповідними вказівками на місце їх у рукописі; примітка прив'язується до відповідних місць видаваного тексту.

20. Частина тексту (слова, словосполуки), взяті в оригіналі в рамки, бажано друкувати в рамках або цей факт коментувати, якщо немає змоги його відтворити у друку.

Підкреслені в оригіналі слова та словосполуки треба друкувати з відповідним підкресленням (прямою, хвилястою лінією, пунктиром тощо) без проекції на сучасні шрифти (півжирний, курсивний і т.д.).

21. Ініціали, а також тексти, написані кіновар'ю (цинокброю) чи іншим барвником, відмінним від основного (чорнила) або написані більшими, ніж

звичайний текст, буквами, коментуються, а в публікації передаються за допомогою сучасних шрифтів та їх різновидів (великі, малі жирні літери, різні гарнітури тощо).

22. Малюнки, схеми та інші зображення, що містять або не містять у собі словесні елементи, по змозі варто передавати в публікації друкарськими засобами. При відсутності її – доцільно давати їх фотокопію або докладно описати в коментарях, примітках, але обов'язково надрукувати словесний матеріал джерела (якщо такий є).

23. Пошкоджені або не вичитані місця тексту відзначаються пробілами або крапками, кількість яких дорівнює (або є приблизною) кількості пошкоджених або невичитаних букв. Про застосування цих засобів обов'язково повідомляється в матеріалах, що супроводжують публікацію. Можливе відновлення або читання пошкодженого або вицвілого і под. тексту, особливо – за копіями і списками пам'ятки, або гіпотетичне читання дається в коментарях, виносках.

24. Для зручності користування публікацією в різних частинах (главах, параграфах, зачалах тощо) великих текстів можна цифрами на лівих полях друку давати порядковий номер рядка (через п'ять рядків) у пам'ятці, що видається рядок у рядок.

Дипломатично-критичним методом рекомендується видавати насамперед писемні джерела X – XV ст. та дуже важливі тексти наступних епох.

Б) Критично-дипломатичний метод

Це фактично модифікований у бік спрощення дипломатично-критичний. Він передбачає збереження основних, найважливіших елементів графіки та орфографії першоджерела, але при цьому дозволяє публікаторові вносити деякі елементи нинішньої орфографії та пунктуації, котрі, одначе, не спотворюють текст, але дуже полегшують його сприймання, особливо нелінгвістами (історіографами, мистецтвознавцями, істориками науки тощо).

Видавці писемних джерел дипломатично-критичним методом повинні керуватися такими правилами:

1. Текст друкується без відзначення кінця рядків, сторінка за сторінкою, без вказівки на стовпчики (якпдо такі є в оригіналі).

2. Рекламанти й кустоди даються після останнього слова повного рядка оригіналу перед знаком, що вказує на заключення сторінки.

3. Двома рисками – перпендикулярними або похилими (скісними) – відзначається кінець сторінки. На рівні рядка публікації, в якому відзначено кінець сторінки, на лівому (від глядача) полі ставиться її порядковий номер.

4. Текст друкується сучасним шрифтом. Зберігаються всі рядкові та надрядкові літери, в тому числі ті, яких немає в нинішньому алфавіті: **ѣ, ꙑ, ы, ѧ, ѩ, ѫ, ѭ, ѥ, ꙗ, ѵ, ѕ, ѳ**, **ѯ**, **ѱ**. У разі крайньої потреби літеру можна заміняти нинішніми формами: **ѥ** на *є*; **ѧ**, **ѩ** на *я*; **ѫ**, **ѭ** на *ю*. На початку слова, крім відповідних вигуків й після голосної в словах українського (слов'янського) походження, пишеться *є*, всередині слова – *е*. За "Граматикою" (1619 р.) М. Смотрицького в словах грецького, латинського та давньоєврейського походження *е* вимовляється, як і в українських словах після приголосних, тобто без йотації, тому при метаграфуванні в таких запозиченнях пишеться *е*, а не *є*.

5. Надрядкові букви вносяться в рядок і в друку виділяються тими ж літерами меншого порядку. Коли немає змоги це зробити, то надрядкові букви можна набрати курсивними або півжирними літерами того ж порядку, що й літери, написані в оригіналі в рядку. Практиковане досі внесення надрядкових літер у рядок в круглих дужках недоцільне, бо, по-перше, в текст без особливої потреби вносяться знаки – дужки, яких немає в оригіналі; по-друге, дужки забирають зайве місце.

6. З діакритичних у друк переносяться лише знаки наголосу та знаки, що вказують на йотованість і: *ѝ, й* та ін.

а) Надрядкові знаки, вживані у функції букв, – єрик, паєрик передаються відповідно літерами *ъ, ь*, а різної форми графічний елемент, що передає звуки *и, і, й* та звукосполуку *ї* (типовий є знак, подібний до видовженої латинської букви *s*) обов'язково відбивається в друку, залежно від вимови, за допомогою букв *и* (коли читається як *и, і* або *ї*) чи *й*. Перед метаграфуванням необхідно добре з'ясувати функції надрядкових знаків-букв, щоб не допуститися прикрощів.

……………………………………………………………………………………………………

Див.: **Німчук В. В.** Правила публікації джерел наукового класу. *Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Частина І. Проект*. К., 1995. С. 13–34.

СПИСОК ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК

АД Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів: ТОВ "Простір-М", 2004. 1286 с.

АЗР Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою коммиссіею. Санктпетербургъ: Типографія II Отдѣленія Собств. Е.И.В. Канцеляріи, 1846. Т. I.: 1340–1506. 375 с. + 24 с. + 16 с.

ГВЛ Галицько-Волинський літопис: текст / підготовлено до видання В. Ю. Франчук. *Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра. К.: "Наукова думка", 2002. С. 75–156.

ГЄ Галицкое Евангелие 1266-1301 гг. *Отдел рукописей и редких книг.* Санкт-Петербург: Государственная публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина. Шифр F.п. I.64. 175 л.

ГЛ Кирилична транслітерація київських глаголичних листків…. Німчук В. В. *Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності* / відп. ред. В. М. Русанівський. К.: "Наукова думка", 1983. С. 103–128.

Гр XIV Грамоти XIV ст. / упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М. М. Пещак ; відп. ред. В. М. Русанівський. К.: "Наукова думка", 1974. С. 9–149.

Гр XV Українські грамоти XV ст. / підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. К.: "Наукова думка", 1965. С. 25–134. .

ГС Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів великих князів Свитригайла і Жигимонта Кейстутовича. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*: наукова часопись / під. ред. М. Грушевського. Львів: Друкарня Наукового Товариства імени Шевченка, 1913. Кн. III. Т. 115. С. 19–21.

ДЄ Добрилове Євангеліє 1164 року : транслітерований текст. *Добрилове Євангеліє 1164 року* / відп. редактор В. В. Німчук ; упорядник Ю. В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 36–575.

ЄЄ Євсевієве Євангеліє 1283 року: давньоукраїнський текст. *Євсевієве Євангеліє 1283 року*: наукове видання / відп. ред. В. В. Німчук. К.: Київський славістичний університет, 2001. С. 39–319.

Изб 1073 Изборник Святослава 1073 года: факсимильное издание. М.: "Книга", 1983. 266 л.

Изб 1076 Изборник 1076 года / подготовка текста В. С. Голышенко. *Изборник 1076 года* / издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. М.: "Наука", 1965. С. 148–701.

ИЛ Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). М.: "Языки русской культуры", 1998. 648 с.

КЛ Київський літопис. *Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй).* М.: "Языки русской культуры", 1998. С. 273–715.

КП Киевская Псалтирь 1397 года / фотосъемка Э. И. Стейнерта. М.: "Искусство", 1978. 232 л.

ЛЄ Луцьке Євангеліє XIV століття: видання факсимільного типу / видання Волинської єпархії Української православної церкви. К.: ТОВ вид-во “Горобець”, 2011. 526 л.

ЛЛ Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). М.: “Языки русской культуры”, 1997. 496 с.

ПА Пандекти Антіоха 1307 р. *Відділ рукописів і стародруків*. Львів: Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. Шифр. Рк. v 688. 306 л.

ПВЛ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. *Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод* / подготовка текста Д. С. Лихачева; перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова; под ред. чл.-кор. В. П. Адриановой-Перетц. М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1950. 405 с.

ПВМ Свѣнцицкій И. С. Поученіє Владимира Мономаха дѣтемъ. Львовъ: Изданіе Галицко-русской Матицы, 1902. 12 с.

ПДЗ Послание Данила Заточеного. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам* / подготовил к печати Н. Н. Зарубин ; ред. акад. Н. К. Никольский. Л.: Изд-во АН СССР, 1932. С. 49–107.

ПМ Пооученьѥ. *Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый)*. М.: “Языки русской культуры”, 1997. С. 240–256.

ПП Києво-Печерський патерик: текст. *Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки)* / проф. Дмитро Абрамович. – репринтне видання. К.: “Час”, 1991. С. 1–211.

ПР Правда русская. I. Тексты / подготовили к печати В. П. Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров, Г. Л. Гейерманс и Г. Е. Кочин ; под ред. акад. Б. Д. Грекова. М.– Л.: Изд-во АН СССР, 1940. 506 с.

Пр Правда русская. III. Факсимильное воспроизведение текстов / под общей ред. акад. Б. Д. Грекова. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 472 с.

РЛ Полное собрание русских летописей. Радзивиловская летопись. Л.: “Наука’, 1989. Т. 38. 180 с.

СДЗ Слово Даниила Заточника. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам* / подготовил к печати Н. Н. Зарубин ; ред. акад. Н. К. Никольский. Л.: Изд-во АН СССР, 1932. С. 1–48.

СИ Молдован А. М. Первая редакция “Слова” (список С–591). *“Слово о законє и благодати” Илариона*: монография / А. М. Молдован ; отв. ред. : Л. П. Жуковская, В. Ю. Франчук. К.: “Наукова думка”, 1984. С. 78–100 с.

СПІ Слово о плъку Игорєвѣ…. *Слово о плъку Игорєвѣ, Игорѧ сына Свѧтъславлѧ, внука Ольгова* / підготовка давньорус. тексту і примітки В. В. Німчука. К.: “Дніпро”, 1982. С. 7–46.

Чет Четья 1489 р. *Інститут рукопису*. К.: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Фонд № 301. Од. зб. ДА / 415 л. 378 арк.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда. К.: Український Центр духовної культури, 2001. 132 с.

Булаховський Л. А. Майбутні українські риси в староруських пам’ятках (до XIV ст.). *Питання походження української мови* / відп. ред. Ф. Т. Жилко. К.: Вид-во АН УРСР, 1956. С. 43–82.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови / відп. ред. Ф. Т. Жилко. К.: Видавництво АН УРСР, 1956. 221 с.

Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / відп. ред. Л. Л. Гумецька. К.: Видавництво АН УРСР, 1961. 283 с.

Дем’янчук В. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в.: окрема відбитка із “Записок Історично-Філологічного Відділу”, кн. XVI, стор. 73–109. К.: Друкарня Української Академії Наук, 1928.

Житецький П. Г. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв. *Вибрані праці. Філологія* / відп. ред. І. П. Чепіга. К.: “Наукова думка”, 1987. С. 287–300.

Запаско Я. П. Мистецтво книги княжої доби XI – XIII ст. *Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: “Світ”, 1995. С. 13–50.

Запаско Я. П. Мистецтво української рукописної книги XIV – XVIII ст. *Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: “Світ”, 1995. С. 51–115.

Запаско Я. П. Опис рукописів. *Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: “Світ”, 1995. С. 123–315.

Запаско Я. П. Передмова. *Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: “Світ”, 1995. С. 9–11.

Истринъ В. М. Книгы врємєньныꙗ и ѡбразныꙗ Гєѡргиꙗ Мниха. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ. Текстъ, изслѣдованіе и словарь. Томъ I: Текстъ. Петроградъ, 1920. 612 с.

Истринъ В. М. Книгы врємєньныꙗ и ѡбразныꙗ Гєѡргиꙗ Мниха. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ. Текстъ, изслѣдованіе и словарь. Томъ II: а) Греческій текстъ «Продолженія Амартола»; б) Изслѣдованіе. Петроградъ, 1922. 454 с.

Истрин В. М. Книгы врємєньныꙗ и ѡбразныꙗ Гєѡргиꙗ Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Томъ III: Греческо-славянский и славянско-греческий словари. Ленинградъ, 1930. 348 с.

Крекотень В. І. «Золота книга» українського письменного люду. *Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки)*: репринтне видання. К.: “Час”, 1991. С. 270–278.

Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна: Правила української транслітерації церковнослов’янських текстів. К.: КЖД “Софія”, 2012. 112 с.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів: ТОВ “Простір-М”, 2004. 1286 с.

Луцьке Євангеліє XIV століття: додаток. *Луцьке Євангеліє XIV століття: видання факсимільного типу* / видання Волинської єпархії Української православної церкви. К.: ТОВ вид-во “Горобець”, 2011. 12 с.

Мельничук О. С. Про мову Київського літопису XII ст. *Мовознавство*. 1983. № 2. С. 39–49.

Німчук В. В. Берестяні грамоти в Україні. *Мовознавство*. 1992. № 6. С. 11–14.

Німчук В. В. Виникнення східнослов’янської писемності. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 6. С. 3–16.

Німчук В. В. Давньокиївські написи – пам’ятки літератури XI – XIII ст. *Писемність Київської Русі і становлення української літератури*: зб. наук. праць / від. ред. В. І. Крекотень. К.: “Наукова думка”, 1988. С. 24–32.

Німчук В. До проблеми розмежування. *Пам’ятки України : історія та культура*: Науковий часопис. К., 2002. Ч. 3–4. С. 170–175.

Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам’ятка української мови. *Євсевієве Євангеліє 1283 року*: наукове видання / відп. ред. В. В. Німчук. К.: Київський славістичний університет, 2001. С. 3–38.

Німчук В. В. Королевське (Нелабське) Євангеліє. *Hungaro-Ruthenica VII* / ред. Мігай Кочіш; Szegedi Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszék Bölcsészettudományi Kar. Szeged, 2015. S. 195–214.

Німчук В. В. Київський Псалтир 1397 р. – пам’ятка північного діалекту української мови. *Український діалектологічний збірник*: пам’яті Тетяни Назарової. К.: “Довіра”, 1997. Кн. 3. С. 218–231.

Німчук В. В. Найдавніша пам’ятка слов’янської писемності. *Київські глаголичні листки – найдавніша пам’ятка слов’янської писемності* / відп. ред. В. М. Русанівський. К.: “Наукова думка”, 1983. С. 3–102.

Німчук В. В. Пам’ятки української мови. *Українська мова: енциклопедія* / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. С. 473–475.

Німчук В. В. Походження Добрилового Євангелія. *Добрилове Євангеліє 1164 року* / відп. ред. В. В. Німчук; упоряд. Ю. В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 2012. С. 7–10.

Німчук В. В. Походження української мови. *Етнічна та етнокультурна історія України : У 3-х т.* / відп. ред. Г. А. Скрипник. К.: “Наукова думка”, 2005. Т. 1. Кн. 2. С. 351–468.

Німчук В. В. Правила публікації джерел наукового класу. *Правила видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції. Частина І. Проект*. К., 1995.– С. 13–34.

Німчук В. В. “Слово о полку Ігоревім” – велична пам’ятка культури східних слов’ян XII ст. : примітки. *Слово о плъку Игорєвѣ, Игорѧ сына Свѧтъславлѧ, внука Ольгова* / підготовка давньорус. тексту і примітки В. В. Німчука. К.: “Дніпро”, 1982. С. 47–77.

Німчук В. В. “Слово о полку Ігоревім” і народна мова. *Мовознавство*. 1967. № 4. С. 79–81.

Німчук В. В. Українська мова в Київському Псалтирі 1397 р. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 9–21.

Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова*. 2014. № 4 (52). С. 12–31.

Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова*. 2015. № 1 (53). С. 3–35.

Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд., автор істор.-біограф. нарису і приміток М. С. Тимошик. К.: “Либідь”, 1995. 296 с.

Огієнко І. Українська вимова богослужбових текстів. *Дивослово*. 2007. № 11. С. 43–48.

Осінчук Ю. В. Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року. *Добрилове Євангеліє 1164 року* / відп. ред. В. В. Німчук ; упоряд. Ю. В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 11–34.

Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / відп. ред. І. П. Чепіга. К.: “Наукова думка”, 1979. 268 с.

Русанівський В. М. Передмова. *Українські грамоти XV ст.* / підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. К.: “Наукова думка”, 1965. С. 5–23.

Свєнціцкий І. С. Мова староруських творів світського змісту X – XIII ст. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол.: І. Г. Галенко, І. І. Ковалик, М. Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін. Львів: Видавництво Львівського університету, 1963. Кн. 7–8. С. 3–14.

Свєнціцкий І. С. Нариси про мову пам'яток староруського письменства XI віку. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол.: В. І. Борковський (відп. ред.), М. С. Возняк, Р. М. Волков та ін. Львів: Видавництво Львівського університету, 1948. Кн. 1. С. 123–139.

Тимченко Є. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. К.: Державне видавництво України, 1927. 170 с.

Українська мова: Енциклопедія / ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

Франчук В. Ю. Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении / отв. ред. Н. Н. Пилинский. К.: “Наукова думка”, 1986. 184 с.

Франчук В. Ю. Книжна лексика у Київському літописі. *Мовознавство*. 1980. № 6. С. 36–43.

Франчук В. Ю. Образна мова Київського літопису. *Мовознавство*. 1982. № 3. С. 19–27.

Франчук В. Ю. Хлєбниковський список Галицько-Волинського літопису як пам'ятка староукраїнської мови XVI ст. *Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра. К.: “Наукова думка”, 2002. С. 60–74.

Навчально-науковий посібник

БРУС Марія Петрівна

Розвиток української мови в XI – XV ст.

Хрестоматійна частина
II

Комп'ютерний набір,
дизайн, верстка, редагування
М. П. Брус

Підписано до друку 12.12.17
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк цифровий
Гарнітура "Times New Roman". Ум. друк. арк. 10,8
Наклад 100 пр. Зам. №   12.12.17

Видавець
ПП Голіней О. М.
76008, м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 128
тел. 0342580432, +380505403064
e-mail:gsm1502@ukr.net